

BOŽIDAR JEZERNIK

→ borec

NON COGITO ERGO SUM

arheologija neke šale

Urednik: JOŽE DEŽMAN

533-534 REVLIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTHROPOLOGIJO 1994

I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

Branimir Bošnjak in Franci Zagoričnik

HRVAŠKA BOJNA 1991/92

**SLOVENSKO PERSPEKTIVOVSTVO KOT KULTURNO
DEJANJE IN INTELEKTUALNO GIBANJE**

Lev Kreft

»PERSPEKTIVE« IN POLOŽAJ INTELIGENCE V SOCIALIZMU

Taras Kermauner

PERSPEKTIVOVSKI SVET V PERSPEKTIVOVSKI DRAMATIKI

Denis Poniž

DRAMATIKA IN DRAMSKA PUBLICISTIKA V REVJI PERSPEKTIVE

Božo Repe

VPLIV »DUJLASOVŠČINE« NA REVJO 57 IN PERSPEKTIVE

Aleš Gabrič

OD MLADINSKE REVJE DO PERSPEKTIV

DRAMATIKA

France Filipič

NOREC

SLOVENCİ IN SVET

Stane Krašovec

SPOMINI

PROTISEMITIZEM

Boris Krabonja

KDO JE JUD?

Marko Štepec

SREČANJA Z ŽIDI

NEKAJ PSIHOLOŠKIH NAVODIL ZA PROPAGANDO

FEMINIZEM

Nataša Budna

FEMINISTIČNO DELO SPLOŠNEGA ŽENSKEGA DRUŠTVA

Božo Robida

TA DOKUMENT JE DNEVNI RAPORT O ZAPORNİKIH V POLICIJSKIH ZAPORIH IN V BELGIJSKI
VOJAŠNICI (V »FAROVŽU«) V LJUBLJANI DNE 18. NOVEMBRA 1943

Alenka Gerlovič

EPILOG NEKE SMRTI

bopec

ECCE
HOMO

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

343.819.7(497.1)

JEZERNIK, Božidar

Non cogito ergo sum : arheologija neke šale / Božidar Jezernik.
– V Ljubljani : Društvo za preučevanje zgodovine, literature in
antropologije, 1994. – (Borec, ISSN 0006-7725.46 ; 533-534)
(Zbirka Ecce homo)

45868288

dr. Božidar Jezernik

**NON
COGITO
ERGO
SUM**

arheologija neke šale

Spremna beseda: *dr. Lev Kreft*

STALIN GOR, STALIN DOL • 11
POLITIČNA IN IMAGINARNA GEOGRAFIJA • 26
OČE POKVARJENEC, MATI KURBA • 38
STROJ ZA UMIVANJE ROK • 44
VERTIKALNA STRUKTURA DRUŽBENEGA DNA • 52
NOŽ ZA REZANJE KRUHA • 64
NEZNOSNA MOČ NEMOČNIH • 71
BITJE OPREDELJUJE ZAVEST • 79
LJUDJE Z REPI • 87
OSAMLJENI V MNOŽICI • 95
POTEMKINOVA VAS »R-101« • 103
MARKSISTIČNI DOGMATIZEM JEDILNEGA LISTA • 111
SULTAN V HAREMU • 123
SIZIFI NA DRUŽBENO KORISTNEM DELU • 131
ZVERINJAK V KLETKI • 144
LETEČI KROŽNIKI NAD GOLIM OTOKOM • 152
VSE MINE, RAZEN PREISKAVE • 163
Z GLAVO SKOZI ZID • 171
NA KONCU BREZ KONCA • 177
OD KOD JE KAJ • 185

OSNUTEK SEZNAMA OSEB, KI JIM JE BILA ODVZETA
PROSTOST V SLOVENIJI ZARADI INFORMBIROJA • 191

Likovna priloga: *dr. Iztok Durjava*,
Muzej novejšje zgodovine Ljubljana

Sedim kot prilepljen v fotelju ob veliki mizi, potem ko sem obrnil zadnjo stran računalniškega odtisa te knjige, ki vam je prišla v roke v dokončani formi. Včasih se je temu predknjižnemu stanju besedila reklo rokopis, in še zdaj se pogosto zmotim, vsem tipkopisom, odtisom in natisom navkljub. In ta knjiga Božidarja Jezernika si zasluži, da ji rečemo rokopis tudi zdaj, ko je pred vami v knjižni obliki. Kajti rokopis je nekaj več kot navadno zapisano in razmnoženo sporočilo, ki ga berete po vrsticah in med vrsticami. Kadar berete rokopis, imate občutek, da ste razen sporočila dobili možnost vpogleda tudi v duh in dušo, kot sta vodila roko pišočega. Ni samo snov tista, ki vas bo potisnila v okamnelo držo od strele zadetega. Med *drammatis personae* te zgodbe se kot senčna silhueta sprehaja avtor sam kot pri Brechtu, in sproža potujitveni učinek. Prisotnost piščeve osebnosti bralca postavlja v miselno zahtevnejši položaj, saj bi se brez piščeve kontrole lahko umaknil v danes že dokaj udobno pozo tistega, ki ob-jokuje storjene napake, ali tistega, ki terja maščevanje za storjene grehe. Saj bi se lahko umaknili v ceneno moraliziranje, ko nas ne bi prav piščeva silhueta, vtisnjena v rokopis, prezirljivo pogledala, češ, kaj ne zmorete tej stvari pogledati do dna in do konca? Če boste zdržali, boste na koncu lahko zares otrpnili od groze, ne da bi vam bilo treba točiti solze ali vihteti meč maščevanja.

Zakaj pisati in objavljati knjigo o Golem otoku potem, ko je bilo na literarni, spominski, dramski, feljtonistični, komentatorski, politološki in zgodovinski način že toliko povedanega in objavljenega? In če že še ena knjiga, zakaj nima tudi ta v naslovu Golega otoka, saj je golootoška literatura pojem, ki pri založnikih še sproži reminiscence na egiptovske mesene lonce?

Dve misli, ki ju izražata naslov in podnaslov knjige, in ki ju z vso natančnostjo pripovedi, zasnovane na neposrednih virih, izraža knjiga v celoti, sta hkrati tudi odgovor na zgornje vprašanje.

Non cogito ergo sum? Sodobna poststrukturalistična misel, že tolikokrat kritizirana, ker ji je tuja etična dimenzija, bi lahko mirno zapisala ta stavek kot izraz lastne diagnoze, palimpsestno izpisane čez kartezijsko samogotovost novoveškega subjekta: dekonstrukcija tiste organizacije posameznika, ki ga postavlja v položaj mislečega subjekta in ga prav s tem spremeni iz fevdalnega podanika v podanika diskurza. Ali se razumemo? Ne, seveda se ne razumemo. Ne moremo se razumeti, ker za pravilno enakost vseh naših razumov v resnici sploh ni nobenega jamstva, kakršnega si je sicer skušal zagotoviti Descartes. To jamstvo, ta cogito, je pač samo nadzornik, ki nas drži skupaj kot subjekte, da bi služili enotnemu razumnemu načrtu nekega gospostva, ki se je razglasilo za vladavino razuma.

Nadzorovanje in kaznovanje pa se ni moglo izpopolniti bolj, kot se je izpopolnilo v gugalih, auschwitzih in golih otokih dvajsetega stoletja. Perfekcionizem logike, ki jih je ustvarila in vzdrževala, je pravzaprav grozljivejši od trpljenja in smrti, ki ju razbiramo iz žrtvovanih usod. Knjiga s svojo celoto priča o tej

6 skrajno racionalni logiki, o njenih pošastnih učinkih in, konev koncev, o triumfu politike, ki se je nadaljevala s takimi sredstvi. Fizično preživetje je bolj ali manj čudež, ki dokazuje, da je človek, to nebogljenost bitje, sposoben vzdržati celo več, kot si sam želi. Preživetje človeškosti in človečnosti pa je možno samo kot perfekcionistični odgovor na perfekcionistično logiko gospodstva: do popolnosti izpeljano ničenje subjekta. Junaštvo, pravijo, je v tem, da se braniš pred drugimi. Človečnost, pravijo, pa je v tem, da braniš druge pred seboj. Na Golem otoku je bilo oboje, junaštvo ali človečnost, obsojeno na fizični samomor, preživetje pa je bilo možno samo kot samomor subjekta. Vse tisto razumno, kar nas drži skupaj, je bilo odmisli. Če si drznem misliti, me ni več, če ne mislim, torej še vedno sem – to je perfekcionistični odgovor, s katerim je človek lahko morebiti preživel in je lahko morebiti preživel kot človek.

In arheologija neke šale, ki jo bo bralec našel takoj na začetku pisanja v zgodbi o britanskem dopisniku? Ali se da Goli otok obravnavati na arheološki način, kot je to počel Evans na drugem otoku – Kreti? Kot sem zapisal že prej, je virov za iskanje resnice celo preveč, in če bi šli po dognanjih stare zgodovine, bi upoštevali le tiste, ki izpričujejo in dokazujejo eden drugega, če pa bi šli po najnjenjih sodobnejše zgodovine, bi v fikciji (na primer pri Antoniju Isakoviću) poiskali tisto pravo resnico, ki jo faktografija zakriva in skriva. Vendar pri Golem otoku ostaja ob vseh virih bistvo uradovanja, ki ga je ustvarilo, skrito kot del tiste slavne zgodovine, ki naj ne bi bila nikdar napisana. In vendar pri Golem otoku pri vseh spominskih in umetniških izpovedih ostaja polje zamolčanega, ker obstaja polje neizrekljivega, ki je širše od polja izgovorjenega in izrekljivega. Odtod odločitev za arheologijo, za izkopavanja, in to na terenu neke šale.

Šele s to metodo se lahko povsem nedvoumno izkaže, da za perfekcionistično logiko prevzgojnega taborišča ni najti nikakršnega, kaj šele razsvetljenškega razuma. Ni ne racionalnih razlogov ne pametnih utemeljitev, niti ni kakršnekoli koristnosti in učinkovitosti. Zato tudi tisti, ki kaj vedo o tem, kako se je o nastanku in vzdrževanju Golega otoka odločalo, o tem pravzaprav »ničesar ne vedo«. Golemu otoku so lahko botrovali zli, lahko pa tudi dobrotni motivi – le razumski motivi mu botrovati niso mogli.

In šele s to metodo se izkaže tudi, da pri taki mašineriji odpovedo vsa običajna merila. Grozljivosti Golega otoka ne moremo izmeriti s številkami o žrtvah, ne moremo je zajeti v številke o trajanju. In tudi z zapisom »resnice o Golem otoku« se te grozljivosti ne da ujeti. Resnico, ki so ti jo privzgojili na Golem otoku, lahko zamenjaš s kako drugo resnico. Svobodo pa so ti vzeli za vedno, kajti z Golega otoka ni mogoče zbežati: tudi ko so od tam že vsi odšli, mu ne moremo ulti.

Razen morebiti za nas, kolikor nam je sploh dano misliti. Misel pa se da obnoviti samo s pomočjo arheologije neke šale.

Zato naj za konec povem svojo šalo, ki se dogaja dandanašnji in kot zanalaš pred parlamentom v Šubičevi v Ljubljani, kamor (po stari navadi) zaide

Ribničan in povpraša policaja: »Ja kje pa je Kardeljeva ulica?«. Pa mu policaj arajoče odvrne: »Kardeljeve ulice pa ni več, gospod!«. Ribničan pa le menca: »No, že, že, ampak kako se tja pride?«. In policaj vljudno pomaga občanu: »Ja, po Titovi vendar.«

Totalitarizem je perfekcionističen sistem, demokracija pa je skrajno nepopolna zadeva, in vendar je, posebej kar se tiče razumskih podlag, neskončno boljša. Ima pa pomembno hibo, zaradi katere se lahko naleze totalitarizma, kadar nečistuje, ne da bi skrbela za svojo varnost: strašno hitro vse pomeša in pozabi. Zato potrebujemo arheologe, kakršen je Božidar Jezernik.

Lev Kreft

Slavko Pengov: Litostroj, 1949, olje

B O R E C

STALIN GOR, STALIN DOL

Angleški dopisnik je svojo knjigo o Titovi Jugoslaviji začel s šalo o nekom, ki naj bi se mu v tistih časih smejali vsi Jugoslovani. Kmalu po koncu vojne je namreč zavpil: »Dol s Stalinom!« in bil zaprt leta dolgo. Ko je prestal kazen, je bil odločen, da ne bo ponovil iste napake. Pa je zavpil: »Naj živi Stalin!« in bil takoj zaprt za naslednja štiri leta (Newman 1952: 11).

Mi, ki smo bili rojeni v letih po drugi svetovni vojni, smo se naučili še nadaljevanja šale. Nesrečnik si je ob zaporniški košti ves čas želel, da bi se vsaj enkrat lahko posladkal. In ko je prišel drugič iz zapore, ga je ena njegovih prvih poti vodila v slaščičarno, kjer si je naročil baklavo. A ko ga je natakar vprašal, ali želi grško ali turško, se je prestrašen premislil in ni naročil nič. Za vsak primer, da ne bi bilo spet kaj narobe.

Kolektivni spomin na neko zgodovinsko dogajanje, ki se ohranja z ustnim izročilom, seveda ni zgodovinopisje, to je dejavnost, ki predpostavlja zapis zgodbe. V ustnem izročilu se zaradi procesa racionalizacije oziroma asimilacije, to je povezovanja novih situacij z že prej utrjenimi izkustvenimi shemami, ohranja splošna, emocionalno usmerjena shema, iz zgodbe pa se izločijo nepomembne in nepoudarjene podrobnosti. V tem procesu prihaja do pomembnih sprememb »smiselnega« in »nesmiselnega« gradiva. Razna obdobja, razne socialne skupine, razni posamezniki namreč po svoje vidijo dele ali cele zgodbe, zato usmerjajo pozornost na točke, ki se njihovim naslednikom spet lahko zdijo nepomembne. Enote, ki jih posamezni reproducenti ne morejo vključiti v svoje izkustvene sheme, izpadejo iz obnove ali se popačijo. Vendar krčenje zgodbe nikoli ne prizadene njenih »pomembnih« enot, to je »dejstev«, ki potrjujejo pričakovanja in stališča posameznih reproducentov in ki jim pomagajo sestaviti zgodbo. Življenje neke zgodbe ustnega izročila je tako proces nenehnega določanja njenega pomena, v zgodbah samih pa odsevajo ideološke, politične, etične in druge koncepcije, v luči katerih se interpretira in vrednoti, kaj je še aktualno in kaj je že preteklost, kaj je pomembno in kaj ni več (Jezernik 1979: 239).

Zgoraj navedena šala torej po svoje pripoveduje o dogajanjih v letih 1948 in pozneje, ki veljajo za eno najpomembnejših prelomnic v zgodovini Titove Jugoslavije. Nekoč je bilo že doseženo tudi izjemno visoko soglasje o ocenjevanju pomena teh dogajanj: »Čeprav bodo zgodovinarji, memoaristi, pisatelji in mnogi drugi, večji peresa, pisali tudi v prihodnje o našem prelomu s Stalinom, o tem prelomnem trenutku v zgodovini socializma, bi vendarle mogli reči, da je glede tega že danes - vse jasno« (Marković 1987: 7-9).

Toda namesto da bi s časovno distanco zadeve postajale jasnejše, se zdi, da smo priče ravno nasprotnemu procesu. Z današnje perspektive namreč nikakor ni mogoče trditi, da je o takratnem dogajanju, njegovih vzrokih in posledicah »vse jasno«. Vse bolj jasno pa je, da je bila prelomnost tistega trenutka predvsem v tem, da je bila tedaj za opozicijskimi strankami dokončno izložena s političnega

prizorišča tudi notranja partijska opozicija in s tem za nadaljnja štiri desetletja utrjen režim partijskega enoumja. Kot so zapisali nekdanji interniranci, tedanji Titov spopad s Stalinom »ni bil boj za demokracijo in neodvisnost, temveč le borba za oblast. Starejši ljudje še pomnijo, da se je prav po tem spopadu strahotno povečal teror, še posebej nad kmeti in Cerkvijo« (Združenje Goli otok 1992).

12 Konec štiridesetih in v prvi polovici petdesetih let je bil tako končan proces, ki se je začel po vojni s fizično likvidacijo pripadnikov kvizlinških oboroženih enot in nadaljeval s sodnima procesoma zoper generala Dražo Mihailovića v Beogradu in nadškofa Alojzija Stepinca v Zagrebu leta 1946. V naslednjih dveh letih se je potem v Jugoslaviji zvrstila vrsta sodnih procesov zoper pripadnike opozicijskih strank, na katerih so bili mnogi obsojeni na dolgoletne kazni in celo na smrt (Korbel 1951: 161 ff.).

Konflikt, do katerega je prišlo leta 1948 po objavi resolucije informbiroja, je sprožil novo serijo množičnih aretacij, obsodb in deportacij. Po uradnih virih so represivni organi od 1948 do 1963 aretirali 55.663 oseb, ki naj bi na različne načine podpirale akcijo Moskve in vzhodnega bloka proti Jugoslaviji (Marković 1987: 15). Po neuradnih podatkih je bilo tedaj iz Komunistične partije Jugoslavije izključenih 58.596 članov, z drugimi kaznimi pa jih je bilo kaznovanih še nadaljnjih 31.142 (Dedijer 1984: 449). Gre za zelo visoke številke, saj je v času 5. kongresa, konec julija 1948, imela KPJ 468.175 članov in 51.612 kandidatov (Kržavac in Marković 1981/82: 135; Banac 1990: 149-150).

Po uradnih podatkih je bilo poslanih na prestajanje kazni 16.731 oseb, od katerih je bilo 11.694 administrativno kaznovanih in 5.037 sodno kaznovanih na različne časovne kazni (Radonjić 1983: 12; Marković 1987: 79). Zlasti obsežne so bile čistke v vojski, saj naj bi bilo zaprtih več kot 5.000 oficirjev, med njimi veliko generalov in polkovnikov, v glavnem komandantov in komisarjev brigad, divizij in armadnih korpusov, medtem ko naj bi bilo 12.000 oficirjev odpuščenih iz vojske (Fünfehn Jahre 1963: 9; Der Belgrader 1964: 236; Banac: 1990: 148).

Tuji viri navajajo dosti višje številke kot uradni jugoslovanski. Tako naj bi bilo v Jugoslaviji do leta 1950 že 100.000 političnih zapornikov (Yindrich 1950: 59-60), vtem ko naj bi se število interniranih naslednja leta povzpelo na 300.000 oseb (Launay 1954: 45). Ocene zahodnih opazovalcev zajemajo vse žrtve političnih preganjanj. Po vzhodnih ocenah, ki se nanašajo samo na informbirojevce, pa naj bi bilo v letih od 1948 do 1952 zaprtih in interniranih 200.000 oziroma 250.000 oseb (Kjosseff 1953: 252; Fünfehn Jahre 1963: 8; Der Belgrader 1964: 236; Dedijer 1984: 478; Banac 1990: 146).

Navodila za tako poostreno »budnost« so prišla z najvišjega vrha. Sam Josip Broz Tito je rekel, da je treba zapreti vse sumljive, češ da je »bolje, da je tudi nekaj nedolžnih ljudi v zaporu kot en krivec na svobodi« (Kovačević in Rastoder 1989: št. 49). Načelnik glavne politične uprave, podrejen ji je bil tudi KOS, Svetozar Vukmanović Tempo naj bi po nekaterih virih dal organom kontraobveščevalne službe navodilo, da sta teroristična akcija in verbalni delikt v zvezi z informbirojem isto: »Ni razlike - preganjajte vse!« (Vasović in Mekina 1989: 25).

Med aretacijami je bil v Zvezni skupščini sprejet zakon pod robatim, a nedolžnim in funkcionalnim naslovom »Družbeno koristno delo«. S tem je bilo legalizirano zgolj tisto, kar je bilo v partiji že sklenjeno (Đilas 1988: 32). Sodbe, izrečene na podlagi tega zakona, so znašale dve leti. Vendar kaznovani nikoli niso vedeli, ali bodo po dveh letih tudi zares izpuščeni. Kaznjencem so oblastniki nenehno ponavljali, da ni važno, na koliko je kdo obsojen, če »ostane banda«, je lahko v taborišču tudi deset let, in ne le dve. Kazen je bila namreč raztegljiva. Ko

se je iztekla ena, so pač izdali drugo. Na šest ali dvanajst mesecev. Ali štiriin-dvajset. Tako je bila Olga Jurančič-Virens, na primer obsojena na 14 mesecev družbeno koristnega dela na Golem otoku, pa je bila tam skoraj 3 leta. Fadil Buturović je bil obsojen na 16 mesecev, prestal jih je več kot 42. In tako naprej (Jurančič-Virens 1982; Isaković 1982: 81; Dilas 1984: 74-75; Simić in Trifunović 1990: 67; Milanović 1990: št. 7; Hrast 1991: 130-131; Logar 1991: 309).

Nekateri pa niso dobili niti take obsodbe. Tako na primer Danica Talijan-Ćurčić: »Nikoli nisem dobila nikakršnega papirja, da sem kaznovana. Nihče mi ni nikoli povedal niti sporočil na koliko sem obsojena, ne zakaj, niso mi sodili, niti me niso obsodili. Absolutno nič. To nas nihče ni niti vprašal. Pozneje sem 13 slišala, da so nekaterim dali papirje, a meni nič« (Simić in Trifunović 1990: 100).

V skladu s politiko »po glavi, a ne glave« (Dilas 1983: 192) so bili prijeti ka-znovani le z odvzemom svobode. Izvršeni sta bili dve smrtni obsodbi, in sicer junija 1950 na okrožnem sodišču v Titogradu, ko sta bila obsojena na smrt Ljubo Boričić, predsednik Okrajne zadružne zveze, in Kolja Nikolić, namestnik koman-dirja milice v Zatrijepču (Titograd) (Popović 1988: 73-74; Kovačević in Rastoder 1989: št. 49).

»Resda, v primeru akutne nevarnosti z Vzhoda bi bili pobiti. Množično in hitro. To smo vedeli tako tedaj kot kasneje - na otokih in v bilečanskem taborišču. To vem tudi danes«, se spominja eden od nekdanih internirancev. »A to nas ni zelo vznemirjalo. Bilo je tako razumljivo, tako leninistično vnaprej opravičeno ('Naša morala, to je interes proletarske revolucije'), tako neizbrisno naše, da se zares ne bi mogli jeziti, če bi nas odpeljali iz sob in barak in pokosili s kakšnim rafalom« (Popović 1988: 73-74).

Največ aretacij je bilo v prvih letih spora, in sicer: 1948 - 501, 1949 - 6.260, 1950 - 3.019, 1951 - 3.550, 1952 - 1.407. Pozneje je njihovo število stalno upadalo. Leta 1961 sta bila aretirana dva člana ZKJ, osumljena zaradi informbi-roja. Po nacionalni pripadnosti je bilo od skupnega števila aretiranih 7.235 Srbov, 3.439 Črnogorcev, 2.588 Hrvatov, 883 Makedoncev, 566 Slovencev, 436 Albancev, 251 Bolgarov, 244 Madžarov, 87 Italijanov itd. Aretirani so bili stari od osemnajst do sedemdeset let, toda zvečine od dvajset do trideset (Rado-njić 1983: 12-13; Marković 1987: 17, 229; Popović 1988: 34-35).

Med zaprtimi so bili »neplanski« in »planski« informbirojevci. Jugoslovanski oblastniki so namreč predvideli približno število zagovornikov informbiroja po posameznih republikah in za vso Jugoslavijo kot celoto. V skladu s tem so vodje okrožnih komitejev Udbe dobili ukaz, naj aretirajo določeno število komunistov informbirojevcev. Če jih niso ali če so jih manj, kot je bilo predvideno, ker je bilo, denimo, komunistov v okrožju manj, so poslali na prestajanje kazni »planske«, to je takšne, ki jih je bilo treba za informbirojevce šele napraviti. Ti ljudje so bili ve-likokrat žrtev osebnih spletk, zamer in maščevanja nasprotnikov. Nekateri sodniki, udbovci in tožilci so namreč odstranjevali ljudi tudi iz čisto osebnih, koristoljubnih motivov (Jurančič 1982; Marković 1987: 89, 261; Logar 1991: 287; Hrast 1993: 112).

Tako so se znašli pod udarom represije generali, ki so »hrepeneli po Rusih«, polkovniki, ki so hoteli pobegniti iz države, »klepetulje«, ki so trdili, da se bo Jugoslavija zlahka spravila s Stalinom in priznala napake, in celo tisti po reku »dva brez duše - tretji brez glave« (Marković 1987: 177). Zanesljivo pa med njimi ni bilo tistih, ki naj bi jih bilo po zagotovilih oblasti največ, to je vohunov: »Špijonov med nami ni bilo. Plačanih ali neplačanih. ZSSR jih je seveda imela v Jugoslaviji. Samo da jih ni silila, da se izrečejo, da so za resolucijo IB. Poznavajoč sebe je morala poznati tudi svojo milo nečakinjo - komunistično partijo Jugoslavije, in vedeti, kako se končajo priznavanja« (Popović 1988: 29).

Med zaprtimi je bilo relativno največ Črnogorcev, saj so se na Golem otoku znašli celotni okrajni komiteji Nikšića, Tivta, Danilovgrada, Beran in Ulcinja (Markovski 1984: 8). O vzroku za to je bilo veliko razpravljanj, v katerih pa je prevladovalo stališče, da je bila nacionalna struktura obsojencev bolj refleks zgodovine kot ideologije. Črnogorci so bili namreč močno prorusko usmerjeni in leta in leta so govorili, da jih je skupaj z Rusi dvesto milijonov (Yindrich 1950: 113; Korbel 1951: 315; Markovski 1984: 69; Popović 1988: 35). Njihove najbolj priljubljene pesmi so opevale Rusijo: »Sa Lovčena kliče vila: oj Rusijo, majko mila...«, »Plovi patka, plovi guska - ova zemlja biće ruska...« ali »Zapjevajmo svi iz glasa - bez Rusije nema spasa...« (Čupić 1988: 14; Jokić).

Vse do 4. oktobra 1948 se je v Jugoslaviji o Stalinu govorilo le dobro in še 21. decembra 1948 je bil v Borbi objavljen članek pod naslovom Šestdeset let velikega Stalina. Celo Josip Broz je svoj govor na 5. kongresu KPJ, 22. julija, sklenil z besedami: »Naj živi velika Sovjetska zveza z genialnim Stalinom na čelu!« In udeleženci kongresa so na koncu složno skandirali: »Tito-Stalin!« V času, ko so že potekale prve preiskave in zaslišanja, so na stenah sodišč še zmeraj viseli Stalinovi portreti (Armstrong 1954: 130; Čupić 1988: 87; Vasović in Mekina 1989: 25; Jezeršek 1989: 49; Zagorski 1984: 2784; Perućica 1990: 51; Simić 1990: 83).

Pred vojno je Partija vzgajala svoje člane, da so gledali na Stalina kot na ikono. Proti Milanu Smiljaniću je, na primer, neki komunist leta 1941 pojasnil: »Oče, tisto, kar je zate Bog, je za nas Stalin!« Mnogi se niso mogli v enem dnevu odreči cerkve Rusije in boga Stalina (Gavrilović 1989: 85; Kordić 1989: 175). »V okoliščinah, ko je bilo vse - vsaj zame - nepregledno, nedoumljivo, čez noč spremenjeno, je terjal, naj se takoj, v hipu, njemu na ljubo postavim na glavo. Mene pa so učili, da revolucionarnost ni združljiva s hlapčevstvom in prilagajanjem. Moral sem se upreti« (Hofman 1984: 213).

Na začetku vojne so jugoslovanski komunisti peli: »Oj, Staljine, zdravo, zdravo, sve što radiš imaš pravo!« Po letu 1948 pa je prišla na vrsto nova plošča: »Oj, Staljine, stara bako, ne vara se Tito lako!« (Perućica 1990: 51).

Jugoslovanske oblasti so skušale z represivnimi metodami preprečiti možnost, da bi si Stalin pridobil »notranje izhodišče« za prevrat v Jugoslaviji. Zato je represija v prvi fazi zadela skoraj vsakogar, ki je podvomil o kritiki informbiroja ali si jo obotavljal izreči. Pri tem ni bila izvzeta niti opozicija, četudi je izhajala iz protikomunizma in je upala, da bo s taktično podporo Zahoda prišla tudi do politične pomoči. Postopek je bil silovit in neusmiljen in ni le povzročil številnih človeških tragedij, temveč je postal del sistema, za katerega sta bila značilna ozračje strahu in hkrati težnja po monolitizmu. Kdor ni bil popolnoma za oblast, kdor je imel kakršne koli zadržke, je bil proti. In kdor je bil proti, je bil »zelo nevaren«...

»Vsi takšni, vsi, ki se niso 101% strinjali z odgovorom CK KPJ, so odšli - k vragu. Navadno dan, dva po svojem zagovoru. Nekateri še isto noč. Včasih je bila stvar odložena tudi za teden dni in okrog svobodnega diskutanta se je stiskala praznina. Ena od tipično komunističnih metod. Ti si tu, še si tu, ljudje pa te že ne vidijo več. Oni vedo, da nisi več tu. In zares, pote pridejo tovariši s črno 'škodo'. Domov. Redkeje na delo. V tem drugem primeru te kdo pokliče, da prideš k vhodu zgradbe. Čaka te žena. Ali sestra. Ali brat. Odvisno od tega, koga imaš. Ti odideš in namesto žene, sestre, brata te pričakata vedno dva tovariša...« (Popović 1988: 50).

Zaradi informbiroja so zapirali tudi nepartijce. Zadoščala je že beseda, ki jo je bilo mogoče nategniti na informbirojevski kalup. Včasih še to ne. Akomunisti,

antikomunisti, antisovjeti in končno ljudje, ki v življenju niso bili ne anti- ne pro, saj jih politika ni zanimala, vsi ti so lahko s pečatom rajonske milice ali vojaškega sodišča prišli v taborišče z oznako »pristaš IB-a«. Napad na komunistično partijo Jugoslavije je namreč tedanja oblast izkoristila za to, da je zaprla predvsem vse tiste, ki so kakor koli kritizirali oblast in njene napake. Z očitnim namenom uničiti vsako nasprotovanje in vse nasprotnike uradnega stališča do resolucije informbiroja kot tudi vseh tistih, ki v čem niso popolnoma odobraval vladne politike. Nevarno je bilo celo šaliti se. Nekdo je bil obsojen, ker je v vicu rekel, da se je pri nas življenjski standard tako zvišal, da ga letala ne morejo preleteti. Tudi vic o Ciganu, ki je bil povabljen k tovarišu Titu in mu je rekel, da so uspehi našega gospodarstva najboljši vici, je stal ljudi svobodo (Po-pović 1988: 55; Jovanović 1990: I, 96).

15

»Med zaprtimi zaradi resolucije informbiroja je bilo veliko ljudi, ki so poskušali gledati na ta spor analitično in konstruktivno. Nič manj kot 40%. Toda že s takim mišljenjem so se pokazali kot neprimerni za kakršno koli partijsko življenje - informbirojevsko ali titovsko. In če bi bila po kakšnem naključju resolucija informbiroja sprejeta v Jugoslaviji in Tito odstavljen in v skladu z ustaljenimi običaji ustreljen, bi se ti ljudje znašli v zaporu kot - titovci. Saj so tudi v Titovi poti našli sprejemljive momente.

Tako je resolucija informbiroja pomagala Komunistični partiji Jugoslavije izvesti čistko med mislečimi« (Popović 1988: 48-49).

V tistem času je ljudska milica dobila prve pendreke. Nekdo je doma in v družbi rekel: »Milica je dobila pendreke in oni to imenujejo palice. Zakaj zdaj pravijo palice, ko se ve, da so to pendreki?« To je bil njegov edini partijski greh, zaradi katerega je postal informbirojevec (Simić in Trifunović 1990: 34).

Vlada Živković je rekel o Žukovu, da je slaven in sposoben vojskovodja, in bil zato po 118. členu kazenskega zakonika kaznovan na pet let zopora. Ko je maršal Žukov uradno obiskal Beograd, je jugoslovanski tisk veliko pisal o njegovih zaslugah in vojaški slavi. Toda Živković je še vedno sedel na Golem otoku in bil odpuščen šele, ko je prestal štiri leta kazni (Stevanović 1990: št. 1).

Aretacije in zapiranja so dosegle takšne razsežnosti, da novi primeri niso več zbujali presenečenja med državljani (Knežev 1988: 10). Zgubile so zastraševalni učinek in ljudje so začeli celo zbijati šale na ta račun, kot je bila tista o kmetu, obsojenem na dvajset let »robije«, »ker je neugotovljenega dne avgusta 1948. leta na delovnem mestu v redakciji 'Narodne armije' grabil za pičko tovarišico Mico in vse to s ciljem izzivanja vojne in kontrarevolucije« (Jovanović 1990: I, 88).

Zategadelj naj bi Edvard Kardelj na nekem partijskem plenumu pripomnil, da zaradi lahkotnega in pogostega zapiranja kazni ne zbujajo več strahu pri ljudeh in postajajo sestavni del vsakdanjega življenja kot prehodna gripa ali lažje poškodbe. Zapor je prenehal biti sramota, pa je nujno nekako dvigniti smisel kazni, da bi grožnja zopora pri ljudeh spet vlivala strah (Marić 1988a: 70).

Ta pretiravanja so bila junija 1951 celo predmet obravnave na plenumu CK KPJ. Aleksandar Ranković je tedaj v referatu Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti navedel, da je po podatkih javnega tožilstva in ministrstva za notranje zadeve FLRJ leta 1949 od skupnega števila aretacij, ki jih je izvršila Udba, bilo kar 47 odstotkov neopravičenih, to se pravi, da so bili po končani preiskavi ljudje spuščeni iz preiskovalnega zopora, ali ni bilo dovolj obremenilnih dokazov, da bi bili na sodišču spoznani za krive (Zilliacus 1952: 245; Marković 1987: 86-87, 262). Po zgoraj navedenih uradnih podatkih o številu aretacij po letu 1949 pa lahko vidimo, da se kljub intervenciji samega ministra za notranje zadeve odstotek neopravičeno aretiranih nikakor ni zmanjšal...

V zvezi z vprašanjem represije nad nedolžnimi je na plenumu razpravljala tudi Tito. Njemu se je stvar zdela razumljiva: »Ta stvar je razumljiva, saj diktatura proletariata je tu in mi nismo mogli drugače postopati z razrednim sovražnikom, pa se je dogajalo, da je bil tudi nedolžen človek prizadet...« (Marković 1987: 87-88).

Vse to na prvi pogled popolnoma nesmiselno početje je vendarle imelo svoj smisel. Po eni strani se je režim predstavljal kot nosilec demokratizacije, po drugi strani pa je s takimi drakonskimi ukrepi represivni aparat strl vso potencialno opozicijo in vsem državljanom vcepil strah pred sfabriciranimi obtožbami, zaradi katerih je bilo mogoče oditi na večletno »službeno potovanje«. Zapirali so člane 16 KPJ in nepartijce, simpatizerje Sovjetske zveze. Vsak aretirani je potegnil za sabo znanca, soseda, ki so cenili in spoštovali zaprtega. Zapirali so tudi tiste, ki so nudili materialno pomoč družinam zaprtih.

Prva upravnica ženskega taborišča Marija Zelić je opisala primer štirinajstletne deklice, sestre nekega udbovca. Njen brat je sam prosil tovariše, naj jo aretirajo in odvedejo v zapor oziroma kot se je reklo z uradnim evfemizmom kazensko-popravni dom, ker ga je bilo strah. Začela mu je očitati, da pri nas ni diktature proletariata, da to ni tisto, za kar so se komunisti borili, da imamo rdečo buržoazijo, ker se tovariši vozijo v avtomobilih (Simić in Trifunović 1990: 238).

Tudi pri srečanjih starih znancev ali prijateljev ni bilo zaupljivosti. Vsi so previdno izbirali besede in teme pogovora. V tistih časih je krožila med ljudmi šala o občanu, ki je vpraševal po znancu: »Še včeraj je bil med nami, sedaj ga ni nikjer.« - »Ne sprašuj preveč«, so ga posvarili, »da ne bomo jutri spraševali po tebi!« (Jezeršek 1989: 221).

Nastopile so torej podobne razmere, kot so vladale v Nemčiji potem, ko so tam prevzeli oblast nacionalsocialisti. V tridesetih letih so meščani v mestu Dachau vedeli povedati: »Tiho... če kdo reče samo malenkost, pride sam v taborišče.« Na Bavarskem pa je bila znana že v tridesetih letih molitvica: »Ljubi Bog, naj bom nem,/ da v Dachau ne pridem!« (Kautsky 1948: 41; Kupfer-Koberwitz 1960: 122; Jezernik 1993: 9).

Ta podobnost nikakor ni zgolj naključna, ampak je bilo v obeh primerih povzročanje strahu in nezaupanja namerno. Ženi Lebl je na primer prijavil oblastem prav tisti, ki ji je povedal »vic, dolg dve leti in pol« (Jugoslavija je dobila prvo nagrado na mednarodni razstavi cvetja, ker je vzgojila »ljubičicu belu«, težko 100 kilogramov) (Lebl 1990: 15). Neki preiskovalec ji je funkcijo takih vicev pojasnil takole: »Ej, v tem tudi je 'vic': če ti kdo pove kaj proti ljudstvu in voditeljem, moraš takoj priti k nam in ga prijaviti. Če je to dober, naš človek, ima pokritje, če to ni - potem nam bo tvoja prijava omogočila odkriti sovražnika ljudstva. No, če ga ti ne prijaviš - pomeni, da si ti sovražnik ljudstva. V tem primeru ti nisi prišla prijaviti Voja, kar je bila tvoja dolžnost...« (Lebl 1990: 52-53).

Dogajanje v Jugoslaviji po letu 1948 tudi sicer v marsičem spominja na razvoj dogodkov v Nemčiji po prevzemu oblasti. Represivni organi, zlasti tajna policija, so prodrli v vse pore življenja, vsa država je bila posuta z njenimi ječami. Njeni agenti so bili vsepovsod. Že samo njeno ime so omenjali le šepetaje. V imenu nacionalne obrambe je prodirala v privatne zadeve vseh, za katere je obstajal najmanjši sum političnega nezadovoljstva (King in O'Brien 1947: 40-41). Zaradi tega so nekateri zahodni avtorji tudi primerjali KNOJ z SS (Launay 1954: 45).

Smoter široke represije ni bil samo ustrahovanje ljudi, temveč udejanjenje temeljnega načela totalitarne pedagogike: »Non cogito ergo sum« (Dallin in Breslauer 1970: 124). To so bili časi, ko je bilo nevarno misliti, ko je imelo tako pravico le najvišje politično vodstvo, ki je mislilo za vse: »Res lepo: mladi gospod

Đurić, član Partije, glasno razmišlja v času, ko je treba delati kot švicarska ura... Kaj bi pa bilo s to državo, če bi vsak razmišljal po svoje? V tem usodnem trenutku Partija misli za vse nas. Enotnost misli in akcije!» (Simić 1990: 17).

Ali kot se je ob neki priložnosti izrazil Moša Pijade: »Leta smo trenirali našo Partijo v rigidni ortodoksiji do Moskve. Zdaj imamo hudičeve težave, da bi jih naučili spet misliti s svojo glavo« (Ziliacus 1952: 248). O tem, kakšen je bil ta pouk, naj navedem le kratek citat nekdanjega objekta tega pouka: »Tu ne gre za prevzgojo! Nič od tega. Iz nas hočejo napraviti žive robote. Tekmujejo v tem, kako čim hitreje in temeljiteje uničiti naše človeško dostojanstvo« (Hrast 1991: 106).

Zlato pravilo življenja se je tedaj glasilo na kratko: »Molk je zlato.« In budno uho postave ni preslišalo niti opazke več kot sto let starega Perka Šljivančanina. Rekel je namreč, da je prišel čas, ko ne smeš več reči niti »ruski krompir«. Zato je bil mesec dni v priporu. Ob aretaciji so ga še poniževali tako, da je moral izvleči »gatnjik«. Potem so mu ukazali: Roke v zrak! Ko je dvignil roke in spustil hlače, so mu padle na tla. In tako so nekajkrat ponovili, ker jih je to zabavalo. Špiro Nikčević pa je postal tromotorec, ker je v hotelu Javorak v Nikšiću v času, ko so se odnosi s SZ že »precej poboljšali«, naročil - ruski čaj. Naročenega čaja ni nikoli popil, saj so prej prišli udbovci in ga odpeljali (Kovačević in Rastoder 1989: 48, št. 107).

Da navedene podobnosti nikakor niso plod naključja, pa kaže tudi dejstvo, da so istočasno potekale aretacije tudi v državah realnega socializma, ki so bile v sporu z Jugoslavijo. Najprej v Albaniji, kjer je bilo 2.000 aretiranih, še preden je Albanija pretrgala ekonomske odnose z Jugoslavijo na začetku julija 1948. V Ljeshu je bilo šest ljudi ustreljenih, ker so se odkrito izrekli proti kominformovski kampanji (Yindrich 1950: 114).

Po nekaterih ocenah je bilo leta 1948 kar četrtnina članov partije v državah realnega socializma izključenih zaradi »antisovjetske« ali »antipartijske« dejavnosti. Od skupnega števila kakšnih osem milijonov članov partije v Vzhodni Evropi (vključno z Vzhodno Nemčijo) je bilo izključenih od 2 do 2,5 milijona. Veliko število izključenih komunistov je bilo tudi aretiranih. Po ocenah poznavalcev je bilo zaprtih prek 250.000 oseb, to je okrog deset odstotkov izključenih. Številka je bila še večja v Sovjetski zvezi, kjer je izključitvi iz komunistične partije zapor sledil skoraj avtomatsko (Padev 1953: 12).

Po uradnih stališčih je bila seveda represija nujna, izsiljena: »Lahko da se ne boste strinjali z mano, toda Goli otok so nam vsilili!» (Racković 1990b). S tem mnenjem soglaša celo Đilas, češ da ob upoštevanju dejstva, da je bilo tudi med oficirji visoko število informbirojevcev (on navaja številko 7.000) »nevarnost res ni bila nedolžna, čeprav se je pri »budnosti« pretiravalo« (Đilas 1984: 76).

O tem, kolikšna je bila dejanska nevarnost, obstajajo različna mnenja. Da je spor z državami realnega socializma dejansko pomenil vojaško nevarnost za Jugoslavijo, izhaja iz zapisa nekdanjega upravnika madžarske generalštabne akademije. Julija 1951 je prišel k njemu v pisarno generalštabni polkovnik Rdeče armade Nikolaj Vološin, češ da širijo na akademiji protisovjetsko propagando. To je utemeljeval s tem, da se pri pouku vojaške geografije učijo o Podkarpatski Rusiji, ki je sovjetsko ozemlje. Namen vojaške geografije pa je učiti kandidate za generalštabne oficirje o potencialnih bojiščih. Sovjetsko ozemlje ne bo nikoli več bojišče! Če svojim študentom nakazujejo nasprotno, je to anti-sovjetska propaganda, s katero je treba takoj prenehati. »Vaši študentje se morajo spoznati z enim samim bojiščem, z ozemljem sovražnika, z Jugoslavijo. Če kakšnega študenta vaše akademije zbudimo iz najglobljega spanja in ga vprašamo o vojaških značilnostih reke Vardar, mora biti sposoben v hipu pravilno odgovoriti« (Király 1982: 275-276).

Resnici na ljubo je treba dodati, da tudi glede tega obstajajo drugačna mnenja. Tako se spominja nekdanji oficir obmejnih enot jugoslovanske vojske, ki je vse do aretacije često pregledoval madžarsko-romunsko mejo: »Nikdar nisem niti pomislil prestopiti na drugo stran. Srečeval sem se zlasti z romunskimi oficirji in vedno so me prvi in ljubeznivo pozdravili. Rekel bi, da so večkratno pretirane in izmišljene zgodbe o pritisku in pripravah za napad. To je bilo vse prikazano po tistem izreku 'strah ima velike oči'. Nekako je bilo treba med drugim opravičiti tudi brezumno prestavljanje tovarn iz Srbije in gradnjo podzemnih in nadzemnih dvorcev za 'Vrhovno komando'« (Živković 1990a).

18 V zvezi s tem je zanimivo omeniti, da je leta 1949 na 3. kongresu Ljudske fronte Tito zanikal obstoj take nevarnosti, češ da gre za zahodno propagando, preračunano na vzbujanje strahu in preplaha v Jugoslaviji in onemogočiti uresničevanje ciljev petletke. Avtorja monografije o Jugoslaviji in novem komunizmu navajata več možnih razlag za dejstvo, da so jugoslovanske oblasti zani-kale nevarnost, ko so drugi mislili, da je bila največja, in potem kasneje vztra-jale, da je obstajala ves čas. Po eni od njih naj bi v tem odsevala nezmožnost ju-goslavanskih voditeljev, da bi leto dni po prelomu videli svoj izpostavljeni položaj, kakršen je v resnici bil. Druga je, da je bilo to del Titove taktike premišljenega bagateliziranja narave konflikta. Kot tretja pa, da nevarnost sovjetske vojaške intervencije ni obstajala pred letom 1950, ko je Jugoslavija vzpostavila vezi z Zahodom, in potem se je zdelo, v retrospektivi, da je vedno ob-stajala. Še druga možnost je, da nobena resnična nevarnost invazije ni obstajala, toda kasneje je bilo v Titovem interesu ocenjevati, kot da nevarnost obstaja. In končno, menita avtorja, lahko imajo vse te razlage nekaj veljavnosti (Hoffman in Neal 1962: 146).

Na začetku citirani angleški dopisnik iz Jugoslavije je o tem poročal nasled-nje: »Veliko lažnih stvari se godi tukaj. Tito potrebuje ameriško orožje tako zelo, da si izmišlja incidente ob svojih mejah - ali, vsaj, pretirava pomen malenkostnih obmejnih spopadov. Dobite vtis, da ga bodo ruski sateliti vsak čas napadli: pa ne bodo« (Newman 1952: 226).

Neglede na to, kolikšna je bila dejanska nevarnost oziroma ali je sploh ob-stajala, pa so zares potekale v začetku petdesetih let obsežne priprave na odpor zoper invazijo sovjetskih enot, o kateri so govorile tudi svetovne časopisne agen-cije pa tudi naša zaupna poročila. V času med 1950 in 1956 je bila na mejah proti Bolgariji, Romuniji in Madžarski skoncentrirana skoraj polovica ju-goslovanske operativne vojske.

Leta 1951 je nastal načrt popolne zapore vodotoka Donave skozi Đerdap. Sklenjeno je bilo, da bi v primeru »skrajne sile« na tem najtesnejšem in najbolj strmem delu Donave minirali planino Miroč, da bi se zrušile v Donavo in zaprle pot za napredovanje agresorjevih sil. Tak načrt je bil sicer neuporaben v vojno-strateškem smislu, kajti po vseh geografskih zakonih je bila vrnitev v predzgo-dovinsko geološko obdobje tega prostora z obnovitvijo Panonskega morja neuresničljiva. Toda za dobre kadre ni nič nemogoče. Za ljudi, katerih poklic je bilo spreminjanje sveta, od besed do dejanj ni bilo daleč. Pripravljalna dela na obalah Donave so potekala v največji tajnosti in vojaki, ki so bili vključeni v priprave, so morali podpisati posebne izjave o strogem varovanju skrivnosti. Redko so odhajali na dopust, in če so šli, tedaj je bilo to pod strogim nadzorom kot tudi njihova pisma in druge pošiljke.

Na najvišji ravni so se odločili zgraditi na tako imenovanem strateškem teri-toriju (to pa so bili planinski masivi vse do morja) celo vrsto vojaških tovarn za

proizvodnjo reprodukcijskega materiala, lahke in težke oborožitve, municije, tako je prišlo do izgradnje železarne v Nikšiću. Načrt je med drugim predvideval evakuacijo pomembnih tovarn in dela prebivalstva iz severnih in vzhodnih delov države v druge kraje v notranjosti Jugoslavije, da ne bi padle v roke agresorjem. Tako so preselili tovarno orožja iz Kragujevca v Travnik, tovarno letal iz Kraljeva v Mostar in tovarno tovornjakov iz Rakovice v Maribor. Začeli so s preseljanjem mlinov, tovarn olja, skladišč in živine iz ravninskih, poljedelskih področij proti »strateškemu ozemlju«. V bosanskih planinah pa so kopali predore, od koder bi vodili odpor (Marković 1987: 252-253; Đurić 1989; Kozar 1990; Racković 1990b).

Vsi ti ukrepi so pomenili hudo obremenitev za gospodarstvo in življenje 19 komaj obnovljene države, saj je bilo treba za potrebe obrambe odvajati 22 odstotkov nacionalnega dohodka. Hkrati sta Jugoslavijo prizadeli tudi dve veliki suši, tako da je bila oskrba prebivalstva, zlasti v mestih, zelo uborna. Izložbe so bile prazne. Namesto blaga so stale v njih slike članov Politbiroja. Iz tega časa izvira tudi vic o sovjetskih agentih, ki so tajno obhodili Jugoslavijo in prišli poročat Stalinu, kaj so videli. Rekli so mu: Prepričali smo se, da se tam gradi socializem! - Kako? - je vprašal on strogo. - Lepo, tudi oni v izložbah nimajo nič kot mi. Popolnoma je isto! (Marković 1987: 253-254).

Sodne razprave so bile posebno poglavje. Sojenje - tako v Jugoslaviji kot v državah realnega socializma - je bilo zaprto, brez pristopa javnosti. Take sodbe niso bile niti objavljene v tisku, niti sporočene družini žrtve. Javne obravnave so bili deležni samo tisti, ki so bili po nečem »pomembni«, in kar je bilo še pomembnejše, če so se pri tem sami obtoževali, pokesali in bili pripravljeni (ali so to že storili) prositi partijo, da jim oprostí in da jih ponovo sprejme v svoje »materinsko naročje« (Padev 1953: 18; Banac 1990: 231; Jovanović 1990: I, 90; Perućica 1990: 55).

Tisti, ki so računali na »dimitrovsko« vedenje na sodišču, so bili razočarani: »In meni je bilo zelo žal zaradi tega. Hotel sem, da bo vsaj kdo, ki bi povedal zunaj, da niso bili na sodišču vsi usrani, kakor so v časopisih pisali o javnih sojenjih« (Jovanović 1990: I, 90).

Sodni sistem je bil pod vplivom boljševiške pravne teorije, kakršno je prevzela partija takoj po vojni in jo vsilila pravosodnim institucijam. Takemu sodstvu se je reklo napredno, neobremenjeno z meščanskimi predsodki, njegova značilnost pa je bila revolucionarnost. To je pomenilo, da je bil kriv, kogar je obtožila Partija ali Udba, ki je predstavljala diktaturo proletariata, in da je odločalo o višini kazni partijsko vodstvo, sodišče jo je samo izreklo.

Obdolženim sovražnega delovanja proti ljudstvu in partiji niso dokazovali krivde, temveč je bila njihova dolžnost najti dokaze, da to ni res. V preiskovalnem postopku so zahtevali od njih, naj pripovedujejo, s kom so sovražno delovali in kako. Kaj je sovražno delovanje, so lahko samo ugibali. Ali pa so prepustili policiji, da je odbrala iz njihove pripovedi sovražne besede, ki so jih kdaj govorili, in misli, ki jih nikomur niso zaupali. To je bil tudi cilj: iztrgati priprtemu zadnjo skrito misel in jo obrniti proti njemu in drugim v škodo. Ker je bilo celo misliti kaznivo, če se je razmišljanje razhajalo z uradno določeno linijo. »Glavni preiskovalec je opravljal svoje delo zelo korektno. Skrbno je pazil, da si ni **mazal rok** in je vse fizične pritiske prepustil pomočnikom ali pa jih je ukazal izvajati stražarjem in ključarjem, ki so bili posebej izurjeni za take naloge. V **mehčanje** zapornika je sodilo fizično izčrpavanje, ko so si sledila zasliševanja noč za nočjo, pa tudi neposredno mučenje« (Jezeršek 1989: 66).

Ko so bili »dokazi« zbrani, je sledila sodna obravnava; Le-ta je potekala po pravilih: Sodnik je formalno vprašal obtoženega, ali želi zagovornika. Obtoženi je

odklonil in sodišče je določilo odvetnika po uradni dolžnosti. Taki »zagovorniki« so potem nastopali kot tožilci. Dogajalo pa se je, da so bili tudi taki odvetniki po uradni dolžnosti kot tudi sodni porotniki zaradi svojega vedenja na sodišču pozneje obsojeni in poslani na Goli otok (Dragović-Gašpar 1990: 100; Jezeršek 1990: 81; Jovanović 1990: I, 90; Perućica 1990: 55-56).

Krona postopka je bila sodba, izrečena v imenu ljudstva: »Saj smo bili obsojeni, ne da bi bila naša krivda dokazana. Velikokrat je bila utemeljena z domnevo, kaj bi se lahko zgodilo, če bi se bile uresničile namere, ki so nam jih očitali, a nikoli dokazali. S takimi domnevami so tudi opravičevali peklenski načrt politične prevzgoje, ki ga je zasnovalo najvišje politično vodstvo« (Jezeršek 1989: 178).

Če upoštevamo, da je tedanja oblast, kakor je značilnost vseh mladih revolucij, nastopala s stališča zgodovinske nezmotljivosti, je jasno, da so bili med tistimi, ki so bili v izvedenih postopkih spoznani za »krive«, tudi takšni, ki so bili obsojeni zaradi absurdnih obtožb. Tako je bil, na primer Venko Markovski obsojen, ker ga je Duca Cazim obtožil, da je bil Hitlerjev osebni tajnik (Markovski 1984: 103).

Višina kazni je bila odvisna od družbene nevarnosti storilca in njegovega dejanja. Tega se je spominjal sodnik Đuro Polak, ki je nekega oficirja varnosti obsojil na 10 let zapor. »Nakar je on - bilo je to v Zagrebu, na Novoj vesi, poletje, oprta okna, tu katoliški Kaptol - po izreku sodbe vzdiknil: 'Živel vodja mednarodnega proletariata Josif Visarionovič Stalin!' Če je to storil na sodišču, kaj ti je pred tem govoril? Eh, take bi do maksimuma. On mora biti kaznovan tudi zaradi prevencije, da mu drugi ne podležejo« (Dražić 1990).

Sodnik Polak se je zavedal, da so bili vsi pripadniki družbe potencialni kršilci norm, saj tistega, česar si nihče ne želi, ni treba prepovedovati; v vsakem primeru pa mora tisto, kar je najbolj energično prepovedano, biti predmet želje (Freud 1973: 192). Vsak je bil potemtakem potencialni prestopnik. Niso pa to bili vsi, čeprav so bili tudi taki. In ti vzbujajo zavist: Zakaj nekdo sme, česar jaz ne smem?! Zgledi vlečejo: kršilec zapovedi bi lahko sprožil plaz vsesplošnega kršenja zapovedi. Zoper njega je bilo potemtakem treba uveljaviti sankcijo, saj je zapoved lahko učinkovita le tako dolgo, dokler jo tisti, na katere se obrača, upoštevajo. Zapovedi nasprotno ravnanje pa se lahko omeji le, če je le-ta podprta z dovolj močnimi sredstvi prisile. Kaznovanje kršilca učinkuje tudi na druge pripadnike družbe: kdor bo še v prihodnje kršil določeno zapoved, bo kaznovan. Vendar to ni vse. Kaznovanje kršilca omogoča drugim članom družbe užitek, ki nekje ustreza užitku, ki ga je nudil prepovedan sad kršilcu (Jezernik 1979: 258).

Opisano postopanje z osumljenci se ni ravno samo po navodilih političnega vrha, temveč je bilo v skladu s tradicionalnim pojmovanjem pravičnosti v nekaterih delih Jugoslavije, kakršnega je opisal Anglež Henry Blount že v prvi polovici 17. stoletja: »njihova justica, čeprav ni tako nepremišljena kot domnevamo mi, vendarle raje uniči dva nedolžna, kot bi dopustila enemu krivcu pobegniti; kajti menijo, da pri eksekuciji nedolžnega, ki velja za krivca, eksempl učinkuje, kot če bi bil dejansko kriv...« (Blount 1636: 12). Oziroma z besedami nekega funkcionarja sekretariata za notranje zadeve: »Raje imam, da tudi deset nedolžnih pozapremo, kot da se mi en informbirojevec izmuzne« (Marković 1987: 200).

Tako se je med aretiranimi in obsojenimi komunisti znašlo nemalo ljudi, ki so se v celoti strinjali tako z odgovorom CK KPJ na Resolucijo kot s tem, da vodstvo KPJ ni odšlo na zasedanje IB v Bukarešto, in vendar so izpadli informbiro-

jevcu. Med interniranci na Golem otoku sta bila celo pravoslavni svečenik in katoliški absolvent teologije. Slednji se je pred nekom posmehnil sporu med jugoslovanskimi komunisti in njihovimi ruskimi učitelji po tistem ljudskem pregovoru: »Davo kad nema šta da radi, uhvati svojo mater, pa tuče.« To je nekomunista uvrstilo med informbirojevce (Popović 1988: 58, 149).

Hude posledice so zadele tudi tiste sodnike, ki niso »hoteli biti strogi«, na Goli otok pa je bilo izgnanih tudi nekaj tožilcev, ker niso hoteli »poslušati policije«, ampak dokaze. Predsednik Vrhovnega sodišča JLA general Mirko Krdžić je bil aretiran kot informbirojevec, ker ni hotel potrjevati vseh sodb po vrsti. Dva meseca je bil mučen na Banjici in podlegel mučenju. Vojaški tožilec general 21 Veljko Žižić je bil aretiran in poslan na Goli otok, ker ni hotel pošiljati na robijo mimo zakona, ker je bil »premalo oster« (Marković 1987: 79-80; Kovačević in Rastoder 1989: št. 81; Perućica 1990: 55, 161).

Med kaznjenci so prevladovali taki, katerih krivdo bi mogli okvalificirati kot »verbalni delikt«, saj v prvi fazi spora z izjemo manjših poskusov ustvarjanja ilegalnih organizacij odpora drugih ni bilo mogoče storiti. »Sploh, vsa ta ,dejanja', ki smo jih mi storili, niso nikakršna dejanja. Oni ne bodo sodili tvojim dejanjem, temveč bodo sodili tebi. Mislim, da vsa ta silna leta robije, ki jih izrekajo, imajo namen strašiti tiste, ki še niso zaprti« (Jovanović 1990: I, 88).

V takem ozračju so sami prisilni ukrepi oziroma njihova neusmiljenost stalno ustvarjali nove prestopnike: »Ko je partija izločila nekatere nasprotnike s političnega prizorišča, so se ti hoteli boriti proti storjeni krivici in s tem ponudili partiji nove argumente, da jih je lahko zatem razglasila za ,sovražnike, ki jih je treba potolči ne le s političnimi sredstvi, ampak z vsem policijskim in pravosodnim aparatom' zaradi njihovega prekucuškega delovanja« (Pelikan 1984: 99).

Na 4. plenumu CK KPJ je bil govor tudi o neodvisnosti sodnikov. Sodišča je tedaj praktično nadzorovala Udba. Sodbe so se gradile na priznanju obtoženega, medtem ko je bila obramba s pričami zapostavljana. Minister za notranje zadeve Aleksandar Ranković je v svoji razpravi navedel kot primer, do katere stopnje absurda je bilo dovedeno delo v pravosodju, dejstvo, da so nekatera sodišča štela za kaznivo dejanje celo, če je obtoženi na glavni obravnavi preklical priznanje, ki ga je dal v preiskavi (Marković 1987: 261).

Spor z zavezniki tedaj ni prinesel napetosti samo na državnih mejah, huda napetost je prevladovala povsod. »Stalinisti so bili odkriti, ali so se pojavljali po vseh ustanovah, prosovjetska propaganda, zmerjaška in zastrašujoča, je vznemirjala razum in drobila živce mnogim. Dvom in nezaupanje sta se vgnezdila v duše vseh, ki so se čutili odgovorne za državo, za preteklost in partijo. Ranković mi je nekoč na začetku spopada trpisko rekel: ,Najhuje je, da ne veš, kdo je sovražnik. Še včerajšnji tovariš - sovražnik, sovražnik v lastnih vrstah!« (Đilas 1984: 72-73).

Podobno se je spominjal Milan Apih, ki je navedel tudi, kako so take razmere vplivale na ljudi, nosilce režima; kako so se jim takrat »sproti odpirale oči« in kako se je v njih, ki so bili dotlej poklicni branilci sistema, ki jim je bil od nekdaj postavljen za zgled in so ga tudi zavestno posnemali, vraščal srd in sum do vsega, kar je prihajalo od »tam«. Očitki, ki so prihajali iz socialističnih držav, so povzročili, da so se pri večini »skoraj v hipu podrle vse dotedanje iluzije«. Vedno manj smo imeli razumevanja za takšne, ki so še vedno omahovali ali celo vztrajali pri pozicijah informbiroja. »Obenem pa je postala vedno bolj razumljiva ostrina postopka z njimi, predvsem pa sum, sum v vsakogar, ki se je počasi začel razraščati skoraj do manije« (Apih 1985: 1281).

Po ocenah poznavalcev razmer se je Moskvi v danih razmerah mogla uspešno upreti »edino leninistična oziroma stalinistična partija«. »Paradoksalno, toda resnično je, da je bil uspešen titoizem v Jugoslaviji možen samo, ker je bila Jugoslavija med vsemi sateliti v Evropi s komunistično vladavino edina, ki se je približala stalinističnemu vzorcu države in Partije« (Ulam 1952: 141).

Te podobnosti so se zavedali tudi drugi nosilci režima. Đilas je Rankoviću, na primer že pred resolucijo Informbiroja 28. junija 1948 pripomnil: »Zdaj mi s Stalinovimi pristaši postopamo, kot je on s svojimi nasprotniki!« Nakar mu je Ranković odvrnil, ne brez obupa: »Ne govoriti mi tega! Ne govoriti mi o tem!«
22 (Đilas 1984: 74; Đilas 1985: 237).

»Če pogledam nazaj, z vso kritičnostjo, ki sem je zmožen, menim tudi zdaj, da se koncentracijskemu taborišču za ,kominformovce' nismo mogli izogniti. Naša partija je bila stalinistična v dobesednem smislu in je že imela monopol oblasti: toleriranje, legaliziranje opozicije znotraj partije ob agresivnem pritisku sovjetskega bloka in komunističnih partij, bi lahko privedlo do razpada partije in do oblasti prosovjetske struje. Nadloga, pa tudi nesreča diktatorskih, zlasti pa totalitarnih oblasti je v tem, da nikomur ne morejo dopustiti opozicijskega delovanja, da ne spodkopljejo svojega obstanka« (Đilas 1984: 74).

Značilno je, da so v istem obdobju vladale zelo podobne razmere tudi v državah, ki so bile v sporu z Jugoslavijo. Le da so tam namesto stalinistov preganjali tako imenovane titoiste (Padev 1953; Rusinow 1977: 42-43). »Korak za korakom smo stopali v meglo nezaupanja; prej smo lahko razpravljali, izražali svoje sodbe in celo kritike; zbirali in skupno reševali probleme. Zdaj pa so se ljudje nenadoma začeli zapirati vase in so se le neradi zaupali prijateljem. Mar jih ne bi mogli ti njihovi prijatelji v svojem revolucionarnem zanosu že naslednjega dne razglasiti za titoiste ali nacionaliste?

Tedaj je začelo kopneti tisto, kar je pomenilo našo največjo moč v gibanju odpora in v ječi: solidarnost, vzajemna pomoč pri tveganjih in v nevarnosti. Koliko tovarišev je bilo deležnih skrite pomoči! Koliko pretepenih in mučenih so negovali zaporniki! Zdaj pa so se tista razmerja med ljudmi, za katera sem verjel, da so značilna za komuniste, počasi izrojevala in prepuščala prostor nelagodju, negotovosti in tesnobi, ki jim nismo poznali vzroka« (Pelikan 1984: 90-91).

O tem, kako so doživljali to obdobje, je Pelikan zapisal še naslednje: »Bilo je kakor sunek z bodalom. Val aretacij in procesi so nas najprej presenetili. Trudili smo se, da bi doumeli razloge, ki so vodili partijo pri njenih postopkih. Vsakdo je skrbno rešetal svoje življenje. S kom sem govoril? S kom sem se sestajal? Kaj sem rekel? Je ta in ta stavek partija mogoče razumela kot izraz nezaupanja do nje? Nemara pa so ti prijatelji še zarotniki? In nocoj, ali nisem bil premehak v tistem pogovoru, ali nisem premalo goreče branil partijo?

Minevale so nespečne noči, v katerih sem, brskajoč po skrajnih globinah svoje biti, iskal sledove možne krivde. Še kadar je človek prepričan o svoji nedolžnosti, se loti nekakšnega procesa proti samemu sebi, in dogaja se, da je, ne da bi vedel za svoj ,zločin', tako dobro pripravljen na aretacijo, da se mu takrat, ko pridejo ponj, zdi povsem upravičena« (Pelikan 1984: 102).

Slavko Pengov: Študija, svinčnik

Slavko Pengov: Študija, svinčnik

Slavko Pengov: Študija, svinčnik

POLITIČNA IN IMAGINARNA GEOGRAFIJA

- 26 Odločitev o taborišču za prosovjetske komuniste je bila sprejeta nanaglooma jeseni 1948: ko so se začela zapiranja, taborišče še ni bilo urejeno (Đilas 1984: 72). »Odločitev je bila Titova. Menim, da je bila tudi ideja njegova, morda pa je pri njej sodeloval še kdo, na primer Kardelj ali kdo drug. V glavnem, odločitev je absolutno Titova, potemtakem bi morala biti njegova tudi ideja. Politbiro ni zasedal in sprejel sklepa o tem. ... Tudi če bi prišlo do seje politbiroja, bi takšen sklep na njej sprejeli. Tito je imel veliko avtoriteto, njegova neposredna oblast v partiji in državi je bila odločilna. Zato bi politbiro morda z neznatnimi pripombami sprejel takšno odločitev« (Đilas 1988: 33).

Jugoslovanski politični vrh se je odločil za takšen način onemogočanja (potencialne) opozicije, češ »če mi ne bomo napravili takšnega taborišča, bo Stalin spremenil vso Jugoslavijo v eno samo strašno taborišče« (Dediđer 1984: 464). Čeprav so temu mnogi dolgo časa verjeli, je šlo seveda samo za izgovor. Pravi razlog za ustanavljanje koncentracijskih taborišč je bil enak kot v vseh totalitarnih državah: obračun z (možnimi) političnimi nasprotniki. V vseh evropskih totalitarnih državah so imela koncentracijska taborišča pri onemogočanju političnih nasprotnikov pomembno vlogo. In to velja tudi za »edino koncentracijsko taborišče za politične krivce« v Titovi Jugoslaviji.

Tako imenovani informbirojevci so bili obravnavani po kazenskem zakonu ali administrativno kaznovani po temeljnem zakonu o prekrških, v katerem je bila najpomembnejša določba tista o izolaciji, to je o pošiljanju na »določeno mesto bivanja« oziroma na »družbeno koristno delo«. Obsojeni so odšli v »neznano«, to se pravi v razne zapore, kot so bili Stara Gradiška, Bileća, Požarevac itd. Zaporji pa so bili kmalu prenapolnjeni z aretiranimi resničnimi in namišljenimi pristaši informbiroja, zato so oblasti v ta namen začele uporabljati posamezne otoke v Jadranskem morju (Goli otok, Sveti Grgur, Rab, Ugljan).

Prva skupina 1.300 političnih kaznjencev je prispela na Goli otok 9. julija 1949, do konca istega leta jih je bilo tam že 3.663, to je polovica zajetih v prvem valu aretacij od junija 1948 do decembra 1949. Do leta 1954 so bili tam samo civili, tedaj so prišli tja tudi vsi preostali vojaški kaznjenci iz Bileće. Po 29. novembru 1956 je večina informbirojevcev zapustila Goli otok; tam jih je ostalo le še kakšnih 100 »nepopravljivih«. Nanj pa so začeli prihajati kriminalci, obsojeni za hujša klasična kazniva dejanja, in politični zaporniki iz raznih zaporov po Jugoslaviji, tako imenovani ustaši, četniki, dilasovci. Konec leta 1988 je Goli otok zapustil še zadnji zapornik (Markovski 1984: 176; Marković 1987: 98; Stojanović 1988a: 49; Kovačević in Rastoder 1989: št. 46-47; Vojinović 1989; Jovanović 1990: II, 50, 126).

Prihod navadnih kriminalcev in drugih političnih zapornikov je vzbudil med preostalimi informbirojevci veliko ogorčenost. Izjavili so: »... Mi nimamo nič skupnega s četniki... ali z ustaši... mi nimamo nič opraviti z agenti CIE in drugimi obveščevalnimi agenti pod vodstvom Milovana Đilasa« (Markovski 1984: 176).

Po uradnih podatkih je bilo v obdobju od julija 1949 do leta 1953 na Golem otoku 11.611 internirancev, med njimi 870 žensk. Ženske so prvič poslane na Goli aprila 1950, pred tem so bile v Ramskem Ritu in v Zabeli. Po begu skupine obsojenk iz Rita prek Donave v Romunijo so vse preselili »v sigurnejše, bolj oddaljene zapore«. V istem času je šlo skoz druge KP domove - Stara Gradiška, Grgur, Rab, Ugljan in Bileće 2.881 oseb, med njimi največ vojaških (Marković 1987: 104-105, 187; Simić in Trifunović 1990: 97).

Po neuradnih ocenah je bilo to število precej višje. Do leta 1958, ko so prišli tja kriminalci, je šlo skozenj okrog 20.000 informbirojevcev (Čupić 1988: 54). Po oceni enega od oblastnikov z Golega otoka Anteja Raštegorca je bilo takih, ki so bili administrativno kaznovani na Golem otoku 18.000, takih, ki so bili poslani tja na podlagi sodb civilnih in vojaških sodišč pa nadaljnjih 13.000, kar naj bi dalo skupaj 31 do 32 tisoč ljudi (Dedić 1984: 478).

Na Golem otoku pred letom 1949 ni nihče živel. Občasno so prihajali tja pastirji z Loparja z ovcami na pašo. S pridom so ga uporabile med 1. svetovno vojno avstro-ogrske oblasti, ki so na njem uredile taborišče za ruske vojne ujetnike, ki so morali lomiti kamen. V letih pred drugo svetovno vojno je general Dušan Simović predlagal, da bi na njem postavili koncentracijsko taborišče za komuniste, a ta predlog ni bil uresničen zaradi pomanjkanja časa (Kalajdžić 1985: 150; Marković 1987: 96-97).

Goli otok ni sam. V njegovi soseščini, komaj nekaj milj stran, je prav tako pust in prazen otok Sveti Grgur. Za bivanje so ga pripravili interniranci z Golega otoka, ki so tam postavili devet bivalnih barak. Naselili so ga leta 1951 predvsem s težjimi krivci, to je z dvomotorci, ali s kaznjenci, ki so jih vojaška sodišča obsodila na večletne zaporne kazni. Nekaj časa so bile na njem tudi ženske. Vsi njegovi prebivalci so bili že na začetku leta 1952 preseljeni na Ugljan (Marković 1987: 97; Popović 1988: 152; Jezeršek 1989: 99, 107-109, 143; Grom 1993: 99).

Na otok Ugljan je na začetku leta 1952 prispela skupina internirancev s Svetega Grgurja, da so postavili visoko ograjo iz bodeče žice in pripravili kasarne, ki so jih zgradili Italijani, za bivanje, da so zasnovali novo koncentracijsko taborišče. Meseca februarja 1952 so tja preselili vse informbirojevce iz Svetega Grgurja. Na Ugljanu so ostali do zgodnje jeseni leta 1952, ko so jih vkrcali za Bileće (Marković 1987: 158; Jezeršek 1989: 137, 143; Perućica 1990: 94).

Nekateri informbirojevci pa so bili internirani na kopnem. V Bileći so bili nastanjeni v zaporu, ki je bil nekoč kasarna, pred 2. svetovno vojno spremenjena v koncentracijsko taborišče za komuniste. Od leta 1949 do začetka leta 1954, ko so vse preostale preselili na Goli otok, je bilo tam 3.567 obsojencev. Med njimi je bilo tudi nekaj žensk, čeprav zelo malo (Marković 1987: 105; Jezeršek 1989: 175).

Večina oficirjev, ki so bili kaznovani zaradi informbiroja, je bila poslana na prestajanje kazni v Staro Gradiško. »To je bilo zanje surovo pa tudi tragično srečanje z realnostjo, saj je Gradiška kot staro in zloglasno taborišče že imela »stanovalce zunaj zakona« - kvislinge, ki so tu delali pokoro za svoje zločine že od konca vojne 1945. Večinoma so delali po delavnicah, bili pa so tu tudi mojstri, ki so - po prihodu informbirojevcev - prevzeli te »bivše partizane«, svoje hude sovražnike, da bi jih učili delati« (Marković 1987: 170).

Bistvena funkcija Golega otoka in drugih zaporov in taborišč za informbirojevce je bila ustrahovati državljane in utišati izražanje nezadovoljstva med njimi. Skrivnostnost, povezana z njegovim obstojem in funkcijo tedaj nikakor ni bila plod naključja, nasprotno, bila je namerno ustvarjena. Preden so jih odpeljali iz

stanovanja, so svojcem rekli, da o tem, da so odpeljali moža, nikomur ne govorijo, pa tudi če iz službe vprašajo, kje je. Rekli so jim, naj rečejo, da je nekam odpotoval, a da ne vedo kam, morda v svoje rojstno mesto (Knežev 1988: 11).

28 Oblasti so s takšnim postopanjem dosegale predviden in trajen učinek, kar nazorno kaže naslednji zapis: »Če so leta 1948/49 (in dalje) prek noči iz družin in javnosti začeli izginjati brez sledu dotedanji ugledni in mogočni ministri, udbovci, španski borci, nekdanji predvojni ilegalci, mučeniki ideje, generali, splošno novopečeni pomembneži vseh vrst... če se je šepetalo in vedelo, da so odpotovali v noč in likvidacijo, kaj čaka šele tiste, ki niso 'njihovi'??? Ta strah je vsajen globoko v kosti našega življa - in morda ga edino najmlajše generacije ne občutijo in ne zaznajo - ki se v svojih današnjih, odraslih letih še boji agentov, prisluškovanja (žne bomo o tem prek telefona'), anonimnih prijav, nočnih hišnih preiskav, nezakonitih ovadb, pretepanj...« (Mandić 1988).

Obdajanje koncentracijskih taborišč s tančico skrivnostnosti z namenom povečati njihov zastraševalni učinek je znana in preizkušena represivna metoda. Tako so v tridesetih letih nacionalsocialistične oblasti v Nemčiji obdale koncentracijska taborišča s tančico skrivnostnosti, pomešane z uradno razširjanimi govoricami o strahotnih razmerah v njih. Nemško prebivalstvo sicer ni vedelo natanko, kaj se dogaja za žicami koncentracijskih taborišč, vendar je bil strah, da se bodo znašli tam, očiteno, in so tudi vedeli, kaj morajo storiti ali opustiti, da se tam ne bodo znašli (Jezernik 1993: 9).

Prvi komandant taborišča na Golem otoku je o tem izjavil naslednje: »V času, ko je bilo grajeno taborišče na Golem otoku in ko sem bil upravnik gradnje, iz tega ni bil delan kak misterij. To je bila skrivnost kolikor tudi drugi miličniški posli. Misterij o neki super skrivnosti je bil ustvarjen pozneje. Saj, če bi bila namera ohraniti skrivnost o tem, čemu je namenjen Goli otok, kdo bo na njem, ne bi te kaznjence iz Lepoglave, ki so gradili barake, pustili videti in pričakati prvo skupino ibejevcev. Mnogi od njih so kmalu po vrnitvi s te naloge šli iz zapora, ker so odslužili svoje. Tako so tudi odnesli vednost o tem, kje so bili in kaj so delali in kdo je prišel tja za njimi. Torej, tedaj misterija ni bilo« (Milanović 1990: št. 1).

Jugoslovanske oblasti so šle pri zagrinjanju Golega otoka za tančico skrivnostnosti še dlje od nacističnih, saj na nekaterih zemljevidih otoki med Rabom in Krkom sploh niso označeni.

Interniranci so bili strogo ločeni od sveta: beg jim je bil karseda otežen in niso mogli vzdrževati stikov z ljudmi zunaj taborišča. »Titoisti skušajo svoje zločine pred ljudstvom prikrivati. Lažejo, da so na teh otokih nastanjene vojaške enote, ki bodo tam vojaško usposobljene. Obisk teh otokov je prepovedan« (Kjosseff 1953: 254). Zaporniškim otokom se ni smel približati nihče, niti najmanjša ribiška barka. (Kaj se je zgodilo v takšnem primeru, ni podatkov.) Zanimivo pa je v zvezi s tem mnenje, da je prebivalstvo z bližnje obale moglo »samo slutiti, da tukaj nekaj prikrivajo« (Marković 1987: 84).

Kajti dolgo nihče ni verjel, da nemško civilno prebivalstvo, na primer ničesar ni vedelo o koncentracijskih taboriščih in o tem, kaj se je dogajalo v njih. Po vojni Nemcem niso verjeli, da niso vedeli ničesar (Ullrich 1945: 77). »Ob takih spoznanjih sem se spomnil Nemcev, ki so govorili po vojni, da niso vedeli za strahote koncentracijskih taborišč. Takrat sem jih imel za licemerce, danes jim verjamem. Gestapo je znal skrivati in naša Udba se je učila pri njih« (Jezeršek 1990: 23).

Kje so bili zajeti informbirojevci in kaj se je dogajalo z njimi vse do leta 1953, niso vedeli niti njihovi najbližji sorodniki. Njim samim niso povedali, ne kam gredo, ne kje so (Marković 1987: 84; Kovačević in Rastoder 1989: št. 2).

Nekdanja interniranka se, na primer spominja, da je bila hudo tepena, ker je nekoč med umivanjem v morju odplavala predaleč: »Sploh nisem mislila na beg in na pol poti me je zaustavil miličniški čoln. Vrnili so me nazaj. Takrat sem dobila batine. Marija (Zelić upravnica ženskega taborišča - op. B. J.) mi je rekla - ti hočeš pobegniti s plavanjem. Rekla sem - ne vem, ali zmore kdo plavati do Reke, saj sem točno vedela, kje se nahajamo. Ona me vpraša - od kod veš, kje smo? Rekla sem - vem, saj sem slišala. Rekla sem - do Reke je malo daleč, ne vem, ali bi zmogla priplavati. Rekla je - ne, spotoma bi te pojedli morski psi« (Simić in Trifunović 1990: 51-52).

Podobno se spominja nekdanji interniranec z moškega dela taborišča: »Na drugi strani tistega dela Svetega Grgurja, kjer smo bili mi, je bil otok Krk. Njegova slabša stran. Za puste, kamenite predele se navadno govori, da so kot predeli z Meseca. Za tisto, kar smo mi videli z delovišča, ločeno od nas s sedmimi, desetimi ali petnajstimi kilometri morja, primerjava ne bi veljala. Lahko bi se obrnilo. Krk je bil bolj kamenit, bolj monoton in bolj strašen od Meseca. A neki Dalmatinec iz teh krajev mi je trdil, da je tam življenje! Na dnu griča, izraslega iz morja, je - vas. Nam nevidna. Pred vojno je bila znana po tem, da so vsi njeni prebivalci odhajali beračit. Povedal je to še nekaterim, pa je padel v bojkot. Saj mi nismo smeli vedeti, kje smo. Mi tega tedne nismo niti vedeli. Smo celo razpravljali, ali smo na otoku ali na kopnem« (Popović 1988: 119).

Svojo skrivnostno moč je Goli otok ohranil še po tem, ko že ni več služil svojemu prvotnemu namenu. Še leta 1988 je, na primer eden od njegovih nekdanjih prebivalcev ugotavljal, da »Goli otok ostaja še naprej zavit v tančico skrivnosti« (Lorger 1988b), naslednje leto pa je časopisni komentator ugotavljal, da ime Goli otok »vzbuja pri ljudeh še danes občutek, pomešan s strahom« (Mecilošek 1989).

Za doseganje zastraševalnega učinka je lokacija taborišča velikega pomena: za to ni primeren vsak kraj. Nacistični oblastniki so, na primer v splošnem koncentracijska taborišča postavljali na odljudnih krajih oziroma »v zapuščenih pustinjah, na krajih, ki so jih zapustili Bog in ljudje...« (Devoto in Martini 1981: 17).

Izbiri lokacije so skrbno premislili tudi tedanji jugoslovanski oblastniki: »Goli otok ni policijska temveč politična tvorba. Saj je dejstvo, da so zgoraj, na vrhu, o tem razpravljali, razmišljali in odločali. Če sta Tempo in Ranković, misleč na delo v rudnikih, prezrla varnostno komponento, vse kaže, da v tem primeru nič drugega niti ni bilo pomembno. V vsem tem je tudi neka simbolika - da so prav na tem otoku pustili kosti prav Rusi - logoraši« (Milovanović 1989).

O tem, kako je bil izbran Goli otok, je povedal pred leti Rankovićev pomočnik Slobodan Krstić. Njegov predpostavljeni je zvedel od Steva Krajačića, da ga je kipar Antun Augustinčić opozoril na majhen otok nedaleč od Reke, na katerem je precej kvalitetnega marmorja, ki da so ga nekoč izvažali v Benetke; tu bi bilo mogoče postaviti taborišče, kjer bi zaporniki delali v kamnolomu. Krstiću je določil dva oficirja, s katerima se je na Reki vkrcal na motorni čoln in se odpeljal do Golega otoka. Ob njihovem prihodu je bil otok zapuščen: le s težavo so se izkrcali na pusto in kamnito obalo, kjer so naleteli na tri koze, vodnjak in ostanke taborišča, kamor so Avstrijci med prvo svetovno vojno zapirali ujete ruske vojake; ti so tu množično umirali. Kot človek s kopnega je sklepal, da od tod lahko pobegne le ptica. Zato je obvestil Rankovića, da je mesto idealno za taborišče (Milovanović 1989).

Krstićeve navedbe se skladajo z ugotovitvami Vladimirja Dedijerja, ki naveda, da je Stevo Krajačić dal idejo, da bi uporabili Goli otok kot taborišče za izolacijo »Stalinove pete kolone«. Krajačić je o tem Dedijerju izjavil naslednje: »Po-

toval sem z Augustinčičem po vseh naših kamnolomih, išoč kakovosten marmor, kakor je carrarski. Tako sva prišla na Goli otok, južno od Senja. O njem sem povedal Kardelju, temu pa je tedaj šnila ideja, da bi na tem otoku organizirali taborišče» (Dediđer 1984: 465).

Krstića so iz Beograda telegrafsko postavili za upravnika taborišča. Iz zapora v Lepoglavi je dobil dvesto kriminalcev, katerim je dal »popolno svobodo v tej puščavi« (za njih je med drugim kupoval vino in jim dovoljeval loviti ribe), pod pogojem, da v dveh mesecih naredijo pristanišče, trinajst barak (eno za miličnike in oficirje, dvanajst za informbirojevce); podobno pomoč je dobil pri izgradnji KL Auschwitz 30 njegov prvi komandant Rudolf Höß (Hoess 1959: 107).

ln začela se je izgradnja. Kot se spominja prvi upravnik, so kriminalci »delali udarniško«, tako da je bilo taborišče kmalu usposobljeno za sprejem novih stanovalcev. »V tej čudni, malo premaknjeni družbi sta dva kaznjenca zaradi sodomije stalno razpravljala, zakaj je tisti, ki je imel seksualni odnos s kravo, dobil tri leta zapora, oni s kozo pa - pet!« (Milovanović 1989).

Prvo taborišče je imelo 14 barak; ograjene so bile z bodečo žico in postavljene v strmi kotlini, oddaljeni od malega pristanišča en kilometer. Ko so prihajali novi transporti, je postala Žica pretesna za taborišče. Narejeno je bilo novo na vzhodni strani v tako imenovani Veliki Dragi. To je bilo grajeno iz kamna, ker so načrtovali, da bo taborišče delovalo več let. Lesene barake v stari Žici za to niso bile primerne. Poleg tega je bilo nanovo zgrajeno taborišče Velika Draga veliko bolj prostrano in bolj skrito pred pogledi, čeprav je Goli otok že sam oddaljen in skrit (Marković 1987: 85; Stojanović 1988a: 49).

Pri izbiri Golega otoka je bila nedvomno odločilna možnost pridobivanja marmorja; o tem priča tudi dejstvo, da se je med uslužbenci na ministrstvu za notranje zadeve o Golem otoku govorilo pod skrivnim imenom Marmor ali Kamen. Uradno namreč to ni bilo taborišče, temveč KPD Rab, delovišče Podjetje Marmor; če je kateri interniranec na Golem otoku slučajno rekel taborišče, se je takoj znašel na tleh (Apih 1985: 1281; Marković 1987: 205; Kovačević in Rastoder 1989: št.2, št. 3; Banac 1990: 233; Lebl 1990: 79; Perućica 1990: 134; Simić in Trifunović 1990: 230; Milanović 1990: št. 1; Weiss: 261).

Goli otok (skupaj z Rabom in Svetim Grgurjem) je omenjal v drugi polovici 18. stoletja že italijanski naravoslovec Alberto Fortis v svojih pismih s potovanj po Dalmaciji. Fortis je poročal, da je tam videl »v velikih količinah beli marmor za kipe, ki je po zrnu popolnoma podoben tistemu, ki so ga uporabljali stari Rimljani in ki ni bil vedno grški, kakor se običajno misli. Ta nima tiste snežne beline, kar odlikuje marmor iz Carrare, vendar pogosto zavede kiparja nič manj kakor ocenjevalce njegovega dela« (Fortis 1774: II, 202-203). K podrobnemu opisu značilnosti tamkajšnjega marmorja je Fortis pribil: »S tem svojim odkritjem sem bil bolj zadovoljen kot s katerim koli drugim opažanjem, saj se mi je zdelo, da najbolj neposredno koristi državi in je najbolj primerno, da nas reši znatnih vsakoletnih stroškov za dobave dveh velikih tovorov marmorja iz Carrare« (Fortis 1774: II, 203).

Glede na to deluje Krstićeva izjava dokaj prepričljivo. Če upoštevamo, da so težke kaznjence pogosto zaposlovali v rudniku, še toliko bolj. Delo v rudniku (kamnolom je oblika rudnika) je bila že v rimskih časih kazen, ki je bila po strogosti takoj za smrtno kaznijo. V Dakiji so, na primer za vsa težja dela v rudnikih uporabljali sužnje, obsojene »ad metallā«, pod nadzorom legionarjev (Kanitz 1985: I, 243). Na Balkanu je ostala ta kazen v rabi še dolgo po propadu rimskega cesarstva. Turški popotnik s sredine 17. stoletja poroča, da so v njegovem času tudi v

turškem cesarstvu kaznjenci, na primer v rudniku Novo Brdo (Srbija), kopali srebrno rudo v korist države (Čelebi 1979: 308).

V skladu s to tradicijo je tudi minister za notranje zadeve Aleksandar Ranković skupaj s Svetozarjem Vukmanovićem najprej razmišljal o tem, da bi informbirojevce uporabili kot delovno silo v rudnikih. Zato je Ranković aprila 1949 poslal Slobodana Krstića na obhod rudnikov v Srbiji, da bi videl, kje bi bilo mogoče napraviti taborišče. Krstić je pri tem prišel do sklepa, da to nikakor ne pride v poštev iz povsem varnostnih razlogov, saj mora biti na vsake tri nekvalificirane delavce kvalificiran rudar, ki bi razpolagal z dinamitom: »In ti trije nekvalificirani, v tem primeru zaporniki, so pretežno intelektualci. Njihov predpostavljeni bi bil na nižji izobrazbeni ravni. Njihov vpliv na pravega rudarja bi bil dosti večji in domnevamo lahko, kam vse bi to pripeljalo. Zato sem tudi sklenil, da delo zapornikov v rudnikih ne pride v poštev.« Krstić je s svojimi ugotovitvami seznanil Rankovića, ta pa mu je povedal, da bi bilo mogoče postaviti taborišče na majhnem otoku blizu Reke, kjer bi zaporniki delali v kamnolomu.

Vendar stvari niso vedno tako preproste, kot je videti na prvi pogled. Prvi komandant »delovišča Marmor« se namreč spominja, da tam marmorja sploh ni bilo mogoče pridobivati: »Zanimiv je še en detajl v zvezi s kamnolomom na Golem otoku. Bil je blizu taborišča, oziroma taborišče smo gradili blizu kamnoloma. Dokler smo gradili barake, ni nihče ocenjeval, kakšne so možnosti za izkoriščanje kamna, niti niso tega zahtevali od nas. Ali smo to prezrli, ali pa se je zdelo vse v redu - še danes ne vem. Ne vem niti, ali je sploh kdo razmišljal o tem. Pozneje se je izkazalo, če se seveda ni vedelo že vnaprej, da iz tega kamnoloma ni mogoče pridobivati marmorja. Kar se pridobivanja kamna tiče, je bilo delo v tem rudniku popolnoma zgrešeno. Z varnostnega vidika pa je bil Goli otok zadel tek. Ne vem, ali so tisti, ki so prišli na misel, da se tu zgradi taborišče, razmišljali o tem ali jim je bilo vseeno« (Milovanović 1989).

Na to, da pridobivanje marmorja ni bil glavni razlog za odprtje tega »delovišča«, kaže tudi organizacija dela. Če bi oblasti pri izbiri lokacije resnično motiviralo pridobivanje marmorja, potem zagotovo ne bi silili delavcev, naj delajo z najbolj primitivnim orodjem ali celo z golimi rokami. Smoter njihovega dela ni bil toliko v učinku kot v prevzgojni vlogi dela, to je v mučenju in poniževanju internancev. A o tem več v nadaljevanju.

Drugi razlog za izbiro Golega otoka, ki se prav tako pogosto navaja, naj bi bila njegova lokacija. O tem je nekdanji visoki oficir Udbe izjavil naslednje: »Ta zapor je bil zgrajen tam, ker smo pričakovali napad vsak hip... Dejansko smo hoteli tudi informbirojevce umakniti pred prvim valom te vojaške intervencije. In kje bi bilo boljše mesto kot na kakšnem oddaljenem otoku. Goli otok bi se lahko imenoval tudi Rajski otok, to bi drugače zvenelo, vendar je bil zelo primeren za zapor« (Racković 1990b).

Trditev, da bi se Goli otok mogel imenovati tudi Rajski otok, pa bi vseeno bil idealen kraj za izolacijo političnih nasprotnikov, seveda ne drži. Kako si sicer razložiti dejstvo, da je prav ime Goli otok postalo sinonim za vse zapore in taborišča za politične nasprotnike v Titovi Jugoslaviji.

Nadalje, čeprav je bil Goli otok resnično oddaljen od vzhodnih meja države, ga je varovalo le malo stražarjev, vsekakor premalo za morebitni pomorski desant. Iz tega vidika so bili tudi varnostni razlogi zgolj racionalizacija. Vzroka za izbiro Golega otoka za osamitev informbirojevcev in to, da je postal sinonim za vse jugoslovanske zapore in taborišča za politične nasprotnike, tedaj nista bila ne pridobivanje marmorja ne varnostni razlogi, temveč imaginativna geografija.

Interniranje na opusteli otok je bilo v evropski zgodovini pogosto nadomestilo za smrtno kazen; angleščina pozna zanj celo posebno besedo: maroon. Po navedbah Websterjevega slovarja je bila beseda prvič uporabljena okoli leta 1709 in pomeni spraviti nekoga na neobljuden otok ali obalo in ga prepustiti usodi ali ga osamiti brez upanja na lahek pobeg. Konec 18. stoletja so v britanskih novih zakonskih osnutkih tudi v nekaterih primerih nadomestili smrtno kazen s pregonom v kazensko kolonijo (Hibbert 1965: 69). V Italiji so v času Mussolinijeve vladavine politične nasprotnike kazensko pošiljali na otoke v južni Italiji; po nekaterih avtorjih naj bi bili prav ti Mussolinijevi kazenski otoki vzor za Hitlerjeva taborišča (Gollancz 1945: 12).

Vsekakor pa so boljševiske oblasti ustanovile koncentracijska taborišča na otočju Solovki za tako imenovano prevzgojo političnih nasprotnikov že kmalu po oktobrski revoluciji leta 1917. Otočje Solovki leži blizu finske meje in že sredi dvajsetih let so bila o njem na Zahodu objavljena prva poročila tamkajšnjih internirancev, ki se jim je posrečilo pobegniti: S. A. Malsagoff, *An Island Hell* (London 1925), *Letters from Russian Prisons* (New York 1925), Yu. D. Bezsonoff, *Mes 26 prisons et mon evasion de Solovki* (Paris 1928), I. M. Zaitsev, *Solovki* (Shanghai 1931) itd. Vendar so bila vse do leta 1929 na tem otočju edina sovjetska koncentracijska taborišča (Rossi 1989: 404).

Že od nekdaj so bili neobljudeni skalni otoki sredi morij priljubljeni kraji, kamor so diktatorski režimi pošiljali svoje politične nasprotnike. Starogrške bajke pripovedujejo o takih otokih v Egejskem morju. Polkovniški režim v Grčiji je imel svoj pusti kamniti otok Gyaros, imenovan Ječa sodobne Helade ali Pekel sredi Egejskega morja (Mencej 1988: 904). Podobno so romunske oblasti kot posebej primeren prostor za zapor določile mali opusteli otok Leuk v Črnem morju (Graves 1974: I, 125, II, 307).

Pri izbiri teh otokov je bila povsod odločilna topopsihološka dimenzija insularnosti, zaradi katere so nekateri otoki bolj »otoki« od drugih. Zadošča namreč navesti besedo »otok« z nekim smiselnim elementom, da dobi hipostatičen pomen, kot na primer: Blaženi otoki, Otok mrtvih, Skrivnostni otok, Otok lju-bezni, Rajski otok (Moles 1989: 226).

In seveda - Goli otok. »Tudi lokacija taborišč - Sveti Grgur in Goli otok - je vnašala brezup. Pusta, gola otoka, kamniten svet brez kakršnega koli rastlinja. Brez pitne vode, samo morski valovi pljuskajo. Poleti sonce s svojo neznosno pripeko ubija; pozimi burja in velebitski vetrovi hočejo pometati v morje barake in nas. Nikjer življenja, kamor je neslo oko. Tudi psihično pogubno« (Peručica 1990: 149).

Ko so slišali, kako se otok imenuje, so mnogi mislili, da je ime izmišljeno: »Učila sem se nekoč o flori in favni, vendar na Golem ni bilo nikakršne flore, saj še ni bil izumljen kamniti cvet, edina favna pa smo bili mi, ki so nas skušali spremeniti v nevretenčarje (beskičmenjake). 'Goli otok' - kako primerno ime! Pomislila sem, da je to samo vzdevek in če bom prišla živa od tod, moram poiskati, ali je na zemljevidu. In bil je. Vendar nihče ni niti slutil, da smo ga me odele s svojimi telesi, zalile s svojim znojem« (Lebl 1990: 105-106).

Taborišče na Golem otoku so mnogi primerjali s peklom oziroma bilo je »pravi pekел« (Marković 1987: 198). »Mislim si, mati božja, kaj je to, ali je to Dantejev pekел, če ni še slabše kot Dantejev pekел« (Simić in Trifunović 1990: 210).

Internirance so na otoke običajno pošiljali prek zapora na Reki. Od tam so jih v manjših skupinah (od 30 do 50) ponoči prepeljali s tovornjaki do pristanišča Bakar, kjer so čakale posebne ladje, najpogostejše ladja Punat. Z veliko grobosti in kričanja so jih napodili v zaprto podpalubje. »Poskačite iz teh zabojev, živina. Tek,

drug za drugim! Ven, izdajalci Partije!«, so se drli udbovci. Udarci so kar deževali: »Mater jim vlaško! Ruse hočejo, banditi... Dobro smo jih obdelali, mater jim...«

Postopek je potekal enako za vse transporte, za moške in za ženske. Odrpli so jim vrata in morali so poskakati najprej s tovornjaka na tla, potem pa s pomola skozi odprtino na krovu v ladijski trup. Ne prvo ne drugo ni bilo preprosto, saj so bili še vedno uklenjeni po dva... Bilo je stokanja in preklinjanja, ker so si nekateri izpahnili noge, drugi roke. Podvizarli so se vsi, ne zato, ker bi jim to kdo ukazal, temveč da bi se izognili udarcem pendrekov, ki so padali z ene in druge strani špalirja miličnikov. Z vrha so skakali na spodnje 33
novi trpini, kar je še bolj zapletalo klobčič in prinašalo nove muke. Stražarji so bili nestrpni, priganjali so in če se jim je zdelo, da se kateri od uklenjenih parov ni zadosti hitro obrnil, so ga pograbili in vrgli skozi odprtino (Knežev 1988: 31; Jezeršek 1989: 91; Simić in Trifunović 1990: 135, 144; Kovačević in Rastoder 1989: št. 5; Tasić 1990: 40; Abramović 1990a; Lutovac 1990a; Milanović 1990: št. 4; Vujović 1990b).

V podpalubju je bila popolna tema, vsepovsod je bilo slišati samo stokanje in ječanje pretepenih in potolčenih. Mnogi so bruhal ali se podelali. Bržkone Punat ni opravil nobene teh svojih voženj, ne da bi njegove potnike zajela panika, češ da so jih natovorili na ladjo zgolj zato, da jih bodo nekje na odprtem morju enostavno potopili, da ne bo ostalo niti sledi za njimi (Hofman 1984: 133; Čupić 1988: 66; Jezeršek 1989: 92; Bjelica 1989a; Jovanović 1990: I, 245; Lebl 1990: 95; Simić in Trifunović 1990: 63, 75, 135, 189; Abramović 1990a; Milanović 1990: št. 4; Miletić 1990: št. 5; Hrast 1991: 100; Grom 1993: 75).

Hudi strah, ki je prevzel potnike v podpalubju Punata, ima svoje globlje vzroke, in ti so imeli, menim, pomembno vlogo tudi pri odločitvi, da so informbirojevce internirali prav na otoke. Namreč, že po grški mitologiji je Haron duše pokojnikov s čolnom prevažal v onstranstvo prek reke Stiks. Ko je šla duša v Tartar, so jo pobožni sorodniki oskrbeli z novčičem, ki so ga dali pokojniku pod jezik kot plačilo pogoltnemu podzemskemu čolnarju. Verjeli so, da so morale duše, ki niso imele novčiča, neskončno dolgo čakati ob obali (Graves 1974: I, 121).

Podobno pot so morale preiti duše pokojnikov tudi po verovanjih drugih ljudstev. Preden so pokojnika v Srbiji in Črni Gori odnesli iz hiše, mu je najbližji sorodnik dal v roke ali v usta novce, da bi »plačal prevoz na otok duš« (Violla 1820: 47; Drobnjaković 1960 161; Kanitz 1985: II, 13). V 19. stoletju so dajali kovanec v usta pokojnikom v mnogih krajih Grčije, Male Azije in Albanije (Hahn 1854: I, 155, 199; Tozer 1869: II, 330).

Po verovanjih nekaterih Južnih Slovanov je onstranstvo ločila od našega sveta voda - tako imenovana Jovanova struga, ki je predstavljala vhod na oni svet. »Sve mora doći na Jovanovu strugu«, so govorili (Čajkanović 1973: 328). Podobna verovanja so bila razširjena tudi med drugimi ljudstvi. Tako so Vikingi konec prvega tisočletja pokopavali svoje prednike o čemer pričajo ladje v vikinškem muzeju v Oslu (Sjovold 1985: 6). Arheološke dokaze za obstoj pogrebov, pri katerih so truplo pokojnika položili v čoln, sč odkrili tudi na več področjih v Rusiji (Niederle 1931: 81).

Domnevam, da je bil prav v tem vzrok hudega strahu. Kot potrdilo pravilnosti te domneve navajam podatek, da so 9. septembra 1949 potniki med plovbo proti Golemu otoku, ko je v ladijski trup začela vdirati voda, pričeli moliti, čeprav so bili v veliki večini komunisti (Tasić 1987: 29; Tasić 1990: 40). Jugoslovanski komunisti pa so, kot je dobro znano, »s bogom bili raskrstili« (Čupić 1988: 7; Logar 1991: 290).

Potniki na Punatu so si oddahnili šele, ko je ladja pristala in ko so se ladijski motorji ustavili, predvsem tisti, ki se vso pot niso mogli znebiti strahu, da jih bodo potopili (Jezeršek 1989: 92). »Bile smo zelo srečne, da smo žive dospele nekam in da se je ladja nekje zaustavila. Saj nismo mogle več vzdržati te more, tega zraka, vsega tega, te negotovosti, te nevednosti, vsega neznanega« (Simić in Trifunović 1990: 63).

34 Goli otok potemtakem ni bil idealen prostor za »delovišče« zaradi marmorja ali zaradi varnostnih razlogov, temveč je bil to predvsem zaradi topopsiholoških razlogov. Političnih nasprotnikov tedanje jugoslovanske oblasti sicer niso fizično uničevale, toda z vso neprizanesljivostjo so njih in tiste, ki so jih zapustili »na svobodi«, hoteli prepričati, da so popolnoma izločeni iz človeške družbe. Tako rekoč živi mrlič.

Mnogi so na Golem otoku izgubili upanje v življenje. Prve tedne so mnogi med njimi z očmi skrivaj iskali dimnik krematorija, saj so menili, da se tisto, kar se je godilo z njimi, lahko konča samo tako. Ko so videli, da na otoku ni krematorija, se prepričanje, da bodo tam umrli, ni nič zmanjšalo (Popović 1988: 118-119; Kovačević i Rastoder 1989: št. 45). Nekateri pa so se sploh počutili, kot da so v grobnici: »Ko se mrak popolnoma spusti, se vame zavleče občutek, da sem v grobnici. Vsi smo tukaj v eni veliki grobnici. Pravi svet, življenje - vse to je daleč od nas, nekje tam prek morja. In morda vse to ne obstaja več. Morda sem zares v grobnici« (Kordić 1989: 167).

In končno, so tisti, ki so prišli z Golega otoka, Svetega Grgurja, Ugljana, Bileće »dospeli z one strani smrti« (Perućica 1990: 125).

Kjer moč drugih argumentov ni bila dovolj prepričljiva, so jih na to spominjali z rituali, kakršni so bili slovesni trenutki »smrti pred smrtjo« (Perućica 1990: 91). Take rituale so izvajali v vseh zaporih in taboriščih za informbirojevce, kar že samo po sebi dokazuje, da je šlo za načrtno ravnanje. Tako so tudi v Stocu v Srbiji, kjer so bile internirane ženske, izvajali podobne rituale: »Zvečer so bile organizirane procesije, prezgodnji 'pogrebi' bojkotiranih, ki so morale 'za poskušino umreti' in leči na nosila, ki sta jih držali druge dve, in kreniti po dvorišču ob spremljavi in pogrebni molitvah 'popov' in 'sprevoda', v katerem so bile vse zapornice« (Marić 1988b).

Kje je potemtakem ležal Goli otok? Kot smo videli, odgovor na to vprašanje ni tako preprost, kot je morda videti na prvi pogled. Pri odgovoru na to vprašanje si ne moremo pomagati z dokazi iz politične geografije, pomaga nam šele imaginativna geografija. Šele ob upoštevanju tega postane očitno, da je Goli otok ležal v samih temeljih tistega, kar se je imenovalo Titova Jugoslavija. Pravzaprav lahko rečemo, da je bil *conditio sine qua non* njenega obstoja. Čeprav se o njem ni govorilo, vsaj ne na glas, in je bil nekako potisnjen za kulise družbene stvarnosti, je bil vendarle ves čas prisoten. In prav molk mu je dajal trdnost. Trdnejši ko je bil molk o njem, trdnejši je bil sam. Kot opomin, da modri molči. In ko je postal predmet javnega govorjenja, so se kmalu pokazale razpoke v njegovi trdnosti. Sprva komaj opazne, potem vedno očitnejše. Dokler se ni sesul v kup redkoporaslega kamenja ob vzhodni obali Jadranskega morja, kamor pastirji iz sosednjih otokov občasno pripeljejo ovce na pašo (Ogorevc 1992).

Po nekaj letih, ko so ga poslali na gradbišče ceste Lopar - Rab, je Janez Jezeršek prišel prvič v stik z domačini. Ti so mu povedali, kaj so si izmišljali o internirancih varnostni organi, ko so pripeljali prve zapornike na Goli otok in Sveti Grgur. Ena od deklet nam je zaupala, kako je bila presenečena, ko je vide-la, da smo ljudje kot oni. Tekla je povedat materi, pa je prišla še ta, da se je

prepričala sama. Starejša ženska mu je še pripovedovala, kako so jim takrat uradno sporočili, da bodo naselili na otokih pristaše Rusov. Med njimi so širili govorice, da so to ljudje nenavadnega videza, da nimajo glav kot drugi, da jim rastejo iz čela rogovi in podobno (Jezeršek 1989: 107, 217).

O dogajanjih v letu oziroma letih velikega preloma je bilo razmeroma veliko napisanega; toda le malo o usodi »odpadnikov«. V času velikega preloma se je med drugim pojavil tudi nov pojem »informbirojevec«. O informbirojevcih se je veliko govorilo, predvsem kadar so govorci naštevati notranje sovražnike, ki naj bi zavirali družbeni razvoj, o njihovem življenju v izolaciji pa v jugoslovanski javnosti do osemdesetih let sploh ni bilo slišati. Tako je leta 1968 izšla brošurica Danijela Jelinčiča **Istina o Golom otoku**, v kateri pa informbirojevcu niti z besedico niso omenjeni. Nič nenavadnega torej, če je v osemdesetih letih neki srednješolec v anketi na vprašanje, kdo so bili »lbejevci«, odgovoril: »Pripadniki plemena lbo.«

Dejstvo je, da je bil Goli otok - kot simbol antiinformbirojevske represije - v Titovi Jugoslaviji tabu tema. Dolgo časa je temo obravnavala samo »političnapanična proza«, ki je marmorne ljudi, kot jih bomo imenovali, radikalno in brez razlike obsojala (gre za uradne, sistematske edikte). Potem se je pojavila najprej plašno in nato vse bolj smela leposlovna obdelava teme (s spremljajočo uniformirano psevdo-dokumentarno publicistiko, za katero je bilo značilno, da nikogar ni obsojala, vsaj ne na strani rabljev) (Mandić 1988).

Prekinitev dolgoletnega molka o tej temi v Jugoslaviji je pomenila šele knjiga Antonija Isakovića **Tren 2**. Knjiga je imela kar 23 recenzentov, preden je dobila dovoljenje za objavo leta 1982. Medtem ko se je vse to kuhalo, je rokopis že dobil zavidljivo naklado in prehajal pollegalno iz rok v roke, ustvarjajoč svojevrstno javno mnenje (Marković 1987: 106).

Kazalo je že, da bo štiridesetletnica velikega preloma pomenila dokončen padec tega tabuja. Vendar je v mesecu septembru 1988 Neca Jovanov v imenu odbora za zaščito svobode mišljenja naslovil na jugoslovansko javnost sporočilo, iz katerega izvemo, da se je z odločbo vrhovnega sodišča SR Srbije Kz-II-431/88 končal postopek za prepoved razpečevanja dvojne številke lista Književne novine z dne 1. julija 1988. »Omenjena številka je bila prepovedana, ker je bilo v njej navedenih več neresničnih in alarmantnih trditev o velikanškem številu žrtev na Golem otoku in odgovornosti ljudi iz najvišjega državnega in partijskega vodstva SFRJ, kar lahko vznemiri javnost.' To piše v članku Zločinci in žrtve, v katerem je pisatelj Dragoslav Mihailović odgovoril Borivoju Viskiću, nekdanjemu oficirju Udbe, ki je bil po uradni dolžnosti vtihotapljen med taboriščnike na Golem otoku, ti pa so si ga dobro zapomnili po zverinski surovosti in neverjetni moralni neobčutljivosti« (Jovanov 1988).

V tujini so zapise o zaporih in taboriščih za informbirojevece in o režimu v njih jugoslovanski emigranti začeli objavljati že dosti prej. V Rimu je že decembra 1949 bila objavljena publikacija **La Jugoslavia sotto il terrore di Tito**, ki omenja otoke v Jadranskem morju kot kraj za izolacijo politične opozicije. Dokaj podroben in verodostojen opis Golega otoka, »enega iz vrste taborišč smrti v Jugoslaviji«, je bil predvajan 19. maja 1951 po radijski postaji jugoslovanskih revolucionarnih emigrantov. V njej je bilo izrecno rečeno med drugim: »Taborišče za komuniste in poštene patriote so titovci odprli na Golem otoku julija 1949« (Kjosseff 1953: 253).

Če sta svoj čas Savo Kržavac in Dragoslav Marković zapisala, da je bila objavljena prva takšna knjiga šele leta 1958 v Albaniji, je to pač treba vzeti kot dokaz, da ni čisto res, da »Ozna sve dozna« (Kržavac in Marković 1988: št. 3).

O Golem otoku in drugih otokih pregnanstva se je torej dolgo in vztrajno molčalo. Molčali so vsi, tako v družini kot v družbi. Ne le zaradi strahu pred represijo. Bistven element taboriščnega režima je bilo sejanje nezaupanja in vzpodbujanje jetnikov k surovosti do sojetnikov, tako da so bile žrtve same najvidnejši nosilci represivnega sistema. Zato so nekateri le neradi govorili o svoji jetniški preteklosti, ker so se sramovali lastnega ravnanja. »Kakor koli obrneš, se nihče od nas, ki smo bili na Otoku, nima s čim hvaliti« (Kalajdžić 1985: 31). »Svojo zaporniško preteklost zamolčujejo kot sifilis. Saj tudi ko je ozdravljen, sifilitik za druge nikdar ni to, kar so drugi« (Popović 1988: 32). Mnogi nekdanji kaznjenci niso hoteli govoriti o Golem otoku, se spominjati, češ »mrtvemu oslu ni treba ravnati kurca« (Jovanović 1990: II, 33).

»Ni treba dokazovati, da je revolucionar človek, katerega življenje v dobršni meri osmišlja prav beseda. Revolucionar govori na ilegalnih sestankih, na javnih zborovanjih, agitira, poučuje, vzklika parole, v revoluciji pa juriša, pozivajoč in bodreč soborce... Vidite, zato mislim, da so rezultati prevzgajanja na Otoku vrhunski dosežki določene pedagogike: vrnili so se bivši revolucionarji - in molče!« (Kalajdžić 1985: 32).

Obstoječa dela so tako predvsem spominski zapisi, ki pa niso vedno točni. Ko so pred leti v Mladini objavljali spomine nekdanjega Golootočana, je zapazil neki pozorni bralec celo takle nesmisel: »Najprej so me ostrigli in obrili po celem telesu, no jutri so me pa že za lase vlekli, tako da so jim med prsti v roki ostali« (Mladina, 15. 1. 1988).

Osebna pričevanja, čeprav dragocena za obširnejše raziskovanje, so vedno obremenjena z različnimi pristranostmi, površnostjo, pa tudi zmotami. »Meni se, na primer, zdi, da so na Otoku bili čuki in da sem jih ponoči slišal. Še vedno pomnim to neugodno oglašanje ptic, no, eden od bivših kaznjencev, ki je bil tam z menoj, pa mi je trdil, da to ni resnica. O čukih na Otoku sem vprašal še dva znanca, nobeden se tega ne spominja. Iz zdaj, ali so bili čuki ali ne? A jaz sem jih slišal...« (Kalajdžić 1985: 119-120).

V obstoječih spominskih zapisih pa lahko pozornejši bralec zapazi še drugo pomanjkljivost: »Vsi mučeni so samo žrtve. Njih so drugi topli in mučili, oni nikogar. Drugi so dopolnjevali zapisnike, hranili golootoško mašinerijo z novimi surovinami - oni ne« (Dragović-Gašpar 1990: 249-250).

V zgodbi, ki sledi v nadaljevanju, bo seveda treba odmeriti prostor vsem, tako tistim, ki so jih topli in mučili, kot tistim, ki so topli in mučili.

Slavko Pengov: Študija, svinčnik

OČE POKVARJENEC, MATI KURBA

38 Informbirojevci so dobili pravni pouk o svojem novem statusu (petokolonaša, izdajalca in odpadnika) praviloma še prej, preden se je kaj zgodilo: okrog njih se je začelo šepetati, ljudje so se jim začeli izogibati; tisti, ki so vztrajali v njihovi družbi, pa so postavljali vsiljiva vprašanja. Takšna negotovost je trajala vsaj nekaj časa, prekinila sta jo navadno dva moža postave, ki sta prišla praviloma sredi noči in brez velikih besed odpeljala žrtev. Katerikrat so prišli ponjo tudi na delovno mesto; nekdo je žrtvi rekel, da jo čaka žena ali brat ali kdo drug, za katerega se je pač vedelo, da ga ima. Najmanjkrat se je zgodilo, da so žrtev ugrabili na ulici.

Krog, ki se je začel stiskati okrog žrtve, je bil s tem sklenjen: žrtev je bila izločena iz človeškega sveta, za okolico je prenehala obstajati. »Nevarni tur je bil izločen iz zdravega narodnega telesa,« kot se je glasilo sodobno reklo. Svojci praviloma niso bili obveščeni o usodi žrtve, v nekaterih primerih pa so bili izrecno obveščeni, da prizadeti ni več med živimi. Tako so, na primer ženo Milana Kalafatića, ki se nekega novembrskega dne leta 1949 ni vrnil domov, njegovi prijatelji obvestili, da je pobegnil v Rusijo. Svojce in znance Jožeta Jurančiča pa so obvestili, da je poskušal pobegniti čez mejo in da so ga ob poskusu bega ustrelili v bližini Radgone (Jurančič 1982; Vodopivec 1985: 854; Marić 1988c: št. 4).

Vendar teror oblasti ni prizadel samo tistih, ki so bili obtoženi ali osumljeni simpatij do informbiroja; tiraniji so bile izpostavljene tudi njihove družine. Sposobni za delo niso mogli dobiti dela, tisti, ki so ga imeli, so bili odpuščeni. Družine so metali iz stanovanj, jim zaplenili premoženje, niso dobivale prehranskih bonov. Zaupniki Udbe so spremljali, kdo je prihajal v hišo informbirojevcev, kje so se gibali člani njihovih družin, s kom so se sestajali, kaj so govorili itd. Skratka, bile so na svobodi brez svobode (Gabor 1950: 139; Kovačević in Rastoder 1989: št. 94; Jovanović 1990: I, 206; Perućica 1990: 115, 117-118, 146; Simić in Trifunović 1990: 118, 154; Krsmanović 1990: 93).

Tudi vsi, ki so družinam informbirojevcev skušali pomagati, so se izpostavljali nevarnosti, da se znajdejo v zaporu. Med zaprtimi so bili tudi taki, ki so bili osumljeni, da so dajali pomoč za družine zaprtih (Gabor 1950: 139; Knežev 1988: 30; Perućica 1990: 117-118, 146; Hrast 1991: 203).

Breme informbirojevcev so morali nositi tudi njihovi otroci. Če so bili ti še v vrtcih, so se sestali starši in zahtevali, naj jih odstranijo iz vrtca, »da otrok informbirojevca ne bo kvarno vplival na druge«. Starejše otroke informbirojevcev so izključili iz fakultete ali vrgli iz študentskega naselja zaradi očeta »izdajalca« (Knežev 1988: 28; Jezeršek 1989: 54; Kovačević in Rastoder 1989: št. 27; Marić 1989: 89).

Smoter terorja, ki so ga oblasti izvajale nad družinami informbirojevcev, je bil doseči, da bi se jih njihove družine odrekle. Zlasti od žena informbirojevcev so terjali, tako kot svoj čas gestapo od žena političnih nasprotnikov nacionalsocializma, naj se ločijo. Pojasnili so jim, da bodo obsojeni na dolgo zaporno kazen, one pa imajo še vse življenje pred seboj. Misliti morajo predvsem nase, so jim rekli, pa na otroke, ki bo treba skrbeti zanje. Če to ni zaleglo, so jih prepričevali,

da je mož nemoralen, da ima skrivne zveze z drugo. Preiskovalci so izvajali pritisk na posamezne zapornike, da so podpisovali priznanje, da so živeli na svobodi z več ženskami, da so z njimi imeli nezakonske otroke in take »izjave« nosili kazat njihovim ženam. Če so vsi vedeli, da se prizadeti ni družil z ženskami, nič zato: je bil pač »peder«.

Ali pa so zaigrali na drugačne strune. Članicam partije so dokazovali, da ne morejo biti zvezane s človekom, ki velja za izdajalca njene partije. Grozili so jim tudi, da bodo veljale za zaštitnice moškeve krivde, češ kdo naj verjame, da žena ne ve, kaj dela mož. In res je bilo med internirankami relativno veliko takih, ki jim je bila odvzeta svoboda, ker se niso hotele odreči moža (La Jugoslavija 1949: 81; Jurančič-Virens 1982; Isaković 1982: 141; Markovski 1984: 133; Čupić 1988: 74; Jezeršek 1989: 52-53; Kovačević in Rastoder 1989: št. 41, št. 43; Marić 1989: 89; Perućica 1990: 117, 146; Simić in Trifunović 1990: 73; Abramović 1990b; V. Golubović 1990; Ljubić 1994).

Med zaprtimi so prevladovali moški, saj je politika veljala za moško zadevo. Med zaprtimi ženskami pa so bile tudi take, ki so bile zaprte samo zato, ker so bile od nekega žena, sestra, hčerka. Na Golem otoku je bila, na primer internirana Miljuša Jovanović, sestra Arse Jovanovića, ker je njen brat pobegnil v Albanijo (La Jugoslavija 1949: 81; Kovačević in Rastoder 1989: št. 43; Perućica 1990: 118; Simić in Trifunović 1990: 78; Milanović 1990a; Logar 1991: 288). Jugoslovanske oblasti so torej nadaljevale tisto pojmovanje prava, po katerem je, na primer, v kneževini Srbiji leta 1880 okrajno načelstvo golubačko zaprlo ženo in dva otroka nekega osumljenca, ki ga niso uspeli ujeti (Kanitz 1985: I, 213).

Oblasti so skušale tako diskvalificirati tudi ženske, osumljene simpatij do informbiroja. Kajti za totalitarne oblasti ni bilo dovolj, da so svojim (potencialnim) političnim nasprotnikom odvzele prostost. O tem je Danica Talijan-Čurčić zapisala naslednje: »Kaj je še mene strašno begalo? Danes si z nekom lepo, fino, jutri ga aretirajo, sestanek in takoj: kurba in pokvarjenka in vse najslabše. Zakaj ne bi človek, ki je politično pogrešil, mogel biti dober človek? Mar mora biti ženska vedno kurba. Zakaj? Takoj so te hoteli oblatiti, te popolnoma umazati. Pri tem se je pretiravalo« (Simić in Trifunović 1990: 100).

Preiskovalci so izvajali pritisk tudi na družine, naj se odrečejo obsojencev: starši otrok in narobe, ali brat brata češ: »Kaj vam bo ta baraba, izdajalec in vohun!« (Jovanović 1990: II, 39; Perućica 1990: 102).

»Mi smo bili *državni sovražniki*. Od nas so se ločevali, očetje so se nas odrekli, matere so se nas odrekale. Moj oče je bil zdravnik, tedaj je bil polkovnik JLA v Vojnomedicinski akademiji in od njega so zahtevali, naj se me odreče, in tega ne bom nikoli pozabila. Mož se me ni odrekel, vendar se je ločil« (Kolet Smiljanić; cit. Simić in Trifunović 1990: 25).

Oblasti so skušale zoper informbirojevce zlorabiti tudi njihove najbližje, zato da bi jih moralno zlomili, da bi »revidirali« svoja stališča in priznali, da so bili sovražniki. Dokazovali so jim, da so jih vsi zapustili, tudi prijatelji, da je proti njim vsa družba. Zato so zapornikom kazali podtaknjene dokaze, da se jih odrekajo mati, žena, brat, sin in hčerka. Ali pa so jim zatrjevali, na primer, da je zapornikova žena med okupacijo v Mariboru kot aktivistka živela z Nemci (Perućica 1990: 117, 146; Logar 1991: 290).

Pisma, v katerih so jim družine sporočale, da so se jih odrekle kot izdajalcev, so brali javno v taboriščih. V mnogih je pisalo, da se je žena ponovno poročila, vzela otroke, ker novi izbranec ni izdajalec in bodo tako deležni boljše vzgoje. Nekdo je dobil v pismu fotografijo svoje žene, kako se objema z ljubimcem. »Bilo je več takih in podobnih pisem. Taka pisma so najbolj razjedala dušo in srce zaprtih komunistov« (Vukićević 1989a).

V teh primerih je za razvezo zakona zadoščalo izjaviti, da je bil partner obsojen(a) kot informbirojevec -ka. Pravzaprav so se jim odrekale predvsem žene in razvezovale zakone. Vsekakor pa so zaprtim govorili, da so se jih odrekle, tudi če to ni bilo res. Bilo je tudi veliko primerov, da so možje zapuščali svoje žene, ko so bile v zaporu (Markovski 1984: 94; Marković 1987: 189; Kovačević in Rastoder 1989: št. 27; Dragović-Gašpar 1990: 97; Simić in Trifunović 1990: 25, 38, 67, 73, 154). »Šele na Golem otoku se je začelo pravo trpljenje. Prvo, mož me je zapustil in našel drugo. Ločitev je dobil takoj z obrazložitvijo, da ne želi ostati pod isto streho s sovražnikom naše države... In potem je sledil še drugi udarec. Hčerka se mi je 40 nehala oglašati. Poročila se je in njen mož ji ni dovoljeval nikakršnega stika z 'informbirojevko'. Tako se mi je v nekaj mesecih vse zrušilo, vse, o čemer sem sanjara, vse, kar sem imela. Ostala sem popolnoma sama: jaz, kamen, nočne burje in sovraštvo...« (Marković 1987: 189).

Solidarnost in prijateljstvo so oblasti skušale izničiti tudi v primerih, ko so se znašli skupaj v internaciji sorodniki ali prijatelji. Tako je moral gnati brat brata, sin očeta in tovariš svojega vojnega tovariša. Praksa je bila, da so odrejali kot gonjače tudi poštene tovariše, tovariše z avtoriteto, da bi jih sprovcirali in kompromitirali. Branko Petričević. Kada je gnal brez milosti Vlada Dapčevića, Milovan Četković Milana Kalafatića, pa sta bila oba španska borca. »Pretresljivo je gledati, kako sin žene s kaselo očeta, enega najstarejših borcev Prve proletarske brigade. Še pretreslivejše je gledati solze starega proletarca in borca iz obeh balkanskih ter prve in druge svetovne vojne, kako je onemogel pod kaselo in sicer oslabel starec, ki je sedel ves iz sebe in preklinjal: 'Špija me sin, jebem mu ocal!'« (Perućica 1990: 104-105).

Sicer pa tega, kje so bili in kaj se je z njimi godilo, niso vedeli niti najbližji sorodniki niti drugi vse do leta 1953. Nihče od svojcev ni smel niti vprašati, kje so, nihče ni vedel zanje, kot da so izginili. V začetku jim je bilo sploh prepovedano pisati. Potem so smeli vsak mesec prejeti in napisati eno dopisnico. Vsebina je bila bolj ali manj pri vseh ista: So zdravi in se počutijo dobro, delajo, imajo dobro hrano in ne potrebujejo nobenih paketov; lahko so tudi vprašali po zdravju svojcev. Sicer pa svoja dejanja obžalujejo in si želijo znova stopiti na pot naše Partije, ki ji verjamejo in vedo, da jih bo razumela... Z obveznim pripisom »Tito - Partija« ali podobno.

Posebej jim je bilo prepovedano omenjati, kje živijo in kaj delajo. Napisati so morali izmišljen naslov, na primer za Srbe Beograd, PP 45, ali za Slovence Ljubljana PP 64 in tako dalje. Šele po dolgih letih so družine zvedele za kraj bivanja pod šifro Podjetje Mermer, pošta Bakar (Kjosseff 1953: 255; Jurančič 1982; Jurančič-Virens 1982; Marković 1987: 84, 86, 273; Čupić 1988: 74; Jezeršek 1989: 132; Lebl 1990: 80; Perućica 1990: 149; Simić 1990: 126, 184, 226; Simić in Trifunović 1990: 22; Vujović 1990c; Hrast 1991: 157).

Pisati so smeli samo na črte, ki so bile odtisnjene na dopisnici. Kolikor črt, toliko vrst. Nekateri so izkoristili priložnost in z drobno pisavo spravili nanjo več besed. Vsa sporočila so si bila podobna, omejena na nekaj točk, ki so jim bile v tistih življenjskih razmerah še lahko skupne: vprašanje po zdravju in napredovanju otrok pa dvomljivo upanje, da bodo še kdaj živeli pod isto streho. Kljub omejenemu številu vrstic in določeni vsebini pa so tisti, ki niso povsem otopeli, le uspeli povedati še kaj med vrsticami. Ženi Lebl je takole obšla cenzuro in sporočila svojcem, kako težko ji je: »Dragi moji, zdrava sem, gre mi dobro, vendar hrepenim po maminem objemu. Z njo mi bo veliko lepše.« Cenzura ni opazila nič posebnega, njeni sorodniki pa so vedeli, da je mati že pokojna (Jezeršek 1989: 132, 206; Lebl 1990: 80, 113).

Vso pošto, ki so jo pisali ali prejeli, so strogo cenzurirali, zato niso smeli pisati drugače kot srbsko ali hrvaško. Marsikoga je naivno pisanje oziroma cenzura pripeljalo v ponoven bojkot. Bojkotirani pa so praviloma izgubili pravico do dopisnice. Ko so bila uvedena pisma, so jih sploh smeli pisati samo člani kolektiva in aktivisti (Jurančič 1982; Markovski 1984: 51; Marković 1987: 86, 103; Jezeršek 1989: 133; Jovanović 1990: I, 118, 164; Lebl 1990: 113; Perućica 1990: 149; Simić 1990: 126; Vujović 1990c; Hrast 1991: 157).

Tipično pismo z Golega otoka se je glasilo nekako takole: »Dragi moji, ne brinite za mene. Dobro sam i zdravo. Partija o nama vodi računa da se sa puta izdaje zemlje i Partije vratimo na častan put kojim nas vodi naš veliki Tito. Titova ljubav prema nama je velika. Tito vodi brigu o nama, kao što to radi i o našim porodicama na slobodi. Druže Tito mi ti se kunemo da sa tvoga puta ne skrenemo. Vrat ćemo se preporođeni. Čekajte nas i radujte se što ćemo uskoro doći...« (Marković 1991: 313).

Skoz cenzuro so morala tudi pisma, ki so jih prejeli. Iz njih niso mogli veliko zvedeti. Pa vendarle: opazili so, da njihove družine žive drugod. Bilo jim je jasno: vrgli so jih iz prejšnjih stanovanj in zdaj životarijo, kdo ve kje. Iz pisem so si sčasoma lahko ustvarili podrobno predstavo o tem, kako je videti novo stanovanje. »Sinoči sem se smejala kot nora«, je pisala žena nekega Golootočana. »Zaspim in takole v spanju občutim, kako me nekaj žgečka. In ti veš, kako sem žgečkljiva. No, smejem se v spanju, nenadoma pa trznem in se prebudim. Zunaj nevihta, voda pa kot voda si je našla potko in - hop! meni za vrat. Nekaj kapljic... Skočim, hitro premaknem posteljo, podstavim lonec, pogledam na Sanjino posteljico, ona sladko spi in nato se še sama uležem. Uspavalo me je bobnanje kapelj po loncu.«

Zvedeli so tudi, kako živijo: »Danes je Sanjica res dobro kosila. Poleg mesa sem dobila čudovito kost in sem ji skuhalo juhico. Dodala sem precej zelene, jo spasirala in naredila kašico. Počasi je pojedla polno skledico. Nekaj mesa sem prekuhalo, nekaj pa sem ga sprazila in zalila z mastjo, da se ne pokvari. Imela ga bom dovolj do naslednjega deljenja mesa. Če bi le vedel, kako Sanjica lepo napreduje! Že dojemam, da je očka na poti, da bo prišel in da bo najbolj srečen, ko ga bo poljubila njegova Sanjica...« (Simić 1990: 183-184).

Najteže je bilo tistim, ki so jih poklicali v center, da so podpisali prejem pisma. To so bila tako imenovana ljubezenska pisma s pečati. V njih je najpogosteje pisalo, da žena zahteva razvezo, ker je njen mož v zaporu kot izdajalec. Nihče ni maral verjeti, da so prostovoljno zahtevale razvezo. Logično so sklepali: če so bili tukaj mnogi prisiljeni storiti tudi tisto, česar pred tem niti v sanjah ne bi naredili. »Ko se vrnem, bo spet vse v redu!«, so menili. Nekaterim so pozneje pisma staršev, bratov ali sester uničili take iluzije. Za prizadete je to pomenilo popoln poraz, to so občutili kot izgubo svojega zadnjega oporišča, prav kot so bila za druge pisma žena največja podpora (Simić 1990: 183-185).

»Pravil mi je, da mu je najtežja misel na ženo: ali ga obsoja ali mu je zvesta, kako vzgaja otroke in podobno.

Kar se žensk tiče, so nezanesljive, plitve. Navdušuje jih sijaj, površnost, lesket. Ne razumejo tistega, kar se nahaja spodaj. Mnoge imajo svoje može v spominu kot zmagovalce v bleščečih uniformah, čedne in petične, ko pa so jih obiskale v zaporu, so naletale na blede, shujšane, shirane ljudi, ki so bili podobni strašilom. Vrnile so se razočarane in množično zahtevale ločitve in si kot razlog izmišljale nasilje, vročerkrvnost ali možovo nagnjenost k prešuštvi. In nekatere so se javno odrekle mož« (Čupić 1988: 39).

Po letu 1953 so smeli tisti, ki so že revidirali, prejemati od svojcev tudi en do sedem kilogramov težek paket mesečno na naslov PP 39 na Reki. Prejemnikom so jih delili strogo po predpisih. Vsakega so odprli v kaznenčevi prisotnosti. Uradna oseba je bila dolžna pregledati vsebino. Predpisani pregled je bil natančen: kruh so prebodli z nožem, klobaso tudi, sladkor stresli iz škarnicla, sol prav tako, zobno pasto so stisnili iz tube, škatlo keksov so izpraznili, enako zavojček tobaka. Pregledano so lahko odnesli (Jurančič 1982; Hofman 1984: 207; Jezeršek 1989: 202; Jovanović 1990: I, 164; Perućica 1990: 149).

42 Sprva so pakete izročali sobnemu starešini v skupno hrambo. To je pomenilo, da jim je sobni vodnik vsak dan delil iz njega, kolikor se mu je zdelo potrebno. Zaloga je tako kmalu skopnela brez pravega haska. Vsi ugovori so bili zaman. Po letu 1954 so smeli razpolagati tudi s paketi. Vsak se je odločil po lastni presoji, ali ga bo predal kolektivu ali ga bo porabil sam. V veljali pa so ostale sankcije. Če je dobil obsojenec paket v času, ko je bil kaznovan s prepovedjo sprejemanja, ga je lahko odstopil kolektivu, ni ga pa mogel koristiti.

Med interniranci so se oblikovale manjše skupine, ki so si med seboj delile pakete. V njih so bili bližnji sosedji ali tisti, ki so skupaj delali v delovnih vodih. Poleg manjšega števila rednih je imel prejemnik paketa še več izrednih gostov. Ob taki priložnosti so zvesto pomagali drug drugemu (Pahor 1951: 205; Jurančič 1982; Markovski 1984 148; Jezeršek 1989: 153-154, 203).

Paketi in denarne nakaznice so poglobljali razliko med interniranci: »Bilo je tako, kakor bi v divjino s prvobitno družbo vdrlo nekaj civilizacije.« Razpolaganje s paketi in pojav denarja sta okrepila sebičnost. Našli so se tudi posamezniki, ki tovarišem niso privoščili drobtinice in so pojedli vsebino paketa sami, čeprav so jo takoj nato izbruhal. S tem v zvezi je zanimivo, da so tako delali politični zaporniki, vtem ko so kriminalci pakete vedno delili med seboj. Večina zapornikov je vendarle ohranila visoko stopnjo solidarnosti, čeprav so to vrlino stalno napadali in smatrali kot sovražno delovanje (Markovski 1984 148; Jezeršek 1989: 203).

Po letu 1953 so bili na Golem otoku najbolj vznemirljivi tisti redki dnevi, ko so bili dovoljeni obiski. Na obisk so smeli priti le najožji družinski člani, in sicer le k tistim, ki niso bili pod bojkotom. Če je kdo izgubil ugodnost medtem ko so se svojci že odpravili na dolgo potovanje, je bilo vse zaman in so se morali vrniti, ne da bi se srečali z obsojenim. Obiskovalci so morali pred srečanjem s svojcem še skoz preiskavo. Da so jih pred obiskom pustili čakati, je sodilo v taboriščni protokol.

Obiski so bili kratkotrajni in vklenjeni v jetniške okove, tako da so le redkokdaj mogli kaj pogovoriti. Pravila za vedenje med obiskom so bila stroga in sankcije za kršilce prav tako, če jih kdo ni dosledno spoštoval: če je, na primer pripovedoval o življenju v kaznilnici ali spraševal obiskovalca po zdravju in počutju koga, ki ni sodil v ožje sorodstvo. Rokovanje čez dokaj široko mizo je bil edini dovoljeni telesni stik. Posebej so jih opozorili, da je prepovedano poljubljanje.

Ločeni od doma in družine so nestrpnost pričakovali obiske, čeprav so trajali samo četrt do pol ure. S pravo nečimrnostjo so se trudili, da bi bili videti čimbolj snažni in urejeni: vneto so se umivali in brili, si pri tovariših sposojali kose oblačil, če so bili lepši od njihovih. Noč pred obiskom dolgo niso zaspali: razmišljali so, kako in kaj bodo rekli v tistih nekaj minutah, kako bi brez besed sporočili kaj pomembnega ob prisotnosti miličnika in ob tem, da jih »na skrivaj nevidno opazujejo in zaznavajo mnoge oči in ušesa« in izigrali kontrolo (Jurančič 1982; Marković 1987: 86, 103-104; Jezeršek 1989: 158-160, 204-205, 208; Perućica 1990: 117, 149).

Življenje v ekstremnih razmerah je potekalo po svojih trdih zakonitostih. V taboriščnem življenju ni bilo prostora za mehko in čustveni svet internirancev je zakrnel »kakor mak, ki ga pokrije siga in mu pravijo lehnjak« (Jezeršek 1989: 177). Bila so obdobja, ko po nekaj mesecev niso razmišljali o domu in domačih, ko so bili vsi napeti v enem samem prizadevanju: da bi preživel. Med interniranci in ljudmi na svobodi je bil nepremostljiv prepad... Tiste, ki so prišli do njih, so doživljali kot da so prišli mednje iz sveta živih, »kakor je bilo dano Danteju, da je obiskal devet krogov pekla« (Jezeršek 1989: 112).

Vendar so po stikih s svojci hrepeneli vsi, zato so imeli obiski pomembno vlogo v prevzoji. Zaradi njih je nekdo, ki je bil »trdo jedro« opozicije »revidiral« po 43 sedmih letih (2.555 dneh) vztrajanja v hladnih samicah, v jami, pod bojkoti. Noben nasilen ukrep ni zalegel, vse je bilo zaman. Zaradi svoje trmoglavosti si je pridobil sloves norca, čudaka. Ker je bil pod bojkotom, ni imel obiska. In ga tudi ni hotel, češ, nikogar ne rabim, dokler ne bo vsega konec. Vztrajal je vse do dneva, ko je zvedel, da je dobil vnuka (Marković 1987: 159, 163).

STROJ ZA UMIVANJE ROK

44 Informbirojevcem so najbolj nazorno pokazali, kje je njihovo mesto - mesto odpadnika - ob prihodu v taborišče. Novincem so namreč kaznjenci z daljšim stažem pripravili špalir za »svečani sprejem«. Le-ta ni bil krajši od 500 ne daljši kot 1.500 metrov. Vsi novinci so morali skozenj, naloga starih internirancev v njem pa je bila pokazati novincem čim večji prezir in da so že prevzgojeni. Za to so jim prišli prav gumijaste opanke, palice in razni drugi predmeti. Tolkli in brcali so jih z vseh strani, jih bili po glavi, v obraz, po očeh, suvali v dimlje in zadnjico (Kjosseff 1953: 254; Jurančič 1982; Hofman 1984: 52; Markovski 1984: 35-36; Čupić 1988: 11; Mekina 1988; Jezeršek 1989: 151; Banac 1990: 234; Dragović-Gašpar 1990: 192; Jovanović 1990: I, 304; Vujović 1990c; Hrast 1991: 101, 128).

Vse to je bilo del obreda, ki je spremljal in označeval prehod iz zunanjega civilnega sveta v drugi svet, v »kazensko popravni dom«. Smoter sprejemnega postopka je bil označiti spremembo v samem temelju družbe in položaj posameznika v njej. Številni avtorji menijo, da je bil ta prehod iz ene družbe v drugo natančno preračunan, dasiravno je potekal v skladu s pravili, ki veljajo za sprejeme v vse totalitarne institucije (zapor, umobolnica, kasarna); v primerjavi z njimi se je razlikoval le po stopnji grobosti, ki je bila praviloma hujša kot v nemških koncentracijskih taboriščih. Stroj, ki je imel v tem obredu prehoda posebej poudarjeno vlogo in pomen, pa je bil znan po imenu šiba, in sicer že v vaseh carske Rusije (Milo. Bulatović 1990).

V taboriščih za informbirojevce je bil tak način sprejema prisoten že od vsega začetka. Prvi prebivalci taborišča na Golem otoku in njegovi graditelji, to je kriminalci, so pričakali s špalirjem prvo skupino informbirojevcev. Ko je septembra 1949 prišla druga skupina, jo je enako že pričakala tista prva, julijska skupina (Marković 1987: 273; Kovačević in Rastoder 1989: št. 120; Milanović 1990č).

Po ustni tradiciji je uprava KP-doma v Stari Gradiški pri prvih obračunih neposredno sodelovala. »Na vseh začetkih je tako. Tudi po Bibliji je Bog na začetku moral vse sam - sam kaznovati, sam ukazovati in urejati, dokler se tega niso priučili tisti, ki so mu sledili, in da so potem ti učili druge.

Vodniki so na poziv nemočnih poslušnežev prihajali v sobe, sami pretepali tiste, ki so se upirali, vodili na detajlnejšo obdelavo... Prednost so dajali manjšini zločincev in tako ločili druge, upornejše pred kljubovanjem. Vedno pasivna večina pa je čakala na izid boja in se priklonila zmagovalcu. Tedaj so se vodniki vrnili k svojim nadrejenim in poročali, da mlin zdaj dela - sam« (Popović 1988: 114).

Na Golem otoku in na Svetem Grgurju so ta špalir moški imenovali stroj, šiba, vice, sanitet, topli zec (Isaković 1982: 58, 65; Kovačević in Rastoder 1989: št. 31; Perućica 1990: 148; Milo. Bulatović 1990; Miletić 1990: št. 5; Živković 1990d). Ženske so mu rekle samo špalir (Simić in Trifunović 1990: 236).

Najpogostejši cilj udarcev in pljunkov je bila glava. Gorje tistemu, ki je hotel »le malo dvigniti glavo.« Dvignjena glava oziroma pokončna drža simbolizirata ponos in dostojanstvo, za to pa v taborišču ni smelo biti prostora. Zato je vsak

takšen špalir od žrtev glasno terjal: »Glavo dole, banda!« (Isaković 1982: 59; Markovski 1984: 35-36; Marić 1988b: 75; Mencej 1988: 895; Jezeršek 1989: 96, 206; Kovačević in Rastoder 1989: št. 41; Simić 1990: 40; Dragović-Gašpar 1990: 12; Lutovac 1990a).

»Niti ne vemo ne, kje smo, čutiš le, kako ti glava omahuje levo in desno. Ne vem zakaj, sem dvignila glavo, nisem vedela, da jo moram skloniti. Menda je še ostal v meni tisti komunistični ponos: umreti z dvignjeno glavo. Lahko si mislite, kako neumna sem bila. Potem mi je neka Črnogorka prišepnila, nihče vam namreč ni smel ničesar svetovati: ,Da, čočo, ne diž glavu tvoju ludu, ka da si ti najbolja, najpametnija. Odneče ti je pa če ti je razbiti žene. Nego sagni se malo, pokaj se'« (Simić in Trifunović 1990: 156).

45

Nekateri novinci niso mogli hitro hoditi, kaj šele teči. Zgubljali so ravnotežje, se spotikali, padali in se dvigali. Se spet dvigali in spet padali. Nekateri so se pod udarci znašli na tleh. Kaznjenci so jih dvigali s tal z udarci in brkami. Nekaterim je uspelo nadaljevati pot, drugi pa so spet padli. V takšnem primeru so jim preverili utrip, jih po potrebi potegnili iz špalirja in na tragačih odnesli v barako - improvizovano bolnico.

Tragični so bili prizori, ko je kdo, ki je bil še sposoben hoditi, vlekel za seboj drugega. Takšna pomoč je bila poplačana z še večjim številom udarcev, ker je s tovarišem hodil počasneje. Nekateri so to izkoristili in z rokami zakrivajoč glavo tekli, kolikor so jih nesle noge; s tem so si skrajšali pot in zmanjšali število udarcev. Pred udarci, pljunki in včasih celo pred človeškimi odpadki so se lahko rešili le tako, da so čim hitreje tekli v taborišče. Prihod v taborišče je bil tako za novinca prava odrešitev. Gorje pa, če so ga zaustavili. Pričeli so vpiti: »Glej, ta nas hoče prelisičiti!« Pograbila ga je skupina podivjancev in ga tolkla do onemoglosti. Nekateri so trmasto vztrajali do konca in uspeli pod ploho udarcev priti skozi špalir na nogah, toda tudi njih je ta zmaga drago stala, bili so krvavi in v podplutbah. Nekatere so na tej golgoti zaustavljali vneti posamezniki iz stroja in jih spraševali, za koga so: Za Tita ali za Stalina!? Kdor je bil za Stalina, so ga nemudoma »naučili pameti«. Kdor je bil za Tita, je spet dobil po glavi, češ da - laže (Mencej 1988: 895; Jezeršek 1989: 94, 151; Perućica 1990: 76, 148; Simić in Trifunović 1990: 137; Hrast 1991: 102; Ljubić 1994).

Golotoški stroj za svečani sprejem je bilo šivankino uho, ki se mu ni bilo mogoče izogniti. Skozenj je moral tudi nosilec Spomenice 1941 in oficir letalstva Dušan Kopanja, invalid brez ene noge. Hodil je z berglami na koncu kolone. Počasi. Bil je dobra tarča. Kmalu se je zapletel z berglami in padel. Pristopil je nekdo, verjetno preiskovalec, ga dvignil in postavil na bergle. Nato je opozoril internirance v stroju: »Tega ne tepši, samo pljuvati, zmerjati in sramotiti!« Kopanja je nadaljeval svojo pot skozi stroj med pljuvati iz zmerljivkami. V spremstvu preiskovalca, ki je hodil z njim zunaj stroja (Perućica 1990: 92).

Delovanje stroja je bilo oglušujoče glasno. Ves čas so se namreč razlegali glasni in grozeči vzkliki: »Ŭdri bandu!«, »Evo ti Stalina!«, »IB te pozdravlja!«, »To imaš od Tita!«, »To od Partije!«, »Dole reponje!«, »Dole slepci!«, »Ste le prišli bi-tange, mater vam razbojniško, izdajalsko!«, »Mater vam ibejevsko!«, »Ŭaaa Stalini izmečki!«, »V bojkot, v bojkot izdajalce... poturice... v bojkot z bando!«

Posamični vzkliki so navadno prešli v skandiranje: »Dole banda! Do-o-o-le-e-e! Dole izdajnici naroda i Partije! Dole! Dole!« Vse to je spremljalo složno ploskanje z dlanmi in skandiranje: »Ŭdri-bandu! Ŭ-dri-bandu!« Kar se je rado spremenilo v: »Ŭbij bandu! Ŭbij bandu! Ŭbij! Ŭbij!...« Spet ob ploskanju stotin dlani v ritmu (Čupić 1988: 11; Knežev 1988: 32; Jezeršek 1989: 93; Jovanović 1990: I, 253; Perućica 1990: 75; Dragović-Gašpar 1990: 121, 135; Hrast 1991: 101; Weiss: 197, 266).

Ko so prišli ven, jim je tekla kri iz nosa, ušes, oči, bili so zatekli in modrikasti od udarcev. Nekateri so zgubili zavest ali obležali huje ranjeni, nekateri so zaradi posledic udarcev ob prihodu v taborišče umrli. Mirko Košir in Ludvik Mrzel, ki sta bila uklenjena skupaj, sta, na primer, obležala nezavestna že na polovici strme poti na Goli otok. Zbudila sta se šele v ambulantni. Košir je bil štiri dni slep, petega ali šestega dne pa so ga odpeljali »neznano kam« (Juranič 1982; Hofman 1984: 52; Torkar 1984: 326; Lorgier 1987b; Simić in Trifunović 1990: 190; Milanović 1990: št. 2; Vodopivec 1990: 877).

Na Golem otoku so maloštevilne novince, ki so prispeli do konca na nogah, 46 pograbili tam zbrani logoraši in jih na glavo postavili v sod z morsko vodo, da bi podavili to bando, kot so se drli (Kjosseff 1953: 253; Juranič 1982; Juranič-Virens 1982; Kalajdžić 1985: 181; Knežev 1988: 36; Čupić 1988: 37, 69; Jezeršek 1989: 94, 109; Perućica 1990: 148; Simić 1990: 40, 48; Simić in Trifunović 1990: 20, 64; Hrast 1991: 102).

V Stari Gradiški so novince na dan prihoda privedli v tako imenovano dvorano za prireditve, kjer so jim pripravili »svečani sprejem v dvorani«. Tam so jih postrojili na odru in dvorano napolnili z nekaj sto člani kolektiva. Nekdo iz Centra je pozdravil novince z dobrodošlico in potem začel, on ali kdo drug, nevezan pogovor o tem, kaj pričakujejo v KP domu, kaj mislijo o sebi, in tako so počasi prešli na nekoga od njih, ki je bil verjetno že prej izbran kot »najslabši« v skupini ali ker je bil kakšna živina. In potem se je začelo tipično »razkrinkavanje sovražnika«, v katerega se je takoj vmešala množica in dvorani s skandiranjem običajnih parol. S kričanjem, tuljenjem, s skakanjem na oder, z zaletavanjem v stroj »novakov« na odru, je atmosfera hitro prišla do »vrelišča«. Takšna izzivanja so kaj hitro privedla do splošnega pretepa.

Pretep se je končal z ukazom sobnim starešinam, naj odvedejo nove obsojence v sobe. Množici pa so ukazali, naj napravi prehod. V tem prehodu so novinci dobili dosti udarcev in so jih tudi dobro opljuvali (Jovanović 1990: I, 161).

Stroj za svečani sprejem kot bistveni del obreda iniciacije je imel v obravnavi informbirojevcev zelo pomembno vlogo in sprejem v taborišče je bil po besedah nekdanjega dachauca in poznejšega golotočana Ludvika Mrzela »bolj surov kot v fašističnem Dachauu!« S svojo nenavadnostjo, silovitostjo in surovostjo so osupnili vsakega novinca. Pred tem je še marsikdo verjel, da bo v taborišču našel tovariše, prijatelje, altruiste in zanesenjake, zaporniško solidarnost, konspiracijo in like, ustrezne sebi in tistim, ki so mu bili vzori iz literature: Korčagina, Vlasova, Koševoja, Tulenino. Marsikdo je pričakoval, da se bo srečal s starimi, prekaljenimi revolucionarji, ki ga bodo poučili in ki vedo, kaj storiti. Namesto tega so ga pričakale kreature, iznakaženi liki, ki so krilili z rokami in izpuščali živalske krike in vzklikali nepojmljive parole (Markovski 1984: 45; Torkar 1984: 326; Marković 1987: 100; Čupić 1988: 68-69). »Zaradi takšnega »sprejema« so novi obsojenci malodane blazni od strahu. In od tod do »iskrenega revidiranja« in »odsekanja repov« ni več daleč. Ko še pridejo v sobo in ko vidijo »jazbinaše«, ko preživijo prvi »tovariški večer« - jim ni rešitve!« (Jovanović 1990: I, 161).

Posebne pozornosti so bili deležni zlasti povratniki, ki so jih na Golem otoku in Svetem Grgurju imenovali dvomotorci, tromotorci; pač glede na to, kolikokrat so pristali na Otoku. Ime je simboliziralo hitro vrnitev oziroma prepričanje v svoj prav, kakršna je gotovost stroja z dvema oziroma s tremi motorji. Te so ob prihodu v taborišče izločili in jih vrgli »u krug«, kjer so jih še posebej obdelali, in sicer so študenti tolkli študente, Črnogorci - Črnogorce in tako po vrsti. Vsakega posebej.

Ustno izročilo z Golega otoka je ohranilo spomin na prihod skupine novincev, ki niso vedeli, kaj pomeni dvomotorec. Nekdo izmed njih je rekel, da je

Durmitorec. Bil je pošteno tepen, preden se je nesporazum razjasnil (Isaković 1982: 43; Marković 1987: 85; Kovačević in Rastoder 1989: št. 48; Perućica 1990: 138; Simić 1990: 41, 225-226; Simić in Trifunović 1990: 148; Milanović 1990č; Milunović 1990; Hrast 1991: 103).

Čim uglednejši je bil novinec na prostosti, tem bolj so ga poniževali ob prihodu. Spomeničarje in predvojne komuniste so temeljito obdelali, kot da so krivi za vse, španski borec je bil posebna poslastica, pa prvoborci, ministri in drugi visoki uradniki. Poseben režim mučenja in poniževanja je čakal tudi obsojence, ki so imeli višje čine in položaje v vojski. Aktivisti so se izživiljali nad njimi. »Kaj si bil po činu?« so spraševali. »Major, kaj? Major ti ni bil zadosti? Želel si postati general? Pokazal ti bom generala!« (Isaković 1982: 59; Čupić 1988: 67; Kovačević in Rastoder 1989: št. 93; Perućica 1990: 89; Miletić 1990: št. 10; Hrast 1991: 129, 131).

Ko so se prebili skoz stroj, so komaj stoli na nogah. Čeprav razbiti in bolj ali manj krvavi, so stali tiho. Ječati si niso upali, da si ne bi s tem prislužili novih udarcev. Okrog njih so hodili stari zaporniki in se čudili njihovem videzu. Spotoma so še koga pljunili in ga še dodatno topli. Tedaj so jim sobni starešine na kratko razložil hišni red. Seveda niso pozabili povedati, da bo vsak najmanjši prekršek strogo kaznovan (Knežev 1988: 37; Hrast 1991: 102).

Videz novih internirancev po svečanem sprejemu je bil res nekaj posebnega: »Ni čopiča, ki bi mogel naslikati obraz, umit v slani vodi. Zlasti, če je razmesarjen od udarcev. Mogel si videti pomodrele mošnjičke pod očmi, vijoličasto kožo, podplutbe najbolj fantastičnih barv, zlomljene nosove, raztrgane kose ušesa, zlasti pa nemoč in poraz, ki ga je izražala cela internirančeva postava. Tega žalostnega pogleda ne boš nikdar pozabil. Slabo mi je, ko se spomnim vsega« (Čupić 1988: 69).

Poleg stroja za svečani sprejem, skoz katerega so šli tako rekoč vsi novinci, so bili v taboriščni praksi še drugi. Za vsako neposlušnost na delovišču so lahko nemudoma organizirali stroj. Nenapisano pravilo na Golem otoku v letih najbolj zavzete prevzgoje pa je velevalo: Dan za bando se začne s tepežem; da je zjutraj zaslužila prostor med drugimi, je morala skoz stroj. Pred politično uro ter po njej morajo bojkotirani vedno skoz špalir kaznjencev svojega paviljona. Da si zvečer zaslužijo počitek, morajo spet skoz stroj, ki ga je vsak dan pripravljala baraka pred odhodom na spanje. Bojkotirani so morali včasih tudi skoz stroj sointernirancev, in vsak jih je moral pljuniti. Kdor tega ni storil, je bil sam opljuvan (Juranić-Virens 1982; Marković 1987: 288; Jezeršek 1989: 106; Kordić 1989: 189; Kovačević in Rastoder 1989: št. 2, št. 27; Dragović-Gašpar 1990: 138; Jovanović 1990: I, 308; Perućica 1990: 86; Simić 1990: 55; Simić in Trifunović 1990: 111; Hrast 1991: 115-116, 165).

Človek se privadi na marsikaj, internirani informbirojevci so se navadili živeti s tem nenavadnim strojem. Postal je del njihovega sveta. Tisti, ki so morali večkrat skoz stroj, so vedeli, da pride prvi najteže skozenj. Vsi v stroju so bili še spočiti in željni - tedaj so bili udarci najmočnejši. Prav tako ni bilo dobro iti zadnji skoz šibo. Taboriščni oblastniki so se tedaj približali in na očeh je bilo vse, kar se je dogajalo v stroju. Torej so se z večjim ali manjšim uspehom najbolje prerinili skoz stroj tisti, ki so bili na sredini.

Ko je prišla vrsta na njih, so sklonili glavo, se zvili v klobčič, si z rokami pokrili oči. In stekli. Čim hitreje, tem bolje. Po izkušnji so vedeli, da jih je od stotih v stroju zares toplo samo kakih deset do ducat; tem so se skušali izmakniti. Razvila se je tudi svojevrstna zvijačnost. Kdor je vedel, da bo moral skoz stroj, si je podložil kaj na hrbet pod srajco ali pod šinjel, ker so skoz stroj šli sklonjeni. Ali kos papirja, cunjo, gumo in podobno, da bi »zaščitil ledvice« (Isaković 1982: 58, 66-67; Kovačević in Rastoder 1989: št. 27; Jovanović 1990: I, 304).

»Po nekaterih naših, 'notranjih' merilih, je 16 'batinašev', od teh je sedem 'ubijalcev'. Nasproti njim so ti, okoli 55, ki jih je moč smatrati za 'tovariše'. Ti ne tolčejo, mislim posamično in javno, v stroju je to nekoliko drugače, v glavnem, ti niti ne pljuvajo, niti ne tolčejo. Derejo se in 'fingirajo' udarce. Je pa še 25 tistih, ki 'nit smrde nit mirišu', ki so zvečine slabi ljudje in strahopetci. Ti bodo udarili, kadar morajo, in to vedno delajo 'selektivno', to je, udarjajo po tistem, ki ga vsi udarjajo. Nas nekaj, boš že videl, ki smo 'odpisani' in nam ne kaže, da bomo sploh preživeli, tolčejo vsi po vrsti. Mislim vse tiste, ki jih tukaj rečemo 'vrda-lame'. Tako so jih imenovali naši 'rukovodioci' in mi smo to, kot primerno, spre-jeli« (Jovanović 1990: I, 293-294).

Stroj ni le zadajal bolečin, povzročal ran, poškodb. Predvsem in najbolj je uničeval zaupanje v soljudi, vzbujal jezo in sovraštvo. In potem... Potem so sami postali člani stroja, gospodarji. Vendar kaznjenci v stroju niso pretepali kaz-njencev, novincev ali bojkotiranih (samo) zato, ker so jih sovražili. Mnogi so topli zato, ker so vedeli, da jih opazujejo. Na ta način so si prizadevali prislužiti ugled v očeh svojih rabljev, in s tem pot v svobodo, kajti kdor je močno mlatil, je bil na dobri poti, da bo »revidiral«. Drugi so topli po preudarku, češ da je bolje zanje, če pošteno udarijo, kot da gredo sami skoz stroj, saj je lahko bil tisti, ki ni udarjal zares, sam potisnjen v njegovo mašino. Spet nekateri so v stroju vračali udarce, ki so jih sami prejeli, po načelu ti meni, jaz tebi. Za nekatere pa je postalo tuje trpljenje zabava, in so uživali pri tem. Ali pa so udrihali po svoji preteklosti, po svoji muki in sramoti, po svojem ponižanju. Zato mnogi, ki so bili v stroju, niso topli, da bi bolelo, temveč, da bi »te ničvredneže pohabili enkrat za zmeraj«; saj izvajalec tako »pošteno ne more zadeti, napak pa zna vsak«.

Seveda pa vsi niso bili voljni na tak način revidirati svojega stališča. Ti so svojo vlogo samo igrali. Njihovi udarci niso bili tako močni, lasanje ne tako si-lovito, kot je bilo videti. Teoretično je bilo sicer mogoče demonstrativno prekrizati roke, praktično pa je to lahko pomenilo izvršiti boleč in morda tudi zelo dolgotra-jen samomor. Le zelo redki niso hoteli za nobeno ceno dvigniti roke na drugega, za kar so bili sami deležni hudih udarcev. Laže je bilo poskušati s pretvarjanjem: na vso moč zamahovati s pestmi, a brez pravega udarca. V splošnem vrvežu se je dalo izvleči. Vedno je bilo dovolj gorečnejšev, ki so se trudili dvakrat udariti, in to tudi pokazati, pa so nekateri s svojo pestjo udarjali po njihovih pridnih rokah. Včasih so tisti, ki so igrali gorečnost, namerno drug drugemu delali napoto.

Toda vsako takšno pretvarjanje je moralo biti zelo prikrito, sicer si je simu-lant sam zaslužil kazen. Saj se je dogajalo celo, da je sam bojkotirani povedal, da ga nekdo ni tepel zares. Ob stroju pa so za vsak slučaj stali tudi miličniki, da so nadzirali, če vsi tepejo zares ali »obračunavanje z bando« zgolj simulirajo. Tisti, ki niso kazali dovolj vneme, so praviloma morali sami skozi špalir takoj ali pa naslednji večer. Če so odkrili pri kom večkratno pasivnost te vrste, se je obdolženi kaj kmalu tudi sam znašel v bojkotu.

Nekdanji preiskovalec z Golega otoka se je spominjal, da je bil tisti član stroja, ki so ga zalotili v pasivnosti, še bolj tepen kot tisti, ki so šli skoz stroj, saj interniranci niso prenesli, da bi ostali sami v moralnem blatu. Kaznjenci so se preiskovalcem radi pohvalili s svojo budnostjo in z brezkompromisnim bojem zoper take pasiviste, in so jim to vedno predstavljali kot svojo zaslugo in dokaz prevzgojenosti.

Samo po sebi se razume, da so bili v stroju lahko le tisti, ki so se že popravi-li. »Banda« ni smela pretepati, češ da nima pravice. Če ji ni bilo treba skoz stroj, je morala stati ob strani. Banda je smela tepsti le, kadar je prišel nov transport.

Vsak je moral biti opljuvan in pretepen od sointernirancev, preden je bil povzdignjen v višjo stopnjo prevzgoje, ko je moral sam pljuvati in pretepati sotrpine. Če so koga spustili v stroj, da je smel tepsti, je bil to zanj dober znak (Jurančič 1982; Jurančič-Virens 1982; Isaković 1982: 58, 60 95; Markovski 1984: 35; Marković 1987: 156, 288; Popović 1988: 111-112; Jezeršek 1989: 106-107; Golubović 1989a; Banac 1990: 236; Perućica 1990: 89; Simić 1990: 225; Simić in Trifunović 1990: 75, 92, 98, 137; Milanović 1990: št. 4; Stevanović 1990: št. 2; Hrast 1991: 116; Weiss: 194).

Stroj so posamezniki pogosto izkoristili za poravnavanje zasebnih računov s tistimi, ki naj bi si to »res zaslužili«. Tako se je spominjal Radovan Hrast: »Toda ko tepemo bojkotirane, že vem, kam in kako moram udariti, da bo manj bolelo. 49 Ker pa poznam tudi bojkotirane s slabimi osebnimi lastnostmi, posebno provokatorje, usmerim pretepanje predvsem nanje« (Hrast 1991: 125). In tako se je spominjala Milka Pucina-Vorkapić: »Ko sem jo zagrabila za lase, sem ji rekla: ali me poznaš? Dobro me poglej. Sem žena Marka Pucine, zdaj ti bom pokazala tvojo poštenost, ko si očrnila svojega tovariša, s katerim si jedla in pila. Zdaj si prišla k meni, da ti jaz sodim, mamu ti jebem. In začela sem jo tako besno tepsti. Čisto sem se izgubila, hotela sem jo zadaviti. Miličnice so jo komaj odtrgale od mene. Do mrtvega sem jo pretepla. In to je edina ženska, ki sem jo tepla z užitkom. Sicer so nas druge gledale s strani. Če ne tepeš, greš pa še ti skoz špalir. In kdor je enkrat šel skozenj, je bolje, da ga drugič ne doživi« (Simić in Trifunović 1990: 92).

Princip, ki ga je udeležanjal stroj, je torej bil: stalno maščevanje in sovraštvo do novincev. Bil je prag, prek katerega so vstopili v narobe svet: staroselci so se znesli nad novinci, kot da bi oni bili glavni krivci za njihovo pokoro na Golem otoku, kot da so jih oni poslali tja. V resnici je bilo ravno narobe: mnogi novinci so se znašli tam prav zaradi tega, ker jih je »zacinkal« kateri od teh staroselcev.

S strojem pa so oblastniki postavili tudi stare internirance pred strašen paradoks: dokaz, da je nekdo revidiral, je bila njegova pripravljenost na fizično obračunavanje z bando. Kdor tega ni sprejel, - je bil sam uvrščen vanjo. Logika oblastniškega nasilja je bila preprosta: Od tod ni izhoda za nikogar, ki ne obračunava z bando. Kdor ni pripravljen na ta obračun, dokazuje, da je sam nepopravljiva banda. Banda bo vseeno dobila svoje, saj so tu revidiranci. Torej, zaradi posameznikovega vedenja do bande ne more biti nikomur nič lažje, posameznik ne more nikomur pomagati, niti svojemu najboljšemu prijatelju ne - le sam jo lahko dobi... Torej: namesto ene, dve žrtvi... Vsakdo je bil torej nasilno postavljen pred hamletovsko dilemo: »Biti ali ne biti? Če biješ - boš, obstaneš. Če ne biješ, te bodo bili. Izginil boš« (Lebl 1990: 98).

Da bi revidirali, so morali tepsti bando, to je tiste, ki še niso bili prevzgojeni, oziroma obvarovali so svojo glavo, če se niso identificirali drug z drugim, temveč s svojimi prevzgojitelji. Bistveni element prevzgoje je bila potemtakem identifikacija žrtev s svojimi rablji. Posledica te identifikacije je bila odtujitev lastnega ega pri žrtvi v korist rabljevega super ega. Žrtve so introjicirale rabljev pogled na svet; prav to pa je proporcionalno odvezemalo pri žrtvi prostor za njen lastni jaz (Čaruso 1969: 144). Ali kot je rekel nekdanji interniranec Milosav Maljeta Babić: »Človek postane sčasoma žival. No, če se odločiš, da ne boš nikogar tepel, lahko ostaneš človeško bitje. Toda če začneš, je konec s teboj. Najprej, ne verjamejo ti preiskovalci, drugič, zaporniki, tretjič, prenehaš verjeti sam vase« (Racković 1990a).

Oblasti so tedaj namerno izrabile internirance in njihovo stisko zoper njih same. Zoper vse. Zoper tiste, ki so morali skozi stroj, in zoper one, ki so jih pretepali in pljuvali: »Dušo ti je izmaličilo, če so te topli, še bolj pa, če si bil prisiljen tepsti sam« (Križanovskij: 191).

Ta čudni stroj je učinkovito pretvarjal žrtve v rablje. Z njegovo uporabo so si rablji ne le umili roke, temveč so svoje zločine zvalili na žrtve, češ da je mučenje posledica medsebojnih obračunavanj med jetniki, od katerih naj bi se eni hoteli vrniti na »pravo pot«, drugi pa jih pri tem ovirajo (Jovanović 1990: I, 288-289).

Posledice delovanja stroja je bilo občutiti še potem, ko so se udeleženci razšli, na primer naslednji dan, ko so srečevali tiste, ki so morali skoz stroj, ki so bili potolčeni, z oteklimi očmi, iznakaženi. Nekatere je ob pogledu na pretepeane sointernirance mučila slaba vest. Hoteli so pokazati, da se prevzgajajo in spreminjajo svoje prepričanje, hkrati pa gledali sointernirance, kako so se vlačili po taborišču, ker niso mogli hoditi. Nastopal je molk, ki je trajal dva-tri dni, nihče nikogar ni mogel pogledati. »To je težko psihično stanje, ki je na vse delovalo. To je prav tisto, kar so hoteli, mislim na Upravo; ta njihova metoda in ta njihov sistem je bil domišljen - da nas tudi psihično uničijo. Uničevali so nas kot osebnosti, ubijali so vero v nas in iz nas naredili zveri. Preprosto je bilo tako« (Simić in Trifunović 1990: 111).

Najbolj cinični preiskovalci so internirancem celo očitali, da je bil stroj njihova pobuda, da so ga sami ustvarili in da so ga uporabljali izključno za svoje obračune. Ali z besedami Jova Kapičića, generala Udbe in pomočnika ministra Rankovića: »Ponavljam, nihče nikoli ni planiral zločinov na Golem otoku. To bom, če je treba, izjavil tudi pod prisego. Toda na Golem otoku se je ustvarjala takšna atmosfera, da so zaporniki, med katerimi je bilo tudi precej nedolžnih ljudi, drug drugemu storili največ hudega. Oblast je sicer na vse to gledala skozi prste. Ne vem niti za en primer, da bi preiskovalec mučil kakšnega zapornika! Morda ga je žalil ali mu kdaj primazal kakšno klofuto, vendar, tam so bili najpogostejši spopadi med revidiranci in nerevidiranci. In psihologi naj znanstveno proučijo, če je bilo tu kaj prisile. Drži torej, da je mučenje zapornikov obstajalo, toda medsebojno, da so bile zaradi tega tudi žrtve, vendar ni res tisto, kakor se piše o tem« (Ranković 1990b).

Vendar, če bi bilo res tako, stroj ne bi pričakal novincev v vseh taboriščih za informbirojevce. Dejansko pa se je zgodilo prav to in ga edino v ženskem taborišču v Zabeli še ni bilo (Dragović-Gašpar 1990: 206; Simić in Trifunović 1990: 137-172, 236-237). To že samo po sebi dovolj prepričljivo kaže na načrtno ravnanje. Tudi samo funkcioniranje stroja nikoli in nikjer ni bilo prepuščeno naključju: delovanje stroja so vsakič sproti od blizu nadzirali miličniki. »Tepeža nikoli ni moglo biti brez ukaza. Ukaže se in moraš tako delati. Vse to je bilo režirano iz Uprave. Na primer, če je bila kakšna bolj bolečna, so rekli naj jo pljuvamo, ne tepemo... Da bi ,revidirale', smo morale tepsti, tolči, in blatiti ena drugo« (Simić in Trifunović 1990: 137).

Oblast je bila dobro obveščena o vlogi in pomenu stroja pri prevzgoji informbirojevcev. Za golootoški stroj je vedel in se z njegovo uporabo očitno strinjal tudi Ranković (Đilas 1989). Če bi stroji nastali kot samoiniciativa internirancev, bi jih oblast seveda morala preprečiti, pa tega ni storila vse do leta 1953. Oblast je torej stroj namerno uporabljala za to, da si je umila roke. Đilas je v svojih spominih opisal primer Blaža Raičevića, starega črnogorskega komunista: »Leta 1950 mi je Ranković rekel, da je v koncentracijskem taborišču na Golem otoku Raičevića linčala množica kaznjencev, ki so se ,pokesali'. Moram priznati, da nihče od nas voditeljev ni žaloval za njim. Še več, Ranković je izdal ukaz, naj se sestavi natančno poročilo, da bi svoje ljudi osvobodil vsake krivde. Občutilo se je olajšanje, ker je Raičević končal na način, ki nas je opral ,krivde' in razbremenjeval vsake nadaljnje skrbi zanj« (Đilas 1973: 64).

Nekdanji oblastnik z Golega otoka, ki je ta tragični dogodek spremljal iz neposredne bližine, ga je opisal takole: »Tako... V nekem pretepu, v ,stroju', v

bojkotu, v linču - je bil smrtno poškodovan obsojenec B. R. Sin je to opazoval, nemočen, premajhen proti množici. Bil je zdravnik, kasneje je umrl. B. R. je bil sicer stari komunist, proglašen za trockista. Si morete zamisliti: prisostvovati nasilni smrti lastnega očeta!

- To obsojate, mar ne?

- Ni stvar v tem. Obsojam, jasno... A zakaj se je to zgodilo, zakaj so bile take stvari, zakaj so se tudi sami med seboj tako mučili in trpinčili? To je vprašanje...» (Marković 1987: 241).

Uporaba tega stroja pa ni bila dobra samo zato, da so se oblastniki lažje prepričevali, da nimajo umazanih rok. Enako dobra je bila za vzbujanje razdora in sovraštva med žrtvami, saj so žrtve takih obračunov občutile sovraštvo predvsem do tistih, ki so bili podaljšana roka nosilcev sistema. Nekdanja interniran- 51
ka z Golega otoka, ki je morala večkrat skoz stroj, se je spominjala: »Če ti povem po pravici sem tiste, ki so me najbolj teple na Golem otoku, pljunila, kadar koli so me vodili za to ali za ono; vedela sem, da bom šla skoz špalir, toda pljunila sem jih. In zaradi tega sem šla trikrat skoz špalir. Vero Raspopović sem pljunila po tistem pretepanju Seke, kjerkoli sem jo srečala; prijavila me je, šla sem skoz špalir, pa sem jo ponovno pljunila, ker je gnoj.

Imenovala sem jih bedne in fašistične kurbe, vsem, ki sem se jih spomnila, sem to tudi rekla. Zame je bilo to slabo, a sem si olajšala dušo« (Simić in Trifunović 1990: 214).

Kolektivni način delovanja stroja je imel še eno uporabno lastnost: omogočal je, da so se razbremenili odgovornosti oziroma da so si umili roke tudi tisti, ki so lastnoročno izvršili eksekucijo: »Vsi strahopetci morajo tolči. Videl boš, kako to izgleda. In stroj je čudna izmišljotina, da ne rečem genijalna, inteligentnih zlikovcev. Vsak posameznik, ki stoji v stroju in tepe, misli: Menda ga ja ne bo prav moj udarec ubil, če pa že pade pod mojim udarcem, je predme že prišel pretepen. Ne morem biti jaz kriv za vse tiste pred mano, ki so ga tolkli!

In tisti, ki teče, upa, da ga ne bodo prav vsi udarili, da so dobri ljudje, da so še tovariši, da bodo samo 'fingirali'. Da so v stroju ljudje, ljudje pa so milostni, to jim je ostalo od boga. In teče in upa, da bo vsak hip prispel na konec stroja, če bo pa že padel pred koncem, se ga bo morda preiskovalec, ki je tu nekje, usmilit in dal znak 'dosta, prekini'. Ne bo prav vsak, podobno kot Neron, obrnil palec k tlom. In celo, če se to tudi ne bo zgodilo, ne bo nikoli vedel, in tudi nihče nikdar ne bo vedel, mogoče bo samo domnevati, čigava noga ali roka ga je usmrtila. Tistemu, ki umira, je to vseeno!« (Jovanović 1990: I, 308).

Leta 1953 so se ti krvavi sprejemi nehali (Jurančič 1982; Jezeršek 1989: 128, 182; Milanović 1990a; Perković 1990a; Lutovac 1990a). Na Golem otoku so se sicer ob prihodu novincev paviljoni še vedno postavili v neskončno dolg špalir, vse je bobnelo od parol in pesmi. Novinci so morali leči, potem pa so jih posipali z DDT. »Novinci so umirali od strahu. Bilo je zares grozno valjati se po kamnu, medtem ko so nad teboj tulili in te posipali z nečim, kar duši. Novinci niso imeli pojma, da se je to tem navideznim zverem zdelo smešno, saj so bili njihovi predhodniki na koncu 'sprejema' krvavi. Le kaj sta kričanje in DDT - proti tistemu prej! Najnavadnejše igrčkanje. Toda...« (Simić 1990: 225).

VERTIKALNA STRUKTURA DRUŽBENEGA DNA

52 Kaznjenci, zlasti še izdajalci, so zmeraj na dnu družbene lestvice: so nižje od najnižjega, manjši od najmanjšega. Zato so bile, na primer nekatere interniranke po nekaj tednih zapora pripravljene priznati, da so kurbe, samo da ne bi bile izdajalke. »Pravi ti: ti si kurba. In tedaj sem že bila poročena. Pa sem si mislila - bolje je biti kurba kot izdajalka, ker bi mi pozneje rekli, da sem izdala državo. Jaz pa nisem sovražnik. Odgovorim - saj je vsa moja družina padla. Zaradi tega sem jokala, to me je strašno žalilo. Skoraj sem bila rajši 150 krat kurba, samo da ne bi bila izdajalka« (Simić in Trifunović 1990: 62).

Če pogledamo združbo kaznjencev od zunaj, so na prvi pogled vsi enaki; v Stari Gradiški je izgubila veljavo celo toga vojaška hierarhija: »Le da smo tukaj vsi enaki - kapetani in generali, vsi iz iste porcije, vsi v istih cunjah, vsi ,banda'. Ni činov, ni imen - vsi smo ,reponje'« (Marković 1987: 161). V odnosu do predstavnikov oblasti so tudi res bili enaki. Simbolično se je to odražalo v tem, da so morali predstavnike oblasti vikati, medtem ko so njih dosledno tikali, od kar so bili aretirani. Tikali so jih tudi tisti, ki so bili formalno po činih nižji od njih in tikali so se tudi jetniki med seboj. Sčasoma so se tako navadili na to, da jim je bilo neprijetno, če jih je kdo vikal, čeprav je bil znatno mlajši od njih, in prav tako, če je rekel prosim (Jurančić 1982; Jurančić-Virens 1982; Čupić 1988: 16; Knežev 1988: 58; Jovanović 1990: I, 190, 203, 277, 285).

Podrejenost internirancev se je izražala tudi v obveznem pozdravljanju predstavnikov oblasti. Če je prišel kateri od njih v taborišče, so se morali umakniti s poti, se postaviti v pozor in sneti kapo. Kapo so morali sneti vsakič, kadar so srečali miličnika, četudi so nosili na hrbtu vrečo cementa. Vse do leta 1953 so morali dati roke na hrbet, skloniti glavo in povestiti pogled, (kakor je morala svoje čase storiti raja, kadar je šel mimo musliman). Praviloma jih predstavniki oblasti niso niti pogledali, kaj šele odzdravili. Če pa kdo ni pozdravil dovolj opazno, ga nikakor niso pozabili ozmerjati s prekleto bando.

Do leta 1953 so morali tudi vsakič vstati, kadar je prišel mimo kdo od preiskovalcev ali miličnikov, čeprav so bili pri kosilu. Še staro reklo: »Ni robijaš se ne diže kad jede!« zanje ni veljalo; saj niso bili na robiji, temveč na prevzgoji (Pouqueville 1820: 24; Hofman 1984: 207; Kovačević in Rastoder 1989: št. 27; Jovanović 1990: I, 130; Simić 1990: 64, 66, 151, 198; Simić in Trifunović 1990: 156; Miletić 1990: št. 10; Milo. Bulatović 1990; Hrast 1991: 78, 132).

Za mnoge pa je bilo od vsega morda najhuje to, da so morali, kadar so vstopili k preiskovalcu, ponoviti: »Tovariš preiskovalec, obsojenec ta in ta, matična številka toliko in toliko, obsojen na toliko in toliko let zapora s prisilnim delom zaradi izdaje Partije in ljudstva, se javlja na raport«. To so morali ponoviti vsakič; če so v enem dnevu dvajsetkrat vstopili k preiskovalcu, pač dvajsetkrat (Popović 1988: 151; Milanović 1990a).

Praviloma se preiskovalci in stražarji sicer niso vedli do vseh kaznjencev enako, ampak so iz različnih razlogov delali med njimi razlike. Toda to pravilo je

veljalo samo dotlej, dokler je bilo »vse na svojem mestu«, dokler se je jasno vedelo, »kdo je kdo«, skratka, dokler ni bil ogrožen temeljni red. Stvar se je v hipu spremenila, ko je bil zaradi kakšnega izrednega dogodka taboriščni red ogrožen v samem temelju, na primer zaradi bega kakšnega interniranca. Beg je pomenil negacijo temeljnega načela taboriščnega sistema (strogo omejena svoboda gibanja), hkrati pa je pomenil tudi resno grožnjo za osebno svobodo stražarjev. Zato so tovrstne poskuse ostro zatirali; z interniranci so ravnali strožje, že kadar je bila povečana nevarnost pobega: »Na tovarnjaku, se ve: glavo med kolena, molči in ne glej naokrog. Kakor da bi stražarji takoj pozabili na red in vedenje v kaznilnici, drugačni so kot sicer...« (Kalajdžić 1985: 134). Kadar se je navkljub vsem varnostnim ukrepom vendarle pripetilo, da je kdo pobegnil, pa se je hitro spet videlo, kam kdo spada: »Zdaj ni bilo več aktivistov, članov kolektiva, odloženih in bojkotiranih. Vsi smo bili eno. Obsojenci, robijaši. Banda. Tudi sobni starešine so stali v zboru« (Popović 1988: 124).

53

Čeprav so bili enaki v odnosu do predstavnikov oblasti, je bila skupnost internirancev znotraj razslojena. Namestitev in režim za internirance v resnici namreč nista bila za vse enaka, temveč sta bila določena z njihovo kategorizacijo in med njimi so obstajale tudi precejšnje razlike: »Pojasnjujem mu, da smo enaki, vendar, da je nekdo sit, oblečen, da lahko dela z drugimi, kar hoče kot, na primer sobni, medtem ko nekateri gnijejo po celicah ali jim propadajo ledvice in nosijo kamenje, dokler ne omagajo. Bolje je pripadati prvim. Pomembno je preživeti« (Čupić 1988: 16).

Enakost jetnikov implicira poudarjeno budnost stražarjev in je zato z vidika »prevzgoje« nefunkcionalna. Zato so s posegi od zunaj (predvsem s sistemom privilegijev posameznih internirancev) vzpostavili med njimi razlike. Razslojenost podrejenih je namreč bistveni element slehernega kasarniškega drila in je imela tudi bistveno vlogo in pomen v taboriščih za informbiojevence: »V vsaki baraki, na deloviščih, ko se deli hrana, ko se ,pari obleka', ko se spi, je treba strogo paziti na ,red po rangū'. Pravilo je bilo: čim manj enakih! ,Iz vas bom napravil gnoj, ampak vsak gnoj drugače smrdi...' je nekoč kričal pijani L. S. - velika živina na Otoku...« (Kalajdžić 1985: 178).

Razlike med interniranci so sine qua non taboriščnega sveta; koncentracijsko taborišče za (politične) nasprotnike, v katerem bi bili vsi jetniki enaki, preprosto ni možno. V nemških koncentracijskih taboriščih na primer, so bili interniranci razvrščeni v tri stopnje, različne glede na bivalne razmere in hrano. Spočetka so bili vsi v stopnji II, potem pa so bili, odvisno od njihovega »vedenja«, premeščeni bodisi v višjo stopnjo, bodisi v kazensko stopnjo (III), v kateri so spali na deskah namesto na žimnicah in prejeli zmanjšane obroke. Stopnja III je bila namenjena tudi zapornikom, »katerih preteklost (je terjala) posebej strog nadzor« (Broszat 1970: 429-430).

Temeljno pravilo hierarhično strukturiranih družb je, da so vsi njeni pripadniki nekemu podrejeni in da imajo hkrati vsi nekoga, ki je nižji od njih. Taborišča za informbiojevence v tem oziru niso bila nikakršna izjema: »Šef delovne skupine je bil majhen bog, sobni starešina veliki bog, drugi pa, ki nas obkrožajo in spremljajo vsak dan, izvršujoč voljo zgoraj omenjenih, so majhni bogci, ki želijo postati veliki« (Knežev 1988: 49).

Vendar pa niti tisti, ki so zasedali zgornji del hierarhične lestvice, niso mogli izstopiti iz tega začaranega kroga: »Kakor da se gremo igro, v kateri smo mi glavni igralci, zasliševalci pa režiserji. Vendar je med njimi tudi nekaj poštenih in dostojnih. Toda tudi ti so ,v igri'. Morajo se paziti sami med seboj, drug na drugega, in še posebej nas. Vedno in povsod ima vsakdo nekoga nad seboj« (Hrast 1991: 131-132).

Vertikalna topografija družbenega sveta, v kateri dinamika vsega družbenega dogajanja izvira iz nasprotja med zgornjimi in spodnjimi, ima še en važen nasledek, pomemben za ohranjanje njegove notranje stabilnosti. Agresija, ki se kopiči v žrtvah zaradi hudega materialnega in psihičnega pritiska, se ne more usmeriti tja, od koder je pritisk prihajal, ker so nosilci družbene moči razpolagali s tolikšno močjo, da je bil vsak upor vnaprej obsojen na neuspeh. Zato se preusmeri tja, od koder ni odpora, zoper tiste z manjšo (družbeno) močjo: »Osnovnih načel o morali in značajnosti ti ljudje niso imeli, če pa, so se tukaj izgubila. Načelo je bilo: če je zgoraj, se mu klanjaj, če je spodaj - gazi po njem!« (Knežev 1988: 50).

Odvzem svobode je za informbirojevce pomenil padec na samo dno družbe, ostali so brez vseh človekovih pravic, celo brez pravice do osebnega imena. Uradno jih nihče ni omenjal kot informbirojevce ali informbirojevke, temveč le kot izdajalce in sovražnike, ki so se prisilili v Partijo; bili so banda, ki jo je treba brez vsakega človeškega obzira in zakona enostavno zatreti; ji vzeti dušo, ki so jo prodali Stalinu in Rusom. Med oblastniki je bila banda edino skupno in posamično ime za vse: »Banda, hajde, povej, kaj ti misliš o vojni v Koreji?« »Banda, natovori več kamna!«, »Banda, danes si požarni!« Banda je morala ves čas držati sklonjeno glavo, če jo je slučajno dvignila in skrivaj pogledala v stran, jo je revidiranec hitro opomnil: »Sto, bando, zvjeraš!?«

Banda je šela kakšnih trideset odstotkov kaznjencev. Tudi vsa banda ni bila enaka: bila je nova in stara banda. Nova banda so bili novinci, staro bando pa so sestavljali tisti, ki so novince v stroju topli mlačno in brez volje, ki so bili blažji v odnosu do bojkotiranih in jih niso klofutali in preganjali, ki pri političnem pouku niso poudarjali negativnosti drugih, ki si niso prizadevali pri delu, skratka, ki so bili »brezperspektivni« in »nekoristni člani« taboriščnega kolektiva.

Banda je ostala banda, dokler ni izgubila svoje (politične) identitete, to se pravi, dokler ni »revidirala«. Da bi to storila čim prej in čim temeljiteje, je skrbel kolektiv. Vzroka za pretepanje niti niso iskali; etiketa »banda« je bila zadosten razlog. Banda je morala kolektivu dokazovati in dokazati svojo iskreno vrnitev k Partiji, svojo ljubezen in vdanost Centralnem komiteju in tovarišu Titu. Vedelo se je, kako je treba to storiti kakor tudi, da bodo »prevare in laži« neusmiljeno kaznovane in da je samo od njih odvisno, kako dolgo bodo čemeli tukaj in ali bodo še pred iztekom kazni postali »svobodni graditelji socializma«.

Kdor se je hotel popraviti, je moral pokazati, da je hvaležen Partiji in da je dosledno buden do sovražnika, da se bori proti njemu. Sovražnik pa je bil utelešen v bandi, še zlasti v bojkotiranih, zato so na bojkotiranem dokazovali, da se popravljajo, da revidirajo in si tako pridobivali zasluge. Zelo preprosta in učinkovita ekonomija podrejanja in užitka, če ne bi bilo nobenega ampak, vendar je ta v tem primeru bil. Skrival se je v sovražniku, ki nikoli ne počiva, ampak se samo prikriva. Zato zgolj revolucionarno obračunavanje z bojkotiranimi ni bilo dovolj: resnično prevzgojeni so morali ves čas budno paziti tudi na neiskrene, potuhnjene med njimi (Markovski 1984: 34; Kalajdžić 1985: 118; Marković 1987: 117; Knežev 1988: 41; Čupić 1988: 11; Mencej 1988: 902; Jezeršek 1989: 46; Rossi 1989: 14; Dragović-Gašpar 1990: 50, 197; Perućica 1990: 86-87, 142, 155; Marić 1990b: 76; Racković 1990a: 36; Hrast 1991: 137).

Na družbeno koristnem delu je veljal poseben režim za dvomotorce, ki so veljali za dejansko nepopravljive. Ti so bili izobčeni od preostalih kot gobavci. Le da jih je lahko vsakdo vedno in povsod tepel in pljuval. Na dvomotorcih so se vsi drugi popravljali. Vsa najtežja, najbolj groba, najbolj umazana dela so pripadala dvomotorcem, počitka niso imeli niti v prostem času. Če je bilo treba prinesiti

kotel s hrano, vodo za pomivanje, čistiti prostore, je moral vedno to storiti dvomotorec. Tudi pri samem delu so kar tekmovali, kdo bo dvomotorca bolj priganjal. Pri tragaču so se kaznjenci ponavadi menjavali, dvomotorec je bil vedno sam. Ko je bil izčrpan do konca, da ni več mogel ne nositi ne hoditi, so padali po njem novi udarci, pospremljeni z očitki: »Glej ga, ne dá se mu delati, čeprav je že drugič izdal našo Partijo!« (Isaković 1982: 43; Hrast 1991: 104-105, 163).

Na družbeno koristnem delu je vsaka baraka oziroma soba sestavljala en kolektiv, vendar vsi stanovalci v baraki niso bili člani kolektiva. Diferenciacija med jetniki je bila posledica »razčiščevanja preiskave«. Tisti, ki so uspeli prepričati preiskovalce, da so »vse povedali«, da so »revidirali stališče«, da so se »popravili« in »zapeli«, da so »do dna iztresli žepe«, so napredovali v jetniški hierarhiji in si utirali pot na prostost. To se pravi, da je bil tisti, ki se je pred sointerniranci sam obsodil, da je izdajalec, na predlog sobnega starešine sprejet v kolektiv. Ali povedano s patetičnim jezikom z Golega otoka: To čast si je zaslužila banda, ki je občutila trdnost in odločenost kolektiva obračunati z vsakim, ki je vztrajal na poti izdaje; ki je dojela, kje je in kaj se pričakuje od nje. Če kdo ni in ni dojel, so mu tovariši razložili nekako takole: »Ti misliš, da boš edini tukaj ostal heroj? Jebal te je Stalinov leninizem! Na kolenih boš prosil, da te sprejmemo v kolektiv. Da veš, tu ne preživi nihče, ki ne revidira stališča.«

V kolektivu spet niso bili vsi člani enaki, iz njega so lahko bili odstranjeni, vrnjeni v prejšnji položaj. Pravica do glasovanja v taboriščni samoupravi je bil nemara največji privilegij članov kolektiva. Le-ti so hodili na delo; če so delali v stroju, kjer se je delalo s kaselo in tragačem, je bilo njihovo mesto bočno na tragaču, na kaseli na zadnjem koncu. Dnevno so dobivali pet cigaret, smeli so pisati domov in enkrat na mesec prejemati pisma in pakete; enkrat na mesec so jih smeli obiskati družinski člani (Markovski 1984: 70; Kalajdžić 1985: 118; Marković 1987: 86; Knežev 1988: 43; Kovačević in Rastoder 1989: št. 2; Jovanović 1990: I, 130, 403; Perućica 1990: 87; Simić 1990: 158).

Večina se je na vse kriptje prizadevala pridobiti si položaj člana kolektiva. Bili pa so tudi nekateri posamezniki, ki jim tega ni bilo mar. Tako na primer, Georgi Georgijev ni maral postati član kolektiva, čeprav ga je sobni starešina nagovarjal; tudi odšel je na prostost, ne da bi dosegel to stopnjo (Kovačević in Rastoder 1989: št. 64).

Sprejem v kolektiv si je bilo treba zaslužiti, treba je bilo opraviti nekaj izpitov. Najprej je bilo treba pred kolektivom predstaviti svoje stališče. Prvič si je malokdo zaslužil višjo stopnjo, navadno se je bilo treba kolektivu izpovedovati nekajkrat. Sprejem v kolektiv je bil slavnosten trenutek, spremljala sta ga pozdravljanje in poljubljanje. Razvil se je običaj, da so stari člani kolektiva novim prijateljsko čestitali, kot da so dosegli velik uspeh. Novi člani kolektiva so tudi sami občutili ponos in olajšanje, ko so postali »enakopravni člani kolektiva«, saj se jim poslej ni bilo treba več bati vsakogar (Kalajdžić 1985: 118; Kovačević in Rastoder 1989: št. 64; Simić 1990: 69, 125, 158-160; Jovanović 1990: I, 147; Perković 1990a; Živković 1990e).

»Za njim mi čestitajo ostali, izmed katerih mi je večina najbolj zagretil še nedavno obrčala ali pljunila v obraz.

- E sad si čist. Sagledao si samog sebe!

Zabodeno jih gledam odkod tako nenaden obrat... od kod tako eksploziven izbruh 'tovariškega' obnašanja do mene? Predolgo smo se gledali kot pes in maček... skoraj dve leti! Petstopetdeset dni... načrtnega gonjenja do dachauske figure... do želje po smrti... do bolnice. Prijateljsko me trepljajo po ramenih in drug za drugim ponavljajo:

- E konačno... sagledao si!

Ponujajo kruh kot obredno daritev in vzdikljajo:

- E družje jedi, jedi... E sagledao si!

56 Nič ne razumem... tako iznenada vse v enem žaklju. Presenečen in zadovoljen obenem, da je tako kakor je, jih nepremično povsem okamenelo gledam, ne da bi zinil eno samo besedo, le eno je gotovo - dolgotrajno gonjenje je končano, končano zaničevanje. Praznjenje telesa, duše, razuma do behavosti je izpeljano - perfektno. In sedaj... naj ponorim od veselja...? Trd, negiben kot mrlič, ne vidim nič drugega kot kruh, ki mi od vseh strani ponujajo. Pomočnik SOBNEGA mi radostnega obraza ponudi cel hlebček, v naročju pa se nabirajo polovice, četrtinke kruha, da jih komaj še držim v naročju. Po triindvajsetih mescih, se smem brez poprejšnje komande vvesti v bližnji boks, kruh položim kraj sebe in ga pobožno gledam... nato bašem v sebe... žrem« (Weiss: 241-242).

Takšen kolektivizem ni vladal samo v kazensko popravnih domovih, temveč je bil ideal komunistične stranke, ki ga je skušala uveljaviti na vseh področjih družbenega življenja. Nadzor nad ljudmi in nad delom sta bila med najbolj razločnimi karakteristikami komunističnega režima. Ena od temeljnih značilnosti partije je bil namreč sumnjičav odnos do članstva: posamezniki so bili ves čas pod pritiskom kolektiva, nikoli sproščeni, ves čas sumljivi, na svobodi in v zaporu, v miru in vojni (Korbel 1951: 224). Kolektivizem namreč omogoča boljšo socialno kontrolo; sodobni avtorji ugotavljajo, da prav zato predstavlja oviro kulturnemu napredku. Kolektivizem namreč implicira oblikovanje ubogljive množice s hierarhijo vodij, to pa neizogibno povzroči regresijo tako med sledniki kot tudi med vodji (Federn 1990: 14). Komunisti so organizirali svojo »komuno« že v tridesetih letih v zaporih prve Jugoslavije. Komuna je imela velik vpliv na življenje svojih članov; prilastila si je celo pravico cenzuriranja zasebnih pisem: njeni člani so smeli pisati svojcem le to, kar so jim zapovedali njihovi ideologi in komisarji (Breznik 1938: 71-72). - Prav izkušnje teh komun so imele veliko vlogo pri oblikovanju kolektivnega duha na družbeno koristnem delu.

Najvišji sloj jetnikov so predstavljali člani aktiva, tako imenovani aktivisti. Teh je bilo približno deset odstotkov od stanovalcev barake oziroma sobe. To so bili jetniki z daljšim stažem, z razčiščeno preiskavo in z revidiranim stališčem. Spoznali so svoje napake, grehe, ki so jih storili, in z dejanji dokazovali, da nimajo nič več skupnega z informbirojem. Zato so aktivno sodelovali v prevzgoji preostalih jetnikov, pomagali sobnim starešinam in njihovim pomočnikom in skupaj z njimi služili kot podaljšane roke, oči in ušesa preiskovalcev. Aktivisti so bili budni do drugih kaznjencev, posebno do bande, to se pravi, bili so najbolj prizadevni v zmerjanju, kričanju, poniževanju in pretepanju bande ali odloženih.

Aktivisti so imeli večje privilegije kot člani kolektiva. Imeli so boljšo hrano kot ostali člani kolektiva, prejemali so po deset cigaret na dan, pisma, pakete in imeli so obiske. Bili so bolj oblečeni in imeli bolj urejen, »bolj človeški« videz, to je, bili so bolj podobni predstavnikom oblasti. Opravljali so dela, ki so veljala za boljša: bili so predelavci v delavnicah in v pristanišču, kuhinjsko ali strežno osebje za predstavnike taboriščne uprave. Iz vrst aktivistov so uprave izbirale sobne starešine, njihove namestnike, vodje del, vodnike, brigadirje in podobno.

Naloga aktiva je bila kolektivno spremljati stanje v baraki oziroma v sobi in delo vsakega kaznjence posebej in predlagati ustrezne postopke. Vsak aktivist je imel svojo bando, kateri je moral nuditi »tovariško pomoč« pri prevzgoji: jo zločiti in iztresti iz nje vsa mogoča in nemogoča priznanja. Aktivisti so vedeli, da z zapisniki, ki jih je dopolnjevala banda, »premoščajo Senjski kanal«, in preiskovalci so seveda dobivali priznanja.

Aktivisti so bili interniranci, ki so z besedami in dejanji podpirali prevzgojne ukrepe. Bili pa so tudi »aktivisti«. Ti so ognjevitost pisali na stenčase, govorili na konferenci kolektiva, vendar niso »odločno gonili bando«, kar pomeni, da v dejanjih niso bili aktivisti. Dogajalo se je, da posamezni jetniki niso imeli kaj razčistiti oziroma da so spretno in vztrajno prikrivali svoje somišljenike s prostosti. Takšni so uradno sicer veljali za dvoličneže oziroma za pasiviste, vendar so kljub temu napredovali v aktiviste pred odpustom iz taborišča. Nekaterim je uspelo pridobiti ta naziv, čeprav v resnici niso spremenili mnenja. Eden takšnih je bil Stevo Drinjak. Kadar je kritiziral bando, je apeliral nanjo: »Banda, zaupaj v naše partijsko in državno vodstvo. Naše modro vodstvo ima vidne uspehe na mnogih področjih. Vzemimo, na primer, sprejem Zakona o uničenju koz, Pakt s Turki in vrsto podobnih zakonov!« - Razlike med aktivisti nazorno kažejo izrazi, ki so bili v rabi: »aktivist gonič«, »falš aktivist«, »zabušant aktivist«, »surogat aktivist«.

Aktivisti so ves čas izkazovali revolucionaren odnos do bande in odloženih. Njihovo kričanje, pljuvanje in udarjanje pa je bilo pogosto namenjeno bolj lastni varnosti kot prevzgoji bande. Drug drugemu niso zaupali, pa so skrbeli, da jim ne bi mogli očitati mehkobe. Nenapisano pravilo je velevalo, da mora biti član kolektiva ali aktivist do nižje stopnje politične prevzgoje vedno strog, sicer si lahko pokvari svoj položaj. Večina se je seveda prilagodila razmeram, čeprav le na zunaj. Toda tudi s tem so soustvarjali poseben svet družbenih odnosov, kajti drugi največkrat niso mogli zanesljivo vedeti, kdo se pretvarja in kdo misli zares.

Precejšen prispevek k splošni negotovosti je dodala navada taboriščne uprave, ki je brez vsakega vidnega razloga in povsem nepričakovano »povišala« med aktiviste nekatere »trdovratne« internirance, ki so se na vso moč upirali prevzgoji. Posledica takih imenovanj je bila popolna zmeda. Še posebej, ker se je to dogajalo ponavadi pred izpustitvijo posameznikov na svobodo na podlagi raznih pomilostitev ob državnih praznikih, kar je rahljalo še tisto malo medsebojnega zaupanja med interniranci (Mencej 1988: 902; Stojanović 1988a: 50; Jezeršek 1989: 150-151; Dragović-Gašpar 1990: 151; Jovanović 1990: I, 161; Perućica 1990: 88; Simić 1990: 178; Hrast 1991: 128; Ljubić 1992: 157). V Stari Gradiški je uprava taborišča leta 1949, da bi informburojevce »čim bolj ponižala«, znala uporabiti tudi druge politične jetnike: za vodje raznih delovnih enot je postavila kar »ustaše - koljače« (Marković 1987: 160-161; Kovačević in Rastoder 1989: št. 38; Vasović in Mekina 1989: 26; Milanović 1990: št. 2).

Najvišja stopnja v kolektivu je bil sobni starešina: on/a je bil/a v svoji baraki »bog in batina«. Vsaka celica v zaporih oziroma vsaka baraka je imela svojega sobnega starešino, ki je bil tudi sam kaznjenec. Sobni starešina je bil velika oblast: izvajal je ukaze preiskovalcev, določal je, kdo bo ostal v bojkotu, kdo bo »preveden v odloženi stan«, kdo zasluži sprejem v kolektiv, kdo je lahko aktivist in podobno. Sobni starešine so imeli zelo pomembno vlogo v sistemu represije, saj so bili skupaj z drugimi aktivisti oči in ušesa preiskovalcev, njihove podaljšane roke, batinaši in njihovi magnetofoni oguljenih fraz: kako so jetniki »skrenili s prave poti«, »izdali Partijo in ljudstvo« in »kako jim je Partija širokogrudno podarila življenje, česar ne bi storila nobena druga«, jim omogočila, da se »prevzgojijo« in podobno.

V prizadevanjih aktivistov in sobnih starešin, da je banda priznavala svoje zločine, je bilo seveda precej samovolje, a bili so tudi ukazi iz uprave, da je treba tega in tega »omehčati« oziroma napraviti »manjšega od makovega zrna«, in oni so vedeli, kako se to naredi; (čeprav je spet res, da je bilo vedno dovolj takšnih, ki so to delali z zadovoljstvom). Pri kaznovanju in raznih drugih »postopkih« je bilo preveč sistema, da bi bilo mogoče sprejeti misel, da so ideje izvirale

izključno od aktivistov. Toda ti so vedeli, da morajo zadovoljiti zahteve in pričakovanja nadrejenih oblasti »v izvajanju predlogov in direktiv«, če želijo ohraniti pridobljeni status in ne biti vrnjeni med odložene, ali celo v bojkot.

Razumljivo je, da niso vsi izvrševali enako svoje dolžnosti in da so bili nekateri razkrinkani kot dvoličneži ter ponovno vrženi pod kamne golotoškega mлина, kjer so z namenom zastraševati druge ravnali z njimi skrajno surovo. Naj je bil njihov položaj v taboriščni hierarhiji še tako visok, nikoli niso bili varni pred padcem, če niso vsak dan dokazovali svoje aktivnosti. Tiste, ki so bili tovariški do podrejenih, je lahko kateri od sotrpinov zatožil upravi. S tem pa so bile povezane hude preizkušnje za vsakogar, kdor je hotel ohraniti samospoštovanje; in lahko preberemo celo mnenje, da je bilo imenovanje na ta položaj najhujša usoda za prizadetega.

Sobne starešine je postavljala in odstavljala taboriščna uprava, ravnati so morali po njenih navodilih. Poročali so o obnašanju posameznikov, na podlagi teh poročil so zasliševalci nato ugotavljali, kdo se popravlja in kdo ne. Na ta način so postali njihova podaljšana roka, ki je segala dlje, kot bi mogel katerikoli preiskovalec. Z interniranci so bili skupaj dan in noč: kar je bilo tedaj mogoče skriti pred preiskovalcem, pred njimi ni bilo mogoče oziroma je bilo to vsaj dosti težje. To dejstvo je bilo močan vir občutka negotovosti in nemoči med interniranci. Ko so uvideli, da nimajo nobene možnosti umika, da ne morejo pričakovati opore in pomoči niti med sotrpini, so se mnogi »zlomili«: spoznali so, da se ne spleča vztrajati pri svojem in da je treba »reševati kožo na račun drugih«.

Taboriščnim oblastnikom so sobni starešine skupaj z drugimi aktivisti s pridom služili predvsem kot orodje za lomljene duha solidarnosti in tovarštva med jetniki. Z njihovo pomočjo so sami ohranjali čiste roke. Mnogi predstavniki oblasti so si radi ogledovali roke in jih še rajši kazali, češ s temi umazanijami in grdobijami nimamo nič. Toda, več ko je bilo umazanije na njihovih rokah, bolj se je kazal despotizem njihove oblasti. Despotsko gospodstvo se namreč kaže v toliko bolj čisti obliki, kolikor se gospodar osvobodi vsakršne udeležbe pri delu sužnje, pa naj bo to le preprosto v vodenju. Zato se preiskovalci praviloma niso vtikali v delo sobnih starešin in praviloma niso bili prisotni ne med delovnim časom ne med političnimi urami. Na Golem otoku, na primer, miličniki sploh niso vstopili za tako imenovano Veliko žico. Vendar njihova odsotnost ni pomenila, da je bil taboriščni režim posledica »samoiniciative«, temveč lahko prav v njej prepoznamo eno bistvenih potez despotskega gospodstva: njegovo nujno podvajanje. Kot ugotavlja Alain Grosrichard, se resnični gospodar kot takšen nikoli ne kaže osebnost, temveč vedno skozi usta in oko svojega ministra, prisoten je le v svojem predstavniku, ukazuje le prek nekoga, ki govori v njegovem imenu (Kaljadžić 1985: 99, 169; Grosrichard 1985: 15; Knežev 1988: 38; Čupić 1988: 92; Mencej 1988: 902; Stojanović 1988b: 167; Jezeršek 1989: 98, 103; Jovanović 1990: I, 130; Perućica 1990: 92; Hrast 1991: 180).

Sobni starešine niso bili edini povzdignjeni nad množico sojetnikov. Poleg sobnega starešine so sestavljali barakarsko ali sobno vodstvo še pomočnik sobnega, kulturno-prosvetni referent in vodja del oziroma politični. Vsaka sobna skupina je bila razdeljena v delovne brigade, ki so jih vodili brigadirji. V tedanjih razmerah je imel brigadir veliko družbeno moč, za pripadnike svoje brigade je bil »bog in batina«. Sobni starešine so običajno imeli svojega »posilnega«, ki so jim prinašali hrano, skrbeli za njihovo obleko in za perilo, jim pospravljali pisarno in podobno. Čeprav sami jetniki, so predstavljali taboriščno aristokracijo, in to nižjo, medtem ko so med višjo aristokracijo sodili predstavniki taboriščnih uprav

(Knežev 1988: 38; Mencej 1988: 902; Čupić 1988: 10-11; Jezeršek 1989: 220; Perućica 1990: 92; Simić 1990: 65; Živković 1990a).

Po predstavitvi svojega stališča so bili nekateri sprejeti v kolektiv, drugi pa so ostali »za drugo vučenje«. Ti so sestavljali posebno kategorijo tako imenovanih odloženih. Redko kateri interniranec je preskočil to stopnico in takoj postal član kolektiva. Odloženi so že smeli zravhati hrbtenico, dvigniti glavo in si prižgati cigareto, niso pa še imeli pravice glasovanja. Med političnimi urami so smeli sedeti po boksih skupaj s preostalimi obsojenci. Zvečer jim ni bilo treba skoz stroj, razen če je kak aktivist opazil, da niso dovolj močno topli bando v stroju. Odloženi so namreč morali dokazovati, da so »odsekali vse repe«, da so »prestopili Rubikon« in da so sposobni za »revolucionarno obračunavanje« z bando. Vse to so najbolj prepričljivo dokazovali s tem, da so topli svoje tovariše. Da bi jih prepričali, naj tudi oni posnemajo njihov zgled.

59

Odloženi so se praviloma prvi odzvali, kadar je sobni starešina iskal prstovoljce za delo. Kadar je bilo treba raztovarjati ladjo, so skupaj z bando raztovarjali in prenašali cement, apno, repo in drug material. Sicer so kaznjenci v odloženem statusu delali skupaj s preostalim strojem, vendar ga niso gonili, kot so bando. Imeli so pravico na dve cigareti na dan. Enkrat na mesec so smeli pisati dopisnico svojcem in prejemanj pakete, težke do pet kilogramov, in pismo. Enkrat mesečno so jih smeli obiskati najbližji sorodniki. Imeli so pravico do paketov s hrano, toda niso je smeli použiti, kolikor so sami želeli. Celó če so prejeli znatno količino cigaret, so smeli pokaditi samo dve ali tri na dan. Seveda pa ni bilo nobene garancije, da bodo sploh prejeli te cigarete (Markovski 1984: 70-71; Mencej 1988: 902; Jovanović 1990: I, 156; Perućica 1990: 87; Weiss: 195).

Nepogrešljiv opornik taboriščne hierarhije je bil strah. Podpiralo ga je mnogo elementov, eden najpomembnejših je bila stalna negotovost: nihče ni imel zagotovljene varnosti, ne glede na to, kako visoko se je povzpél po hierarhični lestvici. Za življenje na družbeno koristnem delu so bile značilne stalne spremembe in napetosti. Danes pohvaljeni je bil že jutri lahko bojkotiran. Iz kolektiva je pot vodila v aktiv ali v bojkot. Iz aktiva so lahko »preplavali morje« ali se vrnili med bando. Nič ni bilo določenega, ne dokončnega, kar na lepem se je lahko vsak, tudi tisti, ki je hodil z visoko dvignjeno glavo, znašel v bojkotu. Je že kaj pozabil, prezrl, se zašpekuliral ali pa je kaj iz daljne dežele prihrumelo na otok.

Napredovanje je bilo za tiste, ki so se izkazali pri delu. Vendar samo marljivo delo ni bilo dovolj: tudi izdajalci lahko delajo, in to celo bolje kot drugi. Zato je bilo enako ali še bolj pomembno izkazati se z brezobzirnim bojem proti bandi. Predvsem so se morali stalno »revolucionarno dokazovati« in obnašati v odnosu do bande. Na primer, kadar je šel kdo mimo jazbinašev, jih je moral opozoriti: »Sagnite dobro te vaše tintare, banditi, majku vam jebem vašu!« Še bolj popravljeni ga je nato še pljunil, da bi se čim bolj prikupil preiskovalcem in upravi in si olajšal kazen. Nadalje se je bilo treba javljati na raporte, govoriti z aktivisti in se jim zaupati (Zagorski 1984: 3280; Marković 1987: 188; Dragović-Gašpar 1990: 157, 161, 178; Jovanović 1990: I, 151; Weiss: 259).

Tiste, ki niso kazali pravilnega odnosa do bande, so razkrinkali kot dvoličneže. »Če se v določeni hierarhiji ve, kdo je kdo, kaj je njegov posel, koliko velja, pa ga je treba degradirati, diskvalificirati, se pojavi vprašanje - kako? Na Otoku je za to obstajala prikladna, čarobna beseda: ‚dvoličnež‘! Kaj je pomenilo ‚dvoličiti‘? Vi ste, recimo, ‚vodnik‘, zaslužili ste to funkcijo, dobro opravljate vse, kar se zahteva od vas. Toda nekega dne - iz določenih razlogov - vas je treba

odstraniti. Če se reče: 'On ni bil za to, slabo je delal', se bo kdo vprašal: 'Kako to, da je bil sploh postavljen na to mesto? Se pravi, da tudi uprava dela napake!' Zaradi takšnih in podobnih vprašanj oziroma takšnih pomislov se ozna: 'On je bil zaslužil to mesto, dobro je delal, toda potem je začel 'dvoličiti'! In to lahko stori vsakdo: sreča svojega bivšega nadrejenega, svojega sovaščana, sorodnika in 'mu pogleda skozi prste', ni bil do njega 'predpisano strog', pred 'kolektivom' pa to prikriva, to se pravi 'dvoliči, on je 'dvoličnež'« (Kalajdžić 1985: 170).

60 V taboriščnih razmerah pri večini prizadetih hrepenenje po prostosti, družini in ljubljenih osebah kmalu stori svoje. Nosilci taboriščnega sistema so to hrepenenje izkoristili v svoj prid tako, da so internirancem obljubljali pot na prostost - prek tlačenja drugih. S simboličnim jezikom rečeno, povišani so bili tisti, ki so potlačili dovolj drugih. Brezobzirnejši so bili, boljši vtis so naredili: »Na koncu je Pera silovito obračunal s svojim bratom dvoličnežem. To so bile batine, kakršnih nismo videli v naši sobi. To je bil dokaz, da 'znanost' batinjanja še ni rekla svoje zadnje besede!

Na koncu vsega je Pera pobral svojo jazbinaško tablo izza kible, in jo ob vzdiklanju in odobravanju kolektiva, obesil za vrat svojemu bratu. Ob tej priložnosti mu je tudi pljunil v obraz!« (Jovanović 1990: I, 179).

Vsak najmanjši znak vidnega tovarištva, solidarnosti je bil strogo prepovedan. Na Svetem Grgurju je, na primer, eden od tamkajšnjih čuvarjev svojemu vojnemu komandantu prinašal vitamine in hrano, a ga je ta med mučenjem izdal: zato je bil obsojen na štirinajst let. Glede tega ni bilo nobene tolerance: Tovariša, ki si še ni izbil iz glave solidarnosti, je bilo treba udariti, tolči, izničiti. Praksa je bila, da je gonil na tragaču in kaseli sin očeta, brat brata, vojni tovariš svojega vojnega tovariša. Kdor ni tolkel drugih v skladu z zapovedmi revolucionarne zakonitosti, je bil obsojen na bojkot. Ljudje so se običajno zanimali za drugega le, če so tako upali izboljšati svoj položaj ali si pomagali olajšati svoj jarem.

Brat je moral preteptati brata, če ta ni hotel revidirati, da je naredil korak naprej pri svojem prevzganju. Ko so prignali na Goli otok jetnike iz Stare Gradiške, je bil med njimi tudi Vladimir Dapčević. V Petrovi rupi je bil kot aktivist njegov brat. Takoj po prihodu obsojencev z ladje so aktivisti začeli svoj batinaški pir. Starejši brat je planil na mlajšega. Bil je tudi močnejši od njega, v roki je imel gorjačo. Zmerjal ga je in tako tepel, da so drugi priskočili, da ga ne bi ubil.

Medsebojno obračunavanje med jetniki je zelo učinkovito razkrajalo solidarnost med njimi, saj so se drug drugemu zamerili tako močno, da je pri večini nastalo sovraštvo in nezaupanje. Brat ni zaupal bratu, tovariš je sumil tovariša. Pričakovali so, da jih bo s sojetniki povezal tovarištvo, a so bili vsak dan priče ravno nasprotnemu. »Stare partizane« in »prekaljene komuniste« so bili vajeni spoštovati, zdaj pa so lahko vsak dan videli, kako je vodstvo taborišča obvladovalo tolikšno množico in jo kot čredo vodilo po poteh, ki bi se jih morali sramovati (Markovski 1984: 94, 97; Zagorski 1984: 3286; Marković 1987: 118; Čupić 1988: 70, 91; Jezeršek 1989: 110; Jovanović 1990: I, 162, II, 250; Perućica 1990: 155; Krstajić 1990; Weiss: 267). Vučić Bulatović je navedel, da mu je Veselin Bulatović, komandant taborišča na Golem otoku, obljubil da ga bo takoj odpustil pod pogojem, če ubije očeta, kakor hitro se sreča z njim (Kovačević in Rastoder 1989: št. 87).

Ideali, za katere so prej mnogi celo tvegali življenje, so se podirali kot hiše iz kart. Svet je bil postavljen na glavo. Na primer: »Pred paviljonom reče sin očetu: 'De ti je Staljin, jebo te on a i ti njega?' Oče mu odgovori: 'Sine, tega ne govoriš ti, temveč tisti, ki stojijo za teboj. Dobro poznam tvojo dušo.' Sin pa mu odvrne: 'Čut, bando! Barabo!'« (Čupić 1988: 91).

Namesto idealnega sveta, za katerega so se zavzemali kot pripadniki komunistične stranke, so tako z lastnimi močmi ustvarjali sprevrženi svet, kakršnega še ni bilo: »Ne znam pojasniti: bilo je nekaj, kar bi označili z licemerjem, a to ni ustrezen izraz, kjer sta tako žrtev kot tisti, ki je bil nad njo, vedela, da nekaj ne velja. Toda zadnji prepričuje žrtev, da je to resnica. To je bil temeljni smoter ravnanja na Golem otoku. To je en vidik, na katerega nisem naletela. Fizično trpinčenje je bilo hujše in strahotnejše, na to vrsto licemerja pa nisem naletela« (Simić in Trifunović 1990: 36).

Splošno načelo delovanja Udbe je bilo, da je treba prodreti v vse pore družbe, v vsako okolje, v vsako ustanovo in v vsako osebno intimo. Gosta mreža 61
zaupnikov in »zvez« po vsej državi ni bila stkana samo zato, da bi bili prek nje obveščeni o vsem, kar se kje dogaja, ampak da bi tudi vplivali na to dogajanje. Za tem so stremele taboriščne oblasti, ki so med interniranci vzbujale prepričanje, da si bodo s »cinkanjem« (nem. zinken - ovajati) pridobili njeno naklonjenost, da se jim bodo izboljšale življenjske razmere ali da jim bodo celo znižali kazni; to je bil korenček. Nenehno so morali ovajati svoje bližnje, poročati, kdo ima skrivne misli in kdo hoče zavajati oblasti. Tisti, ki niso »otkucavali« oziroma »cinkarili« svojih tovarišev, so bili razglašeni za pasiviste; za te je bila palica.

Sistem ovajanja je bil v taboriščih tako razvit, da preiskovalci niso nikoli niti vstopili v barake, vendar so vedeli vse, kar se je dogajalo v njih, in ne le tam, vse do podrobnosti. Na primer. Interniranca sta stala na vzpetini Golega otoka. Opazovala sta morje in Brač v daljavi. Eden je potožil drugemu kako lepo bi bilo skočiti v vodo in odplavati proti Braču. Le kako dolgo bi potrebovala do tja, ga je mimogrede vprašal... še isti dan je šel na raport in potem nazaj med »vrečarje«. Ali ko je nekoč Brana Marković ozmerjala tovarišico in ker ta ni prijavila, so jo poklicali na upravo. Z udarci so ji pomagali, da si bo zapomnila za drugič, kakšno ravnanje pričakujejo od nje.

Vloga »cinkaroša« je bila zelo nehvaležna. Kdor je cinkal, se je zavedal, da je izdajal in se je bal posledic, če bi s tem prenehal. Največkrat je skušal najti izhod v »dvoličju«, to je, da je z majhnimi lažmi skušal »sodelovati« s preiskovalcem in se vse bolj bal, da ga bodo odkrili. Vsi, ki so cinkali, so se morali veliko pogovarjati s »cimrom«. Sobni jih je poučil, kako naj se pogovarjajo z njim: treba ga napeljati na harango. Haranga (fran. harangue - navdušujoč /na/govor) je bilo vse, kar je s čimer koli namigovalo na kakršno koli kritiko življenja na Golem otoku ali katerem drugem delovišču, kakršno koli aluzijo na slabo hrano, na pomanjkanje vode, na pomanjkljivo higieno in umazanijo in tako dalje; posledica je bila kazen za prestopnika.

Včasih so harango uporabili tudi drugače. Malo je namreč bilo jetnikov, ki so imeli kar koli drugega »za svojo dušo« razen harange, to je, zajedljive, pa tudi zlobne zgodbe o sobnem, o kakšnem aktivistu, stražarju, upravniku. V svetu, kjer ni bilo prostora za nedolžnost, tudi harange niso bile vedno nedolžne, navide, in tudi končale se niso srečno.

Ker se vsaj nekaj časa ni vedelo, kdo je cinkaroš, se je vsak bal vsakogar in bil ves čas na preži, da se ne bi pustil uloviti. Vsakogar je bilo strah svojih in tujih besed, češ: »Tukaj ima še zrak ušesa.« Nikomur niso upali potožiti, v vsakem so videli ovaduha, saj so jih vedno in povsod spremljale »radarske oči« in »elektronska ušesa«. Strah se je zalezel vanje, postal je del njih. Ker z nikomer niso mogli govoriti, so vpili drug na drugega, se zmerjali in žalili in vse to čim bolj odkrito, čim glasneje, da bi ja vsi slišali, ne le oni drugi, temveč tudi oni tretji! Umetno

povzročeno licemerje je najedalo moralni lik posameznikov, egoizem pa je razbijal občutek solidarnosti (Markovski 1984: 65; Apih 1985: 1282; Kaljadžić 1985: 94, 121-122, 170; Čupić 1988: 41; Mekina 1988; Kovačević in Rastoder 1989: št. 43; Jovanović 1990: I, 290; Perućica 1990: 106, 138; Simić in Trifunović 1990: 174; Miletić 1990: št. 8; Hrast 1991: 108-109, 116).

Strah pa ni bilo le jetnikov, bali so se tudi ječarji. Kajti tudi oni so sumili v vsakogar, skrivali svoje misli, lagali, se pretvarjali. Nekdanji interniranec je opisal, kako ga je preiskovalec V. P. iz Boke Kotorske na raportu opozoril: »Pazi dobro, lahko ti pomagam v prihodnosti. A pazi se treh ljudi... Marsikaj lajaš pred njimi... In če se to zbere, to, kar oni javljajo, težko, da boš kmalu zunaj!« Vtem je vstopil v sobo drugi preiskovalec in V. P. je začel kričati nanj in ga med grožnjami vrgel ven (Marković 1987: 199).

V takem okolju se volja do odpora ni mogla uveljaviti. Preplavilo jo je prepričanje, da je vse nesmiselno. Oglasil se je še dvom, če ni vse, v kar so verjeli, kar je dajalo smisel njihovem življenju, samo zabloda. Sistem je vsekakor bil učinkovit: med jetniki ni bilo nobenega (kolektivnega) upora, ne gladovne stavke, ne obračunavanj z ovaduhi. Čeprav so bili med njimi mnogi nekdanji borci, junaki, pa niti bega ne upora. Zdi se mi, da je poleg strahu pred visokimi kaznimi eden od razlogov težnja, da se ceneje pride skoz.

V organiziranem uporu zvečine niso videli pravega smisla, saj so menili, da je bil beg nemogoč, kajti razdalja med Golim otokom in obalo se jim je zdela prevelika, da bi jo bilo mogoče preplavati. Prav tako so bili prepričani, da bi se takoj pojavile številne enote, ki bi upor zadušile v krvi, če bi množica uspela premagati oborožene stražarje in se uspela dokopati do obale. Potemtakem, »to ne bi bil upor, temveč kolektivni samomor«. Za organizacijo česa takega bi bilo potrebnih zelo veliko medsebojnih pogovorov in trdnih dogovorov, na družbeno koristnem delu pa je življenje potekalo v tempu brez predaha.

Za organiziran odpor je bila še ena velika ovira. Namreč dejstvo, da so ječarji in jetniki pravzaprav isto mislili. Interniranci so bili v veliki večini komunisti. Nihče ni mogel razumeti, kako to, da jih mučijo njihovi lastni ljudje. Vsi so bili za socializem, za komunizem. Niso mogli razumeti, zakaj so tam. Če so vsi komunisti, zakaj so nekateri tu. Pred vojno so jim zatrjevali, da ni res, da Stalin dela lumparije. Zdaj so nenadoma trdili, da je lopov. Celo likvidirali so ljudi, ki so podvomili v Stalina in niso verjeli, kako lepo je v Sovjetski zvezi. Niso mogli razumeti, da jih trpinčijo zato, ker mislijo tisto, o čemer so jim prej govorili, da je res (Jurančič 1982; Kaljadžić 1985: 129; Jezeršek 1990: 111; Perućica 1990: 114; Simić 1990: 114).

- »Na splošno je bilo nepartijcem laže. Niso jih mučili njihovi. Tega ni podcenjevati. Komunisti so laže prenašali fašistična taborišča kot svoja lastna. Človeška duša je taka. 'Kdo ti je izkopal oko?' vpraša ljudstvo. 'Brat', spet odgovori ljudstvo. 'Zato je rana tako globoko', sklepa ljudstvo. Na takšne stvari se dobro spozna. Igrati zna oba brata« (Popović 1988: 59-60).

Ker se jetniki nikoli niso uprli svojim mučiteljem, so si to njihovo nezmožnost razlagali kot dokaz moralne inferiornosti in so jih prezirali, češ: »Kaznjenci so izprijeni ljudje, ne morejo se niti upreti!« (Kaljadžić 1985: 151).

Vendar je Vlado Dapčević v nekem intervjuju izjavil, da je na Golem otoku vodil ilegalno organizacijo med jetniki: »Jaz sem vodil to organizacijo. Bila je potrebna prava norost za kaj takega. Delali smo čudeže, reševali ljudi na stotine načinov« (Mekina in Vasović 1989: 60).

V procesu socializacije se ljudje naučijo, kakšno ravnanje se pričakuje od njih v določenih okoliščinah. Ko proces teče zadosti dolgo, sprejmejo ljudje (vsaj pretežna večina) svoje vloge kot nekaj samo po sebi umevnega, kot nekaj, kar

bi delali tudi brez zunanje prisile: vloge postanejo del njihove samoopredelitve: »Če bo kdorkoli odklonil sprejeti našo pot, ga bomo pripravili do tega. Tu vlada naš zakon in vsaka kršitev bo kaznovana; vsakršno kljubovanje je pogubno in vsako omahovanje je usodno« (Markovski 1984: 215).

Na podlagi ravnanja ljudi se je tako gradil svet družbenih odnosov, ki se jim je kazal kot dana stvarnost, kot nujnost, ki je nad njimi. Seveda je tak svet obstajal le, dokler se je na podlagi ravnanja prevladujoče večine stalno potrjeval, dokler so prevzgojeni izvajali nasilje nad nepopravljivimi«. Natanko to se je tudi dogajalo med prevzgajanjem: »Kar je za nekoga nesreča, je lahko za drugega sreča, in nasprotno. Novinci težko prenašajo neznosno vročino in še posebej 63 pomanjkanje vode. Mi, njihovi učitelji ali, bolje rečeno, mučitelji, pa gledamo nanje kot na otroke. Prosijo, jočejo, mi pa jim narekujemo naš način življenja« (Hrast 1991: 131).

Prihod navadnih kriminalcev je spremenil politično podobo Golega otoka. Kriminalci so zavrnili vse poskuse, da bi jim oprali možgane v duhu jetniške samouprave. Nič niso dali na pravico do glasovanja in niso si prizadevali dobiti status odloženih. Predstavnike oblasti so ogovarjali smelo, češ da to ni bil primeren način prevzgajanja in dokazovali, da so bili njihovi očetje in matere prav tako partizani, da morajo z njimi zato ravnati humano. Kriminalci med jetniki so bili še posebej sovražni do ovaduhov, napadali so jih, če so zato imeli vzrok ali ne. Kadar so razkrili ovaduha, so nalepili dokaze o njegovem početju na zidove, jih prebrali na glas in razvneli takšno ogorčenje zoper njega, da je bil deležen postopka, ki bi mu celo Udba ne bila enaka. Ovaduh ni imel druge možnosti kot klicati stražo, toda ko je stražar prišel na pomoč, so mu kriminalci razložili, da je ovaduh govoril čez državo, preklinjal maršala in klevetal tiste, ki so vzdrževali red v zaporu (Markovski 1984: 65, 71-72).

NOŽ ZA REZANJE KRUHA

64 Ko je bila enkrat sprejeta odločitev o izolaciji »Stalinove pete kolone«, je to sprožilo vprašanje, kako izolirati in kaj storiti z izoliranimi osebami. »Če se take osebe obravnavajo kot politični krivci in se jim dovoli brati literaturo, ohranjati svoje mnenje, lenariti po zaporih, s tem ne bi nič dosegli. Se pravi, treba je bilo ustvariti drugačne razmere zaradi prevzgoje takih oseb. Takí pogoji so bili ustvarjeni na Golem otoku.

Po aretaciji nekaterih okorelih informbirojevcev, ki so bili pred tem v glavnih organih oblasti, Udbe, milice ali komiteja, je začelo novačenje in prevzgajanje mnogih, ki bodo na Golem otoku temelj za organizacijo življenja in dela. Treba je bilo ustvariti take razmere, v katerih bodo vsi kaznjenci izgubili svojo osebnost, tako prek grobega fizičnega dela (ob stradanju) kot tudi prek ostalih oblik napada na človeško dostojanstvo« (Marković 1987: 269).

Vse skupaj ni bilo brez določene ironije, saj naj bi bili po nekaterih avtorjih tvorci režima v taboriščih za informbirojevce prav tisti, ki so se po vojni šolali v Sovjetski zvezi: zato naj bi bila jugoslovanska taborišča narejena po vzoru na sovjetska (Dedijer 1984: 483; Orović 1989; Banac 1990: 230).

Že Machiavelli je vedel, da politične strategije ne usmerjajo moralni ideali, temveč smotrnost in učinkovitost. Zato so jugoslovanskim oblastem pri obvladovanju informbirojevcev prišle prav tudi izkušnje iz nemških koncentracijskih taborišč, ki so bila prvotno prav tako namenjena za »prevzgojo« političnih nasprotnikov nacionalsocialističnih oblasti. Esesovski vrhovni oblastniki so občasno uporabljali oznako »vzgojna taborišča«, kadar so omenjali koncentracijska taborišča v medsebojni korespondenci, ko niso imeli nobenega razloga, da bi kaj prikrivali (Segev 1990: 28-29). V taboriščih naj bi predvsem s fizičnim nasiljem iz »nevarnih marksistov« naredili spet »dobre Nemce«. V Spandauu so, na primer, morali leta 1933 zaporniki v zboru odgovarjati: »Kaj smo bili včeraj?« - »Komunisti.« - »Kaj bomo jutri?« - »Nacionalsocialisti« (Kisch 1933: 55).

Posledica je seveda bila ta, da so zlasti prva leta z jetniki ravnali strašno, saj so po nekaterih vzhodnih virih uporabljali zanje srednjeveške metode. »Da bi dosegli priznanja, ki jih Udbe rabi, jetnike mučijo z električnim tokom in puljenjem nohtov. Jetniki so često nameščeni v kletih, kjer stojijo po nekaj dni do pasu v vodi« (Gabor 1950: 139).

Taboriščni režim je temeljil na kasarniškem drilu, ostrem šikaniranju in z vrsto nesmiselnih opravil. Tiranija in samovolja v vedenju predstavnikov oblasti, s katerimi so imeli opraviti, je internirance navdajalo s prepričanjem, da so izgubili vse človeške pravice, brž ko so prestopili prag zapora. Internirancem je bilo vse prepovedano. Prepovedano jim je bilo celo gledati naokrog, poslušati in, seveda, govoriti. Toda pravica se je lahko delila z levo ali desno roko. Ni bilo nobenih pravil, ne zakonov. Veljal je le zakon močnejšega.

Režim v taboriščih je bil načeloma ves čas enak, dejansko pa se je spremenjal s prihodom vsake skupine. Ostrina v ravnanju se je stopnjevala od 1949 do

1951, potem so se razmere začele spreminjati in so postajale bolj znosne. Če so veljali informbirojevci na višku spora za najhujše sovražnike režima, je v šestdesetih letih odnos oblasti do njih postal celo tolerantnejši, kot je bil odnos do drugih političnih obsojencev. Spremembe režima pa so se dogajale ves čas, saj je bil princip »vroče - hladno« eden temeljnih elementov taboriščne prevzgoje; tako so se ves čas izmenjavala cela obdobja terorja z obdobji popuščanja (Musa 1973: 150-151; Markovski 1984: 37; Marković 1987: 243; Jezeršek 1989: 38, 41-42; Kovačević in Rastoder 1989: št. 40; Jovanović 1990: I, 184; Simić in Trifunović 1990: 239; Stevanović 1990: 86; Hrast 1991: 106-107, 179).

Na razmere v posameznih taboriščih je imela določen vpliv tudi samovolja 65 posameznih taboriščnih oblastnikov, ki jim je bilo v posebno zadovoljstvo, če so spravili »na kolena« stare člane komunistične stranke ali visoke partijske ali državne funkcionarje (Kovačević in Rastoder 1989: št. 27; Jovanović 1990: I, 414). Ali kot je izpovedal eden od njih: »Tu je vladala tudi naša samovolja. Bili smo sami, izolirani, brez stalnega nadzora in lahko smo delali, kar smo hoteli. Priznam, da so bile med nami velike razlike tako po ozavedenju, morali, znanju. Niti upravniki niso bili vsi enaki. In če se k vsemu temu dodajo: naši prejšnji uspehi v obračunu s preostanki četnikov in ustašev, voda v ušesih, žrtve, ki smo jih pretrpeli (moj najboljši tovariš je padel 1946. pri Jastrebcu), prepričanje, da so informbirojevci pripravljeni na vse - da pridejo Rusi - je razumljivo, da je vse to bilo tako. Zapor je zapor, zapor v 'vojnem stanju' - to pa je že lager« (Marković 1987: 207-208).

Mislím, da je za popolnejše razumevanje teh razmerij treba navesti tudi mnenje Marije Zelić, saj se v zvezi z ravnanjem taboriščnih oblastnikov občasno pojavljajo tudi mnenja o njihovi pokvarjenosti in sadizmu: »Nihče med nami ni bil sadist, nihče med nami ni bil monstrum, vsi smo bili psihično zdravi ljudje. Kot take so nas tudi poslali tja, saj se je pazilo na to, da smo psihofizično zdravi. Vendar so bile razmere takšne, da so na nas težko delovale in nam tudi zapuščale traume« (Simić in Trifunović 1990: 241).

Poleg tega tudi taboriščni oblastniki sami niso imeli veliko manevrskega prostora. Tisti, ki so vestno opravljali svoje delo, so bili soudeleženci pri skrajno nehumanem, zločinskem ravnanju. Kdor je skušal biti pravičen, je bil nenehno pod lupo drugih udbovcev. Bali so se drug drugega, vse skupaj je pestil strah pred nadrejenimi: »Za nas preiskovalce 'nedolžnih' ni bilo, nihče ni bil pomotoma zaprt! Tega nismo smeli priznati, saj bi takoj tudi mi postali sumljivi. Zato smo šli do konca« (Marković 1987: 288).

Taboriščni oblastniki so bili ostri in brezdušni zlasti do tistih, ki so bili proti prevzgoji in niso priznali nobene krivde glede resolucije kljub vsemu teroriziranju v preiskavi in tu na Otoku in ki so se vedli do njih, kot da so pred razrednim sovražnikom. Tiste, ki so bili »nepopravljivi«, so skušali z nečim umazati. Od njih so zahtevali, naj napišejo vsaj kak članek, pravo komunistično samokritiko. Potem so to pretipkavali, popravljali, predelovali in povezovali v zbornike in knjige antisovjetske vsebine, ki so jih uporabljali v prevzgajanju. »Nepopravljivi« so bili tako zelo nevarni, ker bi lahko še pri drugih vzbudili dvome v pravilnost njihovega početja.

Z uporabo palice in korenčka so internirance skušali prisiliti do sklepa, da mimo prevzgoje ni druge poti v svobodo. Da bodo tiste, ki se ne bodo vključili v igro, prej ali slej zlomili. Če pa bo kdo vendarle vztrajal pri svojem, bo »pustil svoje kosti« v taborišču. Pod nenehnim pritiskom nasilja in negotovosti večina ni bila več zmožna razmišljati normalno ali trezno in je grožnje sprejela kot dejstvo: »Če si kaznjenec na Golem otoku, je enako, kot da si padel v jamo, polno kač.

Ne veš, katera je bolj strupena oziroma katera te bo prej ugriznila. Tu nas grizejo provokatorji. Sistem Golega otoka jih je spremenil iz normalnih ljudi v kanibale. Nasprotnika moraš gristi, sicer bo on tebe. Če tega ne počneš, ne prideš z otoka...» (Hrast 1991: 179).

66 Ker je bil fizični in psihični pritisk premočan in ker se ni bilo moč upreti povzročiteljem njihovih muk, so mnogi med njimi nasilje, ki so ga sprožile v njih nečloveške razmere, v katere so bili pahnjeni, obrnili zoper tiste z manj (družbene) moči. Šibkejši so tako postali objekt maščevanja in pervertirane naslade: »Neke sobote, ko je v prepiru žena zmerjala in kričala name kot nora, sem jo pahnil, da je padla po stopnicah. Še zmeraj ne vem, kako se je znašla v mojih rokah sekira. Ko sem zagledal kri, sem ponorel, tolkel sem s sekiro, dokler je bilo v ženski še kaj življenja. Verjemi mi, da pred seboj nisem videl žene, videl sem vse, ki so mi prizadejali bolečine, s strahotno slo po maščevanju sem bil, kakor so bili mene« (Križanovskij: 192). - Ali je treba dodati, da je vsak od teh udarcev potrjeval, da je bil storilec res zločinec?

Nosilci taboriščnega režima so zagovarjali izredne represivne metode s tem, da so bili prisiljeni v zlo, da bi z njim preprečili še večje zlo. Eden od oblastnikov z Golega otoka, narodni heroj Ante Raštegorgac, je v pismu Dedijerju kategorično zatrjeval, da jim nihče iz zvezne Udbe ni dajal direktiv, kako naj vodijo preiskave. Češ: »To so bili pasji, zli časi. Bilo je ali-ali kot v najbolj usodnih dneh vojne. Ali bo prišel Stalin v našo domovino in jo pokoril ali se bomo obranili, kot smo delali v najhujših bojih med vojno« (Dedijer 1984: 470).

Podobno je izjavil tudi neki neimenovani nekdanji preiskovalec z Golega otoka: »Ne strinjam se s tistimi, ki danes lahkotno obsojajo represivne metode v času IB. So ali površni ali zlonamerni. Ne mislite, da sem fanatik, da vse opravičujem, da nimam čiste vesti in hočem po vsej sili skriti te madeže. Ne. Menim le, da se ne da o vsem tem govoriti enostransko, črno-belo, bojda humanistično, pozabljati pa na zgodovinske okoliščine, realnost, v kateri smo se znašli, stanje, pred katerega so nas postavili Rusi in Stalin. Prosim vas, mar bi bilo humano, da bi jim prepustili igro, da bi oni zmagali, da bi iz Jugoslavije naredili Gulag! Zdaj bi nas generacije, ki se tega ne spominjajo - preklinjale. Zame je vprašanje takšno: mi ali oni?« (Marković 1987: 240-241).

Če bi se metode »prevzgoje«, kakršne so uporabljali na Golem otoku in drugih »deloviščih«, razvile zgolj v glavah taboriščnih oblastnikov in bi bilo to v nasprotju z željami njihovih nadrejenih, bi bili ti kaznovani in odpuščeni, kakor hitro bi njihovi predpostavljeni zvedeli, kaj se dogaja. To pa se ni zgodilo niti potem, ko je nekatere lažne obtožbe in visoke obsodbe nedolžnih junija 1951 obravnaval plenum CK KPJ in na katerem je Aleksandar Ranković v referatu Za dalje jačanje pravosuda i zakonitosti obsodil drastične nepravilnosti v delu teh resorjev. Prav v času zasedanja plenuma je bilo objavljeno tudi poročilo polkovnika doktorja Jovana Bijelića iz Zveznega ministrstva za notranje zadeve, kar kaže, da so v jugoslovanskem političnem vodstvu vedeli (vsaj na splošno in vsaj posamezniki), kakšne so razmere v zaporih in taboriščih; to je tudi bilo vzrok za intervencijo najvišjega partijskega organa. Očitno pa je tudi to, da so partijsko članstvo seznanili samo s splošnimi podatki o nepravilnostih, medtem ko je bilo pravo stanje še naprej rezervirano za »ožji resorski krog« (Marković 1987: 103; Perućica 1990: 113; Simić 1990: 224).

Za represivne metode v izvajanju »prevzgoje« je torej vedelo, čeprav ne v vseh podrobnostih, in se z njimi strinjalo, tudi najvišje jugoslovansko politično vodstvo. Med njimi je o tem javno spregovoril le Milovan Đilas: »Kar pomeni: v

glavnem sem se strinjal, ne bom rekel, da v vseh posameznostih. Po nekem pogovoru z Dobrico Ćosićem leta 1953 sem prvič resno interveniral pri Rankoviću, prek njega pa tudi pri Kardelju. K nam so z Golega otoka prihajale posamezne vesti, na primer izjave o kesanju znanih komunistov, ki jih je objavljala 'Borba'. Rankoviću sem rekel, da nisem navdušen nad temi izjavami. Videlo se je, da gre za ljudi pod pritiskom. Slišal sem tudi vesti, da na primer, nimajo dobre hrane, da so nekatere pretepli ob prihodu, da so nekateri iz tega naredili črni humor. **Ni mogoče trditi, da nismo vedeli prav ničesar, toda za vse podrobnosti mučenja celo Ranković ni vedel.** Zadevo je predal aparatu. Ta je dobil napačno oziroma grdo nalogo, da spremeni mišljenje ljudi, pravzaprav da jih prevzgoji, da jih politično spremeni. To pa brez izjemnih metod ne gre lahko» (Dilas 1988: 33).

Vendar, ko je neki preiskovalec vprašal interniranca, kakšni bi bili oni, če bi bile njihove vloge zamenjane in bi oni pozaprli svoje ječarje, mu je vprašani menda odgovoril z besedami: »Če bi mi vas pozaprli, Jovo, bi bili enaki kot vi. Jovo, isto življenje nas je učilo« (Kalajdžić 1985: 133).

Zato na vprašanje, kdo je bil tvorec taboriščnega režima, ni mogoče dati enoznačnega odgovora: »Takega ne boš našel, ne obstaja. To ti je, kot če iščeš tistega, ki je izumil nož. Pa, recimo, da je nekdo nož izumil in da ga najdeš: rekel bi, da je nož za rezanje kruha, ne za klanje!« (Kalajdžić 1985: 149).

Po zakonu je zločinec vedno potisnjen na rob zakona in kriv, ker sploh obstaja. Zakon je natančen: Zakon je zakon; kdor ne izpolnjuje njegovih odredb, je navzkriž z zakonom. Se pravi, če zakon trdi, da si zločinec, si zločinec; če ne, si zločinec. Po zakonu pri zakonodajalcu ni krivice. Zato »pravi komunist« ni smel kolebati, ampak je moral zmeraj vedeti, kaj je prav. Vodstvo KPJ je imelo prav, ko je hvalilo »Stalinov raj«, čeprav so vedeli za »nepravilnosti«, ki so se tam godile, in je spet imelo prav, ko so ta raj čez noč spremenili v kraljestvo zla in vir vsega hudega. Partijsko vodstvo je od članstva pričakovalo popolno razumevanje, saj so ja zahtevali od njih, naj mislijo s svojo glavo. Kdor ni razumel, je pač moral dobiti »lekcijo«. - »Ni nobene bolj deprivilegirane, osamljene in zaničevane figure med milijoni 'sovražnikov ljudstva' v komunističnem svetu, kot je komunist v nemilosti. V političnih zaporih, v državnih delovnih taboriščih, v krajih izgnanstva je v precej slabšem položaju kot nekomunistični politični prestopnik« (Padev 1953: 13).

Informburojerci so bili z vidika oblasti neke vrste heretiki, za vernike pa je heretik hujši sovražnik kot neverec. V obdobjih izrazitih frakcijskih bojov v krščanstvu je med razpravo, kako se znebiti heretikov, nekdo, ki mu niti inkvizicijske metode niso zadoščale, predlagal, da bi pri obhajilu vsem heretikom dali hostijo s strupom. Po njegovem mnenju to ne bi bilo v nasprotju s krščanskimi načeli, ker so vsi heretiki že tako obsojeni na pekel; strupena hostija bi le pospešila njihov prihod v pekel. Če pri tem utrpi škodo tudi kak pravovernik, to v bistvu ne spremeni ničesar, saj se s strupom pospešuje njegova radost - kajti on gre v raj (Maštruko 1988).

Dne 13. maja 1949, na obletnico dneva Državne varnosti v Domu garde v Topčiderju, so bili zbrani udbovci in celotno partijsko in državno vodstvo. Najprej je Aleksandar Ranković govoril o uspehih Udbe »pri likvidaciji preostankov bande«. Za njim je govoril Tito, ki je najprej povedal, da je bil Ranković preskromen v predstavitvi rezultatov, ki jih je dosegla Udba. Nato pa je opozoril navzoče, da imajo zdaj opraviti z najnevarnejšim sovražnikom.

Kot se je spominjala Marija Zelić, ki je bila tistega majskega dne med poslušalci, so bile prav te Titove besede njeno poglavitno vodilo med opravlja-

njem dolžnosti komendantke ženskega taborišča: »Stalno mislim na to, o čemer je govoril Tito: vi ste se srečali z najhujšim sovražnikom, najnevarnejšim sovražnikom in zdaj moraš iz tega sovražnika narediti spet prijatelja, ga vrniti na stališča Partije, idealno pa je bilo zamišljeno - sprejeti ga tudi v Partijo. To pomeni humano ponuditi roko, pomagati jim, da se izvlečejo iz blata« (Simić in Trifunović 1990: 226-229).

68 Poglavitna naloga taboriščnih oblasti je bila torej prepričati internirance, da so na napačni poti, da njihovo početje ni prispevek k internacionalizmu in da so izdajalci. Da morajo pokazati, da so iskreno revidirali svoje stališče in se popravili, če hočejo priti spet na svobodo; to pa lahko storijo z neusmiljenim bojem proti sovražniku. Ob prihodu na »delovišče« je predstavnik taboriščne uprave v priložnostnem nagovoru ponovno povedal, da so izdali Partijo in ljudstvo in da od tod nihče ni odšel kot heroj! Kdor ne bo revidiral, pa zanj sploh ne bo svobode, temveč bo na delovišču »pustil kosti«. Ko je Radivoje Vukičević vprašal, zakaj ga potem takoj ne ubijejo, so mu rekli: »O, ne tako banda, ti hočeš biti heroj. Ne bomo te takoj ubili. Nočemo, da postaneš heroj. Hočemo te spremeniti v »skota« (Stojanović 1988b: 162; Kovačević in Rastoder 1989: št. 27; Dragović-Gašpar 1990: 50; Simić 1990: 50; Simić in Trifunović 1990: 37; Ljubić 1994).

Marija Zelić je konec osemdesetih let za Radio Beograd povedala, da je internirankam ob sprejemu najprej rekla, da so »moralne in politične pokvarjenke« (»Če bi bile v Sovjetski zvezi, bi bile ustreljene!«) in jim dala jasno vedeti, da bodo v taborišču »pustile kosti«, če ne bodo revidirale stališča in odkrile vseh svojih zvez z informbirojem, če ne bodo pokazale pravega odnosa do dela, do oblasti, do kolegic. Povedala jim je, da so bile administrativno kaznovane s koristnim delom in poslane na »delovišče«, da bi se prevzgojile, da bi revidirale svoje stališče. Pri tem jim je obljubila svojo pomoč. To, kar so storile, je izdaja države. Izdale so jo v najtežjem trenutku. Na romunski meji so ruski tanki, na bolgarski meji so bolgarski tanki, na madžarski madžarski, one pa so v teh trenutkih Partiji zabodle nož v hrbet. To ni lepo, to je izdaja in to morajo dojeti! (Simić in Trifunović 1990: 170, 226-229, 235).

V tej izjavi pa ni omenila pomembnega dela vsebine svojega govora novinkam. Zato pa je ta ostal toliko bolj v živem spominu njenim žrtvam: »Marija je govorila, da nobena z Golega otoka ne bo odšla čista, ne bo odšla neomadeževana. Cilj je bil uničiti, ne le fizično, temveč tudi psihično uničiti človeka, da bi se odzival kot žival, pripeljati ga tako daleč, da niti v norosti ne bi pomislil, da lahko komu drugemu naredi kaj takega ali kdo drug njemu. Prav Marija je stalno govorila, da bo vsaka šla skozi to in da drugače ne bo nobena dočakala svobode. Svoj cilj je, dokler je bila tam, uspešno in sistematično uresničevala« (Simić in Trifunović 1990: 146-147).

Že britanski penolog iz začetka 19. stoletja je opazil, da je posledica najvišje možne stopnje mizerije najvišja možna stopnja podlosti (Buxton 1818: 17). Sistemi koncentracijskih taborišč, ki so jih razvili različni totalitarni režimi, so bili zgrajeni prav na tem spoznanju. To pravilo je delovalo tudi na Golem otoku in drugih prebivaliških informbirojevcev. Literat je njegovo delovanje opisal takole: »Res smo bili živali. Popolno razčlovečenje. Vse je delovalo v to smer. Nobenega brloga, kamor bi se lahko skril. Nobenega skrivališča ne v srcu ne v glavi. Misli so bile pritlikave, zavest razkrojena« (Hofman 1984: 208).

Nekdanja žrtev tega sistema pa takole: »Sistem golootoškega nasilja je zmagovit do peklenskih globin. Za pridobivanje privilegijev vseh vrst sta nasilje in poniževanje na golootoških tleh - zapovedani vrednoti, ki jih je treba spoštovati.

Z golootoško fleišmašino si zrezan v rezance. V sebi nimaš ničesar več. Prazen si. Pred seboj nimaš drugega kot goloroki brutalen spopad s sotrpini za golo preživetje. Kdor ne tolče po drugih - **izgublja šanse**. Strah za preživetje razjeda ko rja. Mrtvi, izničeni, prečrtani ne štejejo, niso skrb operativne oblasti. Mnogo nas je, ki se pod pritiskom spreminjamo v dvoživko. Biološko se ohraniš, če tolčeš po drugem. Azijatski vdor barbarstva na otok je ravno pravšnja predelava človeka v spačka, v ovađuha, vohuna samemu sebi in drugim. Ni izhoda pred masovnim nasiljem. Novi prihajajo trumoma. Dolga je roka Golega otoka, ki seže v zadnji kotiček države» (Weiss: 222).

Prvi interniranci na Golem otoku naj bi bili trdoglavi, trdni v svojih stališčih, 69 pripravljeni na vsakršen odpor do zaporniške represije. Po navedbah Anteja Raštegorca je bilo med zaprtimi veliko starih borcev, saj je bilo v prvi skupini okoli 150 prvoborcev. Zvečine so bili komunisti z globokim prepričanjem, ki so že prej nosili glavo v torbi, in tako so se vedli tudi po prihodu na Goli otok. Ko je Raštegorec začel zasliševati nekoga od teh ljudi, mu je ta pljunil v obraz, češ da je izdajalec komunizma (Dedijer 1984: 474).

Toda izguba svobode in okoliščine, ki v vsaki prisilni izolaciji postajajo vse bolj surove in se težko prenašajo, storijo svoje. Volja do odpora slabi, hrepenenje po svobodi zunaj žic, po družini, po ljubezni se krepi in kljubovanje popušča. Vse to se dokaj hitro dogaja v človekovi zavesti, ko nima izhoda, zlasti če ga to apatično okolje, v katerem zmedeno živi, začne iz dneva v dan bockati s prepričevanjem in dejstvi o zablodi in nesmiselnosti žrtvovanja na napačni strani.

Tako se je zgodilo, da je »trmoglavost prve skupine« - kot je zabeleženo v uradnih spisih - hitro popustila, ko je na Goli otok prispela druga skupina - iz Bosne, ki je bila pripravljena na »revizijo svojega sovražnega stališča«. Prav z njo naj bi se tudi začel celoten sistem »politične prevzgoje«.

Nekdo izmed internirancev iz prve »trmoglave« skupine se je tega spominjal takole: »Jaz sem lahko veliko zdržal: tudi nesmiselno in težko lomljenje in nošenje kamna pod razbeljenim soncem na Otoku. Mlad, močan, tedaj sem imel 100 kil in meril dva metra - za vse sem bil sposoben... Tudi drugim, slabotnim sem pomagal. Ko pa so prispeli ,novi', ko so minili trije meseci - se je začelo nekaj drugega. Mišice niso več pomagale. Počasi se je tanjšala meja sovraštva med nami in ,čuvaji' - črv dvoma je vstopil v same barake. Nihče ni verjel več nikomur. Niti tega ni skrival. Nasprotno, nastal je ,javni razcep'. Najprej se je vse začelo s tako imenovanimi političnimi konferencami, na katerih so se nekateri ,kesali' in ,popravljali', drugi pa so poskušali ostati ,trdi'. Sovraštvo je bilo neizogibno. Iz ,prevzgojenih' je bila ustvarjena mreža agitatorjev, iz njihovih odborov pa paviljone in iz teh Centralni odbor za agitacijo in propagando za vse taborišče. Okrog 300 kaznjencev je bilo po tem ,kadrovskem ključu' vključenih v sistem političnega prevzganja. Tako je bila kost vržena...» (Marković 1987: 97-99).

Med tem »prevzganjem« so se njegovi objekti naučili predvsem eno lekcijo: »Če je kdo želel preživeti, če je kdo želel zapustiti ta pekel nekega dne, je bilo jasno, da se mora popolnoma podrediti volji, postati slepo orodje v njihovih rokah v vseh zadevah, se ravnati po vzoru Rankovićevih agentov. In tako so se mnogi od novincev podredili oblastem. Ko so se ,popravljali', so postopoma opuščali svoja prepričanja in s tem postajali apostati komunizma. Nekateri so skušali preživeti s pomočjo nekakšne hipokrizije. Na samem med svojimi ožjimi prijatelji so še naprej branili svoja prepričanja. Toda če so bili izdani in privedeni pred oblast, so kategorično zanikali svoja stara prepričanja, se odrekli svoji veri v Sovjetsko zvezo» (Markovski 1984: 46).

Zato je bilo doseženo revidiranje političnega stališča internirancev, njihova prevzgoja, zgolj slepilo: »Toda, to je navadno slepilo - revidiranje v golotoškem pomenu te besede označuje tako stanje, ko kaznjenec z vsemi sredstvi, praviloma nenormalnimi, kaže, da je revidiral to stališče. Kaznjenec je moral tepsti in pljuvati druge kaznjence in špijonirati za svojimi sotrpini, o sebi pripovedovati vse najslabše in priznati izdajo, izdaje pa sploh ni bilo. Moralno in človeško degradiran je postal objekt manipulacije in prezira in vse svoje življenje vegetira, ne živi dostojanstveno življenje« (Milanović 1990: št. 7).

70 Vendar, bolj ko so dokazovali, kako se »popravljajo«, bolj se je kazalo, kako bedni so: »Na Otoku so bili vsakršni ljudje, verjemite mi, vendar - najmanj nedolžnih. Bili pa so tudi taki, prisedežem. Tam so bili tudi najeti agenti, kadri na 'Stalinovem seznamu nove oblasti' in tisti, ki so ideološko slepo verjeli Moskvi, ter nevedneži pa karieristi, ljudje nečiste preteklosti, zlobneži. Mislim, da so ti drugi najprej začeli z maščevanjem. Potem pa je to že postala stihija, način odnosa, sistem dokazovanja 'pravovernosti'.

- Vi niste vplivali na to?

- Direktno ne.

- A vas tudi ni motilo?

- Dlje časa ni. Oni so opravljali posel za nas. Sami so prihajali in ponujali, da nam 'vse povedo'« (Marković 1987: 242).

Mnogi bivši interniranci so občutili to kot breme še dolgo po odhodu na prostost: »Nisem bil dolgo na Golem otoku - dve leti, vendar dovolj, da sem vse videl in občutil. To je najbolj strašen del mojega življenja. Ne toliko zaradi fizičnega trpljenja kot zaradi sramu. Nikoli več si nisem opomogel zaradi tega. Še vedno imam pred očmi podobe ljudi, ki sem jih tepel, cinkaril, provociral - vse samo zato, da bi obstal in prišel ven... Zdaj me je groza samega sebe, ko se spomnim tega« (Marković 1987: 245).

Občutek ponižanja in sramu je bil tako močan, da so se sramovali celo pred tistimi, ki so jih prisilili v dejanja, ki jih sami od sebe ne bi nikoli storili, in so se izogibali srečanj z bivšimi taboriščnimi oblastniki še potem, ko so bili svobodni: »Ve, da sem priča«, je izjavil o tem nekdanji taboriščni oblastnik z Golega otroka, »kakšni so bili: da so topli, cinkarili, lagali, podtikali. Oni, ki tega kljub vsemu niso počeli - ne umikajo pogleda. Z njimi tudi lahko o čem govorim« (Marković 1987: 244).

NEZNOSNA MOČ NEMOČNIH

Taboriščni oblastniki so tedaj dobili nalogo, naj taboriščnike »prevzgojijo«, pri tem pa naj se sami izogibajo prisile: celo Tito se je v svojih govorih hvalil, da »mi njih prevzgajamo«. »Toda takšne naloge so nujno nalagale tudi posebne, nepreizkušene metode. Udbovci so s skesanimi in najetimi organizirali ,samoupravo' - prav tako se je imenovala! - taborišča, ki je prevzela neposredno nasilje oziroma ,prevzgajanje'« (Đilas 1984: 75).

Taboriščni režim je bil tedaj z mnogimi ponižanji in šikanami vred sad tako imenovane samouprave. Prevzgajali so se kar interniranci sami, stražarji, preiskovalci in drugi funkcionarji praviloma niso prihajali niti v taborišče. Naj je videti še tako nenavadno, pa je vendarle res, da je takšen režim najbolj neizpros. »Če ljudje stalno pazijo drug na drugega, poslušajo, kaj kdo govori, zmerjajo in kaznujejo drug drugega in se nihče razen ,vzajemno aktivnih' ne vmešava v to ,skupnost', poglejte, kako mora biti organizirana skupnost v peku« (Kalajdžić 1985: 83).

Vendar Đilasovo mnenje, da je šlo za nepreizkušene metode, ni utemeljeno. Podobne poskuse samouprave jetnikov so namreč izvedli že v 19. stoletju v kaznilnicah Auburn, Sing Sing in v mornariški jetnišnici v Portsmouthu pod vplivom Thomasa Osborna, ki je bil sam prostovoljno jetnik, preden je postal paznik (Hibbert 1965: 188). Penologi so prav tako že v preteklem stoletju opazili, kako pomembno vpliva na kaznjencevo vedenje njegova (socialna) okolica: »Sleherni človek iz spodobne hiše se je zgrozil ob odkritju, da se ljudje lahko tako poživinijo. Poprečnega človeka vedenje oziroma zgled ljudi, ki ga obdajajo, pač neubranljivo vleče za seboj, saj se ne more otresti njihove družbe. Že čez leto dni ga skoraj ni mogoče prepoznati, tako močno se je po govorici, navadah in nazorih prilagodil drugim« (Hibbert 1965: 180-181).

Samouprava na »deloviščih družbeno koristnega dela« pa ni bila samo plod tujih izkušenj, temveč so imele pri njenem oblikovanju pomembno vlogo tudi izkušnje komunistov, ki so prestajali kazni v zaporih prve Jugoslavije. Tam so ustanovili »zajednico« kot »masovno organizacijo revolucionarnega proletariata«, ki je vodila vsakdanje življenje med zaporniki: »Preko nje je KKK kot najvišja instanca komunizma v ječi držal v svoji oblasti komuniste kaznjence prav tako, kakor vlada kominterna s sovjetskimi državnim aparatom ruske narode.«

Komuna jetnikov v kaznilnici je uvedla tudi neke vrste prevzgajanje. Uveljavila je namreč pravilo, da se je v smislu komunističnih načel za svoje izdajstvo vsakdo lahko opral, če je priznal »napako« in jo popolnoma izbrisal s ponovnim »revolucionarnim delovanjem« v kaznilnici. To je med jetniki sprožilo »pravo tekmovalstvo, kdo bo svojo ,napako' bolje popravil«. Rezultat delovanja komune je nekdo, ki je življenje v njej sam okusil, opisal takole: »Sebičnost in stremušvo sta pod raznimi nesebičnimi krinkami napravila kaznjencem življenje tako, da tisti, ki so te ljudi obsodili na zaporno kazen, gotovo niso mislili, da si bodo borci

za rdeči raj sami pretvorili kaznilnico iz rdeče opeke v rdeči pekel. Bil je to pravcati pekel...» (Breznik 1938: 28-29, 32, 48).

Medsebojno pretepenje jetnikov je bila izredno premišljena metoda prevzganja. Jetniki niso bili »rabljí« nad sojetniki zato, ker so jih sovražili, ker so bili »pravoverní«, to se pravi, ker so revidirali. Pogrom je nastal izključno zato, ker so bili korumpirani in organizirani od taboriščnih oblastnikov: če razčistijo preiskavo in tepejo jetnike, ki tega nočejo, jih do onemoglosti priganjajo pri delu, jim ne pustijo ne spati ne počivati ne govorijo z njimi in pišejo ovadbe o njih (ovadbe so skrbno hranili v arhivu, saj jih je bilo vedno mogoče dvojno uporabiti), bodo sami dobili lažje delo, boljše hrano in nekaj cigaret. Najhujše izsiljevanje je bila obljuba, da bo v primeru »revidiranja« interniranec spuščen na svobodo, da bo rehabilitiran, dobil povrnjen čin in službo. Taka samouprava je učinkovala zelo destruktivno: popolnoma je ohromila politično moč jetnikov in razbila vsako jedro odpora, še preden se je oblikovalo (Marković 1987: 283, 287; Jezeršek 1989: 221; Racković 1990a: 36).

Generalmajor Branko Petrović, namestnik načelnika glavne politične uprave Jugoslovanske armade, eden od tistih, ki so poskušali izvesti državni udar, je delovanje teh mehanizmov občutil na svoji koži: »Pozneje, v zaporu, se mi je vse zmešalo v glavi. To je bilo grozno. Ne le to trpinčenje, ta neskončni sum, ponižanje, brezizhodnost, temveč prepričanje, da je bilo vse zaman, da si zgrešil celo življenje, da samo še fizično obstajaš, hodiš, ješ, gledaš, da preživiš - a zakaj. Duše ni več. Vse je šlo k hudiču: čast, ljudje, ugled, kariera. Živiš kot živinče - prezrt, na kolenih.«

Pod pritiskom je Petrović revidiral mnenje, potem je šlo dalje samo od sebe: »Ko sem se že odločil, da se bom spremenil, sem se odločil, da bom rigorozen do tistih, ki so ostali trdi. Vedel sem, da z njimi ne bo miru, da ne bom mogel živeti z dvema obrazoma, na dveh stolih. To bi bilo v takih nadzorovanih pogojih tudi nemogoče« (Marković 1987: 45-46).

Posebnost Stare Gradiške so bile pretepaške skupine, ki so vladale v zaporu. Pretepane so zaprte informbirojevce, uprava kaznilnice pa je z naklonjenostjo spremljala teror in nikoli ni zaščitila pretepenega. Bili so prostovoljni in svojevolljni batinaši, kakor so jih imenovali. V Stari Gradiški je bila, na primer skupinica batinašev - samih kaznjencev, niti niso zavzemali mesta v hierarhiji niti jih ni uprava kaznilnice priznala kot aktiviste, ki so z gorjačami obdelovali tovariše, ki niso »upognili hrbtenice«. Vdirali so v sobe in jih preteпали, češ kaj si ti boljši od nas, da kljubuješ, da molčiš! Zapel boš tudi o tistem, česar ne veš, mater ti! V Stari Gradiški so se jih vsi bali, saj bodo jutri, ko bodo spet na prostosti, drugačni: ne bodo se sramovali svojih postopkov. Zato so morali biti vsi enaki, vsi z maslom na glavi, vsi zaznamovani. Batinaši so ta dolg poravnali; praviloma uspešno. Po njihovem obisku so se upognili tudi najbolj »trdovratni« in »zapeli« (Kalajdžić 1985: 121; Marković 1987: 177; Jezeršek 1989: 196).

Zelo pomembna kvaliteta samouprave je bila v tem, da je omogočila nosilec oblasti ostati čistih rok. Namesto predstavnikov oblasti so preiskavovali »pošteni obsojenci«, ki so se hoteli čim prej vrniti v naročje »mamici Partiji«. Taboriščne oblasti so se tega dobro zavedale. Prevzgoja, ki je temeljila na tem, da so se jetniki sami med seboj topli, mučili in uničevali, je zagotovila, da so bili brez truda oblasti nenehno kaznovani in moralno ponižani, oblastniki sami pa so ostali pri tem čisti in moralno superiornejši. Ali kot je rekel neki žrtvi preiskovalec na Golem otoku: »Hočeš ogledalo? Kakšno glavo imaš? Spet so te topli... in kdo? Tvoji tovariši! Le kakšni ljudje ste?!«

Dragoljubu Jovanoviću je некоč načelnik KOS jugoslovanske armade general Jefto Šasić dobesedno rekel: »Vidite, kakšno govno ste vi informbirojevci! Samo informbirojevec lahko tepe svojega tovariša informbirojevca. Komunist nikdar ne bi dvignil roke nad svojega tovariša!«

In ne samo to! Nekateri oblastniki so celo še desetletja potem trdili, da je šlo za medsebojne obračune jetnikov, v katere se uprava zapora ni mešala. Kot na primer Danilo Krstajić: »Ne vem, jaz tega niti danes ne morem pojasniti - zakaj, zakaj so se topli med seboj, komunisti, do včeraj vojni tovariši, brat brata, sin očeta, se poniževali, pljuvali, lagali, plazili, kateri hudič je obsedel te ljudi...« (Kalajdžić 1985: 169; Marković 1987: 156-157; Dragović-Gašpar 1990: 250; Jovanović 1990: I, 173, 190; Racković 1990a: 36; Hrast 1991: 114).

Dragoslav Marković je v zvezi s tem vprašal enega od nekdanjih taboriščnih oblastnikov, kakšen smisel so pravzaprav zasledovale taboriščne uprave, češ: »To je poniževalo ljudi in njihovo dostojanstvo. Ustvarjalo dvoličneže. Lažno ,prevzgojene'. Da bi potem dosegli bistvo: da spremenite njihov odnos do dogme?

- Mar mislite, da je bilo to naše delo. Pomembno jih je bilo zaustaviti, umiriti, onemogočiti. Potem pa naj drugi vidijo, če je tu tudi kaj ,ideološke koristi'.

- Vi trdite, da te metode niso bile vaš izum, ampak ,njihov'?

- Naše je bilo, da se v to ne vmešavamo, da pustimo...

- Tedaj, soudeleženci?

- Ne, temveč arbitri. Soudeleženci so ,oni'« (Marković 1987: 242).

Vendar kljub videzu taboriščni režim v resnici nikoli ni bil prepuščen samoupravi v tem smislu, da bi interniranci dejansko smeli in mogli urejati življenje v taboriščih po svoje. Najbolj očitno se to kaže v tem, da so bila določena pravila prav presenetljivo enaka po vseh taboriščih za informbirojevce, in to tudi v tistih primerih, kjer je šlo na videz za popolnoma neregulirano dogajanje. To podobnost lahko vidimo tudi iz naslednjih dveh primerov; prvi je iz moškega taborišča na Golem otoku, drugi pa iz ženskega v Stocu.

Na Golem otoku so nekega popoldneva zgnali na taboriščni krog vse internirance. Na oder je stopil »prevzgojitelj« v opravi nekakšnega dvorjana in se poklonil na vse štiri strani. Nato je odmotal svitek, s katerega je prebral: »Ljudstvo, pozor in posluš! Pozvano si na veliko slovesnost kronanja.« Zaslišali so se udarci po kuhinjskem kotlu. Slovesno se je približal sprevod, sredi katerega je stopal ogrnjen z belo odejo eden od internirancev. Bralec razglasa ga je zaprosil, naj sede obrnjen proti ljudem. Prinesli so celo krono iz pozlačenega kartona. In ko so mu jo posadili na glavo, je vstal, dvignil desnico in glasno rekel: »Jaz sem kralj vseh lažnivcev« (Kalajdžić 1985: 187).

V Stocu pa so ob neki priložnosti eni od tamkajšnjih internirank posadili na glavo veliko krono iz cunj, nabranih na žico, z napisom »kraljica informbirojevskega bala«, njenim spremljevalkam pa velike kape iz pisanega papirja. Na hrbte so jim pripeli vreče namesto ogrinjal, v roke so jim stisnili koprive namesto cvetja in jih obuli v opanke z odprtimi zavihi, na katerih je bilo videti etiketo »Made in SSSR« (Marić 1988c: 76).

Podobne oblike javnega zasmehovanja so bile znane tudi v Bileći, kjer so posameznim jetnikom prav tako obešali okrog vratu table z napisi: Kralj lažnivcev, Kralj lopovov in podobno (Jezeršek 1989: 168). Še prej pa so bile preizkušene v nemških koncentracijskih taboriščih. Denimo v Papenburgu leta 1933. Tam so taboriščni oblastniki ukazali Židu de Jongu, naj splete trnovo krono za vodjo druge internacionale Heilmanna. To so mu potem poveznili na glavo. Heilmann se je moral nato s trnovo krono na glavi po rokah in nogah plaziti v

pasjo uto. Pred to je stal šarfihrer Everling in ga vprašal: »Heilmann, kakšen je najnovejši pozdrav Druge internacionale?« Na kar je Heilman zatulil: »Hov, hov!« (Bredel 1935: 43).

Na samem začetku delovanja taborišča na Golem otoku so bili vsi nastanjeni v Stari žici, jetniki in ječarji. Slednji so stanovali v enakih lesenih barakah kot jetniki. Imeli so le boljšo hrano in dovolj vode, vendar so se skupaj z jetniki tudi oni kuhali na razbeljenem kamnu. Ves čas so bili med jetniki in često so govorili z njimi. Iz teh pogovorov so jetniki dojeli, da od njih preiskovalci nočejo nič drugega, kot da samo rečejo, da so revidirali, da se odrekaajo svojih stališč o 74 resoluciji, pa naj gredo domov. Čim prej. Saj so tudi sami hoteli od tam.

Fronta preiskovalci - kaznjenci je bila točno določena vse dotlej, dokler ni prišla tako imenovana bosanska skupina, kakšnih 150 do 200 oseb, kar se je zgodilo zelo hitro po prihodu prvih jetnikov na Goli otok. Jetnike iz Bosne in Hercegovine so staroselci gledali s presenečenjem, še posebej, ko so prišli mednje in izjavili, da so - revidirali: »Zakaj so tukaj, če so revidirali? Mar preiskovalci niso pozivali že nas naj revidiramo, pa da gremo domov? Ali kdo sploh ve, za kaj gre? In tako: mi smo revidirali, pa vi? Mar ne vidite, da smo bili vsi v zablodi? Ne! Ali razumeš, da smo bili izdajalci? Ne, saj mednarodni proletariat... Občutilo se je, da ta skupina predstavlja homogeno celoto. To se je najbolj videlo, ko je uprava zbrala vse kaznjence in priredila nekaj kot miting, kot zbor... Eden od teh revidircev je imel spokorniški govor pred kaznjenci, govoril je o zablodah, ki so jih pripeljale v izdajo, in o potrebi, da se vrnejo na pot Partije in ljudstva. In tedaj so se slišale prve parole na Golem: »Živela Komunistična partija Jugoslavije! Živel tovariš Tito! Dol z obrekljivci!« (Simić 1990: 103).

Na Golem otoku je bil center samouprave ustanovljen julija 1949, ko je prišel tja pomočnik Aleksandra Rankovića Jovo Kapičić. Sestavljali so ga sami kaznjenci: komandant delovišča, kulturno-prosvetni referent in vodja del. Po barakah so bili sobni starešine in njihovi namestniki, vodje del in aktivisti. Naloga centra je bila organizirati življenje v določenem taborišču. Sobni starešine so dobivali ukaze od centra, center od uprave. Center je imel tudi določena pooblastila za zasliševanje. Interniranci niso smeli iti na upravo, dokler se niso javili na centru. Center je bil podrejen upravi, ki je prek njega izvrševala uvažanje obsojencev in jetnikov, češ da se direktno ne bi mešali v »prevzgajo«.

Formalno je ukazoval sobni starešina. Preiskovalci, čeprav glavni, so bili povsem v ozadju. Tako so se taboriščniki sami upravljali, medtem ko je bila prava uprava na robu taborišča in se ni izpostavljala. Uprava delovišča na čelu z upravnikom oziroma upravnico je dajala smernice, kako se morajo jetniki, ki želijo priti na svobodo, vesti do sojetnikov, da bi si sploh pridobili to pravico. Točno so vedeli, na koga se je treba spraviti. Brez tega namiga uprave se ni zgodilo nič, nobeno mučenje; uprava je spremenila »revidirce« v svoje »podaljšane roke«. Taboriščni oblastniki so bili fizično oddaljeni, pa so vendar »vse videli«. Od zunaj tudi ni moč tako globoko videti, kot od znotraj; noben udbovec ni mogel videti, kar je videl sojetnik. Taboriščni oblastniki so le skrbeli, da nič ni bilo prepuščeno naključju. Sobni starešine so vsak dan odhajali k preiskovalcem po inštrukcije: tako po načelne kot po najbolj konkretne, ki so se tikale določenih posameznikov.

Miličniki in miličnice so tako postali nepotrebni in odveč, nadzor pa skorajda popoln. S pomočjo sobnih starešin so zasliševalci skrbeli za to, da so se zaporniki med seboj topli, ovajali, kaznovali drug drugega. Zasliševalec je na koncu veljal celo za rešitelja, ko je za koga ugotovil, da je »na pravi poti« in mu

omogočil višji zaporniški položaj. Kdor pa si ga je zaslužil, se je moral kar naprej »dokazovati«, če si je hotel utirati pot v prostost: »... in udarjajo, zares udarjajo, pa jih nihče ne vidi iz Uprave, ne moreš reči, da morajo, ker jih nekdo gleda. Ampak one se morajo pokazati druga pred drugo, saj je Uprava to cenila kot vrlino, od tega je odvisno njihovo življenje in svoboda!« (Juranič 1982; Zagorski 1984: 3065; Kovačević in Rastoder 1989: št. 124; Jovanović 1990: I, 279; Lebl 1990: 100; Simić 1990: 152; Simić in Trifunović 1990: 151, 211; Hrast 1991: 161-162).

»Prve dni so bili kaznjenci, ki so topli tudi brez ukaza. Menda so se bali, da ne bodo proglašeni le za pasiviste, temveč tudi za prikrite sovražnike, če prenehajo tolči, in so komaj čakali trenutek, da so lahko dvignili roko na 'bando'. Nekateri so morda že tako podivjali, popadel jih je bes in se niso mogli zaustaviti. Vendar za takšno prekoračitev nihče ni bil kaznovan. Klofute so tudi zdaj padale. Toda topli so samo tisti, katere je določil sobni - tepeni pa so bili samo tisti, na katere je sobni pokazal« (Simić 1990: 152).

»Neverjetno: bile smo ločene od uprave, od Marije Zelić, od miličnikov in miličnic, toda ni bilo stvari, ki je bila narejena, da ne bi bila diktirana iz uprave, vsklajena z njo, po sistemu teledirigiranja. Njihova roka se ni več mazala. Skorajda jih nismo niti videvale. Vse je bilo v, 'samoupravnem' stilu: 'Do it yourself!'. Same smo druga drugi kopale oči - česar niti vrane ne počnejo« (Lebl 1990: 114).

Ali kot je izjavila Marija Zelić: »Z nami sodelujejo, z nami zelo tesno sodelujejo, to je v resnici naša podaljšana roka. Same vodijo zapisnike, same sprejemajo nove kaznjence, ker se odlično poznajo med seboj, same predlagajo bojkot, jaz se z njimi posvetujem tudi, koga pustiti na svobodo« (Simić in Trifunović 1990: 236).

Neka interniranka je to samoupravo takole občutila na svoji koži: »Prijavila sem se na pogovor pri tovarišici Hildi. Lepo me je sprejela, poslušala, se pogovarjala z mano in nekajkrat poudarila, 'ne pojdi v Center'. Center, to je bilo neko notranje vodstvo delovišča oziroma taborišča, ki so ga sestavljali kaznjenci. Nekajkrat mi je rekla: ko odideš od tod, ne idi v Center. Toda, na to nisem bila pozorna. In ko sem se vrnila v taborišče, sem rabila za nekaj svinčnik. Ker nisem vedela, kje naj ga najdem, sem šla v Center in omenila, da sem bila v Upravi pri tovarišici Hildi. V trenutku so se name usuli strahovite klofute in udarci, ne da bi vedela, zakaj. In v trenutku mi je šinilo skoz glavo, da mi je rekla Hilda, da naj ne hodim v Center. Preiskovalci so tako dajali signal Centru. Če je po pogovoru pri njih bil kdo poslan v Center, potem sledijo udarci. Če ne, se ni nikomur nič zgodilo« (Simić in Trifunović 1990: 148).

Člani Centra so bili v glavnem interniranci, katerim je policija zaupala. Za komandanta taborišča in preostale člane Centra so določali od prej znane partijske voditelje, ki jih je policija, najverjetneje že v predhodnem postopku, uspela zlomiti (Čupić 1988: 9; Kovačević in Rastoder 1989: št. 1, št. 2; Dragović-Gašpar 1990: 222; Perućica 1990: 85; Simić in Trifunović 1990: 76; Milo. Bulatović 1990).

Kot je mogoče zaslediti v številnih virih, je imela policija največ uspeha pri tem »lomljenju« v Bosni, zlasti v Sarajevu, saj so prav iz vrst bosanskih jetnikov ustvarili svojevrstne udarne odrede, ki so naredili »prvi pravi, 'ršum' med golootškimi kaznjenci«. Prvi komandant centra na Golem otoku je bil Omer Pašić (Kovačević in Rastoder 1989: št. 1; Simić in Trifunović 1990: 76; Milo. Bulatović 1990).

Zanimivo je, da so oblasti tudi v ženskem taborišču uporabile jetnice iz Bosne. To daje slutiti, da so se oblasti odločile uporabiti v svojo korist predsodke do Bosancev med interniranci drugih jugoslovanskih narodov. Ko je bil postopek sprožen, je nadaljevanje potekalo samo od sebe. Predsodki so se v neprijaznih taboriščnih razmerah samo okrepi, sovraštvo poglobljalo. Tako bosanske

interniranke v očeh sointernirank niso ravnale tako, kot so pač ravnale zato, ker so jih v to prisilile oblasti, temveč, ker naj bi bile osebno »pokvarjene«: »Posebno težka skupina je bila skupina Bosank. Ne vem, od kod so prišle in kako so postale takšne. Kot osebe so bile težke. Bile so zvite, surove, zlobne, bile so najboljši goniči in zelo okrutne. Na ta način so hotele pospešiti svoj odhod z Golega otoka, iz tega pekla.« Nekdanja interniranka z Golega otoka Novka Vuksanović je bila še določnejša: »O Bosankah nočem govoriti. To je bila posebna svojat« (Simić in Trifunović 1990: 148, 214).

76 Kako zmotno je bilo to mnenje, je najbolje videti iz tega, kar je povedal o »bosanskih revidirankah« Veselin Popović, nekdanji major Udbe in upravnik taborišča v Zabeli: »Dejstvo je, da je največji del bosanskohercegovskega vodstva leta 1948 stopil popolnoma ali delno na stran resolucije IB. Potem so jih povabili v Beograd in pod pritiskom ‚prepričljivih‘ argumentov iz domačih in tujih predvojnih policijskih dosjejev, ki so jih v arhivih Udbe skrbno hranili (o tem lahko priča tudi Krste Crvenkovski) - so spremenili svoje stališče. Zatem so se vrnili v Bosno in od vseh tistih, ki so se bili izrekli za resolucijo informbiroja terjali, da revidirajo stališča.

Že v preiskovalnih zaporih se je začel nezaslišan teror. Provokatorji iz prejšnjih kvizlinških enot so bili desna roka tistih, ki so uporabljali ta teror. Poleg njih so zapirali tudi navadne vagabunde in kriminalce, ki so enako kot ti po nalogu pretepali zapornike, ki so izjavljali, da so za resolucijo in niso hoteli spremeniti svojega stališča.

Tu je bila ustvarjena klica za golootoško ‚prevzgajanje‘ ljudi. Tako je bilo tudi z ženskami, ‚Bosankami‘. Skupina Bosank, ki je prišla okoli polnoči s posebnimi tovornjaki v Zabelo, je pela pesem ‚Druže Tito mi ti se kunemo da sa toga puta VIŠE ne skrenemo‘. Prebudile so me. Šel sem jih pogledat. Žalostno jih je bilo videti - prihajajo v zapor, pa pojejo hvalnice tistemu, ki jih je vanj poslal. Zares grozno. Ko so me zagledale, so začele še glasneje peti. Ukazal sem jim, naj umolknejo in ves čas, dokler sem bil jaz upravnik, nikoli več niso zapele te pesmi, niti se niso vedle drugače od preostalih...

Marija Zelić ve, kako jih je uporabila po mojem odhodu.

... Vendar sem mnenja, da niso one krive, temveč tisti, ki so iz njih to naredili« (Simić in Trifunović 1990: 214).

Popolna odvisnost in povezanost taboriščne samouprave od oblasti je razvidna tudi iz dejstva, da je bilo njeno delovanje vedno usklajeno z načrti in interesi organizatorjev sistema »delovišč«. Ostrina in strogost taboriščnega reda je bila vedno in povsod povsem odvisna od tistih, ki so »v ozadju vlekli nitke«. Dokler jim je ustrezalo, je bilo nasilja in trpinčenja več, ko jim to ni več ustrezalo, so uveljavili spremembo - po navedbah nekdanjega upravnika taborišča v Bileći - dobesedno »čez noč«. Namreč, leta 1953 je prišlo do nenadne in popolne odprave samouprave. Do spremembe je prišlo po navodilih ministra Aleksandra Rankovića, in to po vseh taboriščih.

Novi upravnik zapora v Bileći, ki je po delu državne komisije leta 1953 dobil nalogo uvesti red in zakonitost v taborišču, je pripovedoval o svojem prvem srečanju s »centralnim štabom«: »Tisto noč, ko sem prišel za upravnika, sem poklical njihovega komandanta, večletnega kaznjenca, in mu povedal, kakšen red zahtevam. Terjal sem, da takoj, že isto noč, zberejo vse svoje ‚aktiviste‘ in jim sporočijo, da ne morejo več samovoljno izvajati nikakršne represije, temveč da je ‚hišni red‘ zapora izključno stvar upravnika.« Kmalu je prišel k njemu komandant in mu vljudno sporočil, da sta on in (Kađa) Petričević sklicala sestanek

štaba in da menijo, da ni dobro tako hitro in ostro preiti na zakoniti hišni red, češ: »Banda bo potem dvignila glavo! Bolje je to izvesti postopno, brez naglice, če se že mora!«

Novega upravnika njihovi pomisleki niso prepričali in je vztrajal pri svojih zahtevah: »Bil sem presunjen, kako se je razmahnil njihov sistem medsebojnih represij in zavladal v zaporu. Jezno sem mu rekel, da morajo biti moji ukazi takoj in brez prigovorjanja uveljavljeni in da sem za red v zaporu odgovoren izključno jaz...« (Marković 1987: 46).

Dejstvo, da se je res zgodilo tako, kot je zahteval, je mogoče razlagati na različne načine. Uspešni upravnik je videl v njem jasen dokaz, kako globoko 77 pokvarjeni so bili kaznjenci. Kdo drug bo nemara v njem videl - še bolj jasen - dokaz, da je bil taboriščni režim prilagojen predvsem zahtevam taboriščnih oblasti in da interniranci niso imeli veliko možnosti vplivati nanj, tudi če so hoteli.

Podobno se je zgodilo tudi v Stari Gradiški, kamor je minister Ranković poslal generala Jova Kapičića in mu dal nalogo, naj gre nemudoma, »brez obotavljanja« v ta zapor. Rekel mu je, da je obveščen, da se tu delajo grde nezakonite stvari, da kaznjence trpinčijo in mu ukazal, naj preveri stvari in takoj ukrene vse potrebno, da se stanje popravi.

Kmalu po prihodu v Staro Gradiško je novi upravnik dal Centru navodila o spremembah v organizaciji življenja in dela v KP domu Stara Gradiška. Najstrože so prepovedali vpitje po sobah, vzklikanje parol, igranje na harmoniko, petje in podobno. Tudi tu je upravnikov ukaz začel veljati takoj; člani Centra niso imeli pri tem nobene besede, lahko so le izvajali ukaz. Temeljni zakon, po katerem se je poslej v tem KP domu živelo in delalo, je postal Zaporniški red, s čimer je bila ukinjenja dotedanja praksa političnega prevzganja obsojencev z vsemi spremljevalnimi pojavi vred, kamor so sodili bojkot, jazbina, medsebojno pretepanje obsojencev, mučenje, razna sramotilna in žaljiva imena, ločitev obsojencev na poštene in nepoštene, na revidirance, bando, dvoličneže, odložene, aktiviste in druge. Obsojenci so bili pred zakonom vsi enaki in so spet dobili pravico do svojega imena in priimka. In ne le, da je bilo poslej prepovedano delati vse to, temveč so taborišče v Stari Gradiški zaprli, jetnike pa premestili na Sveti Grgur in Ugljan in pozneje v Bilečo, kjer so bile življenjske razmere za njih dosti ugodnejše.

Tudi v Stari Gradiški ta sprememba med »poštene« ni vnesla radosti, ampak je med njimi povzročila »hudo zaskrbljenost«. »Kaj bo poslej? Kot da so se vsi počutili prevarane. Zaradi strahu so prodali dušo hudiču, zdaj pa kot da se ni nič zgodilo! Pa je bilo tako lepo: poležavati na postelji, medtem ko jazbina briše, riba, čisti njihovo govno. Popolnoma so se vživeli v suženjski sistem. Sužnja pa moraš tako ali tako vedno tepsti. To je zgodovinska resnica. Bolj kot psa. Ker se zaveda in lahko postane nevaren. Pes nikdar ne bo brcnil gospodarja! Ali bo »mamica Partija« izpolnila obljubo in jih za zasluge nagradila s predčasnim odpustom na svobodo? Zdaj pa so izenačeni v vsem z bando!

Medtem ko so »revolucionarno obračunavali z bando«, so pošteni postopali kot tisti, ki krivo prisega in v stisnjeni pesti drži hrastov želod. Krivoprisežnost bo prešla na želod! In če ta bandit podleže pod udarci, se to ne bo zgodilo prav zaradi mojega udarca. Tudi drugi so ga topli« (Jovanović 1990: I, 197-198; Racković 1990b).

Mirko Batričević, ki je bil nekaj časa sam član Centra, je delovanje samouprave opisal takole natančno: »Jaz psu, pes repu, rep dlaki, dlaka pa zaplaka« (Kovačević in Rastoder 1989: št. 124).

Nič nenavadnega, če več avtorjev zastopa mnenje, da so bili Goli otok, Stara Gradiška in druga prebivališča za informbirojevce eksperimentalni labora-

toriji in interniranci v njih »poskusni kunci za preizkus Kardeljeve samoupravne teorije«. To idejo je prvi predstavil Milovan Đilas (Đilas 1984: 75), najbolj celovito pa jo je razvil Milomir Marić: »Menim, da je Goli otok zelo pomembna stvar. To pa zato, ker je bilo socialistično samoupravljanje preizkušeno na njem. Ko je tam uspelo, je bilo uporabljeno v vsej državi. Kajti, ideja Edvarda Kardelja in njegovih delodajalcev in sodelavcev je bila, da vso Jugoslavijo spremenijo v Goli otok. Za njih Goli otok ni bil napaka, temveč idealno stanje. To je samoupravljanje: vsak vsakogar špijonira, vsak vsakomur podtika, vsi so stalno sumljivi, ideološki trans. Mislim, da je bil Goli otok začetek, poskusni kunec te nove dobe - samoupravnega socializma« (Radovanović in Sladovljević 1990: 46).

BITJE OPREDELJUJE ZAVEST

Kot se spominja Miljuša Jovanović, je nekoč Tito v zvezi s prevzgojo informbirojevcev rekel: »Ko neče riječima, hoće po leđima!« Tako je kot temeljni princip prevzgoje stalinistov vzpostavil prav temeljni princip stalinistične pedagogike: »bitje opredeljuje zavest« (tako so interniranci v sovjetskih gulagih parafrazirali slavno Marxovo »bit opredeljuje zavest«). Nosilci taboriščnega režima so zaradi praznin v svoji marksistični izobrazbi, ki so jo zapolnjevali s toliko večjo vnebo, temu rekli nekoliko po svoje: »Kdor noče zlepa, bo moral zgrda. Za sovražnika ni milosti...« V skladu s temi načeli in s pregovorno modrostjo, da je palica prišla iz raja, je vsakdanjik na družbeno koristnem delu potekal pretežno po tisti latinski: »Nula dies sine - palica!« (Rossi 1989: 22; Dragović-Gašpar 1990: 135; Jovanović 1990: I, 184; Lebl 1990: 71; Simić 1990: 110; Simić in Trifunović 1990: 155, 190).

Smoter takega prevzgajanja je bil predvsem v poniževanju. Vsak je moral biti ponižan v svojem dostojanstvu, do dna, da je iz tega ponižanja lahko vstal kot prenovljen, kot drug človek. Za ljudi iz tradicionalnega patriarhalnega okolja je bila telesna kazen sama po sebi najgloblje ponižanje. Naj to ponazorim z anekdoto s konca preteklega stoletja. Leta 1876 je po vojni v Vučjem dolu neki Črnogorec našel pištolo in sprožil, da jo je izpraznil. Pri tem je bil nepreviden, saj je bilo strogo prepovedano streljati. Zaradi prekrška ga je starešinstvo kaznovalo s šibanjem. Takoj ko je bila sodba razglašena, je odšlo nekaj gardistov v gozd po šibe in natrgali so vejice z dreves »velike kot največje golobje pero«. Obsojeni Črnogorec je moral leči s trebuhom na zemljo. Pod udarci teh vejic je glasno javkal, kot da ga boli, čeprav so ga gardisti »bolj božali, kot topli«. Vendar je trpel, ker mu je bilo mogoče očitati, da je bil obsojen na šibanje (Gjurgjević 1910: 125-126).

Da bi prestopnik čim bolj občutil težo svoje krivde in da bi bil prevzgojni učinek čim večji, so občasno težo udarcev podkrepili z dodatnimi ponižanji. Na primer tako, da so kazen izvedli v stranišču, pri čemer je moral biti kaznjenec na vseh štirih, miličnik pa ga je tepel s pendrekom po zadnjici. Do nezvesti. Ko je kaznjenec prišel k zavesti in prosil za požirek vode, je namesto vode dobil urin (Perućica 1990: 146, 152).

Pri kaznovanju s prevzgojnim namenom načeloma ni bilo nobenih omejitev: »Kar koli si je kdo izmislil za kazen, se je uporabljalo. Nihče ni prepovedoval tega« (Kovačević in Rastoder 1989: št. 27). Recimo, na keglanje je asociirala igra s pivsko steklenico. Pri tem sta dva kaznjenca na večji mizi sedela na pivskih steklenicah, obrnjena drug proti drugemu. Preiskovalec je ukazoval izmenoma enemu in drugemu, naj drug drugega klofutata. Če sta odklonila izpolniti ukaz ali sta ga izpolnila s premalo vnebo, je preiskovalec to sam strokovno izvedel in ju s klofutami podiral s steklenic; padala sta in spet sedela na steklenico. Igra se je namreč ponavljala, dokler se izvajalec ni naveličal (Perućica 1990: 145-146).

Ker so imeli opraviti s posebej nevarnim sovražnikom in ker je šlo za obrambo najsvetlejših ciljev, je cilj opravičeval vsakršna sredstva: »Oni', nekdanji 'mi',

so pripravljeni na vse. Pod geslom »Naša morala je interes proletarske revolucije« se lahko napravi paprikaš iz lastnega vnuka zase in tiste, ki to revolucijo gojijo in zalivajo« (Popović 1988: 141). Zaradi te pretirane vneme so nekateri od nekdanjih žrtev mnenja, da »niti Hitler ni ravnal s svojimi sovražniki na tak način« (Markovski 1984: 31).

Toda čeprav je imela domišljija povsem neomejeno pot, je bil izbor kazni dejansko omejen na postopke, ki so veljali za poniževalne v skladu z njihovim vrednostnim sistemom in tradicijo. Uporabljene kazni so tako odražale vrednote kulturnega okolja, iz katerega so izhajali njihovi izvrševalci: kaj je sramotno, poniževalno, nevredno človeka. Denimo, ker je bilo izvirno okolje večine taboriščnih oblastnikov agrarno, so morali »mlatiti« interniranci celo na Golem otoku. Pri tem so na dvorišču zabili drog, na katerega je bil privezan osel z vrvjo, dolgo tri, štiri metre, in skupaj z njim banda. Mučitelj je gnal oba v krogu, kot pri mlatvi žita (Perućica 1990: 142, 151).

V uporabljenih kaznih so prišle do izraza tudi velike razlike med posamezniki kulturnimi okolji nekdanje Jugoslavije. V zvezi s tem lahko postavimo splošno pravilo, da je bilo navzlic revolucionarnemu odnosu do zakonitosti oblasti v krajih, kjer je nekoč že delovala pravna država, manj samovolje in grobega nasilja, in narobe. Nekdanji interniranec s Svetega Grgurja Danilo Krstajić se je takole spominjal: »Najbolj so me topli moji, Črnogorci. Z nami je bilo tudi nekaj Slovencev-oficirjev, ki niso hoteli tepsti. Često so za to plačali z batinami, vendar so vzdržali, niso se dali. Tudi predvojni oficirji niso hoteli tepsti, odklanjali so to kot ponižanje in so bili kaznovani kot »banda« (Marković 1987: 155).

Najpogostejša oblika mučenja so bile razne oblike poniževanj. Denimo, kaznovani je moral stati v pozoru, obrnjen proti soncu. Ni bil zvezan, roke je imel spuščene ob telesu, v desnici je držal čepico. Njegove tovariše so postrojili v kolono po eden in jih odvedli mimo kaznovanega. Kdor je šel mimo njega, mu je moral pljuniti v obraz. On je moral stati mirno, z očmi uprtimi v sonce, in se ni smel obrisati (Kalajdžić 1985: 73-74).

General Đoko Mirašević je bil nosilec Karađorđeve zvezde z meči, Obilićeve medalje in več visokih odlikovanj iz NOV. Toplji so ga in mu pulili brke, da bi od njega izsilili priznanje, da je francoski špijon, saj je imel med drugim tudi odlikovanje Legije časti, ki ga je dobil na solunski fronti. Da bi ga ponižali in mu porušili avtoriteto v očeh kaznjencev, so na Golem otoku nabavili osla z dvema kantama, s katerima je Mirašević prenašal pomije iz Žice na Ekonomijo. Na kapiji, pri izhodu iz Žice, je moral sneti kapo in raportirati miličniku: »Druže komandire, možemo li izaći nas dvojica?« - »Može, može, Đoko«, je odgovoril miličnik (Perućica 1990: 103, 155).

Na družbeno koristnem delu je imelo posebej pomembno vlogo delo. Kdor se je hotel popraviti, je moral delati. Da so delali tudi tisti, ki jim je zmanjkovalo moči, so marljivo skrbeli aktivisti. Preveč izčrpanim, da bi jih mogli še naprej priganjati, so na Golem otoku, na Svetem Grgurju in v Bileći dali na prsi kamnito ploščo. Tako je moral, na primer neki petdesetletni sodnik dan za dnem stati z zlomljeno nogo in z obešenim kamnom okrog vratu ob poti, kjer so drugi prenašali bremena; zato so mu pravili prometnik (Hofman 1984: 137; Popović 1988: 100; Bjelica 1989b; Kovačević in Rastoder 1989: št. 46, št. 47).

Kamen, ki so ga žrtvam obesili okrog vratu, je bil seveda z Golega otoka, saj tega na njem res ni primanjkovalo. Ta ideja pa je bila stara že več kot tisoč let. Že davnega leta 924 so na splitskem saboru med drugim odločili tudi to: Če bi kak hudoben človek, navdahnjen s hudičevim duhom, naklepno, kot Judež, ubil svojega gospodarja, naj bo izgnan (da bo kot izdajalec delal pokoro) z obešenim kamnom okrog vratu in železnim obročem okrog pasu (Jelić 1931: 18; Jezernik 1991: 339).

Tiste, ki niso več vzdržali delovnega tempa in jih niso mogli več premakniti ne z grožnjami, ne z udarci, so dali »pod preso«. Pri tem je morala žrtev leči na kamnita tla ali z glavo nad odprtino stranišča, nakar so ji na prsi naložili kamnito ploščo (»kot na grob«) ali polno kaselo kamenja. Teža bremena je utrujala respiratorne mišice, ki so se vse slabše dvigovale med vdihavanjem in zraka je bilo vse manj. Ko je kazalo, da se žrtev duši (če je plošča obmirovala), so ploščo dvignil na »kant«, da je žrtev prišla nekoliko do sape. Tako je bilo mogoče podaljševati to umiranje brez smrti na več ur. Če pa sama plošča ali kasela ni dala ustreznega rezultata dovolj hitro, je mučitelj sam sedel nanjo in »fedriral« na žrtvi.

V rabi je bilo več različic te oblike mučenja. Pri eni od njih so žrtev položili na tla, revidiranec ali dva pa sta skočila z drugega ali tretjega boksa na žrtev, da je bilo po vsej baraki slišati, kako ji pokajo kosti. Ali pa so bando postavili k zidu in postavili kaselo z eno stranjo bandi na hrbet in z drugo na zid. Nato so revidiranci nalagali kamenje v kaselo, da se je hrbtenica upogibala pod težo bremena (Popović 1988: 100-101; Jezeršek 1989: 102-103; Jovanović 1990: I, 107; Perućica 1990: 96, 100-101, 142, 149-150, 152; Weiss: 234).

Kljub različnim variantam, v katerih so uporabljali po različnih taboriščih to »prevzgojno sredstvo«, presa ni bila izviren izum. Šlo je za prikrojeno obliko mučenja, ki je bilo na Balkanu (v Albaniji) znano pod nazivom tombuk. Pri tem so žrtev položili na tla in nanjo položili breme, ki je oviralo njeno dihanje (Wingfield 1859: 164).

Kazni, uporabljene v prevzgajanju, niso bile vzete samo iz tradicije. Sicer zelo ekskluzivna oblast glede tega nikakor ni bila izbirčna in je znala s pridom uporabljati tudi nacistične izkušnje, zlasti iz prvih let delovanja nemških koncentracijskih taborišč. Denimo, v kaznilnici Spandau so 1933 nacisti večkrat svoje žrtve postavili pred zid, češ da jih bodo ustrelili. Toda eksekucija je bila »odložena« ali pa so streljali mimo, češ, danes samo vadimo, jutri pa vas bomo postrelili zares (Litten 1940: 45). Podobno so se radi »pošalili« tudi jugoslovanski oblastniki: jetnikom so večkrat ukazali sleči se do golega in jih postavili ob zid, kot da bodo ustreljeni, potem pa je bila zaradi tega ali onega »eksekucija« preložena (Jurančič 1982; Perućica 1990: 151; Marić 1990c).

Operacijska miza ali špansko plavanje je bila ena od najtežjih metod mučenja, znana še iz časa inkvizicije. Uporabljali so jo v vseh taboriščih za tiste, ki niso hoteli »odpreti ust«, to je priznati svojega sovražnega delovanja. Pri tem so žrtvi zvezali noge in roke, ji zamašili usta z mokro krpo, glavo ji nagnili vznak in ji nato z vrčem počasi vlivali vodo v nos, da ni mogla dihati. Nekaterim naj bi namesto vode urinirali v nos (Jovanović 1990: I, 157, 173-174, 183, 185; Perućica 1990: 146; Milanović 1990a; Živković 1990c).

Sistem »kolektivne zavesti« je bil kmalu izpopolnjen s podrobnim pravilnikom o kaznih, ki je seveda nastal »samoiniciativno« v samih barakah. Kazni je po pravilniku izrekal kolektiv, in sicer opomin, odvzem cigaret, dežurstvo, požarstvo, samica in bojkot. Bojkot je bil najbolj drastična kazen, ki jo je izrekal kolektiv. Med bojkotom je kaznjenec izgubil status jetnika. Bil je samo še dvonožec z imeni: banda, lopov, izcedek in podobnimi. »Bilo je ustaljeno, da je bil kaznjenec, ki je bil bojkotiran, brez pravic in je veljal za najgnusnejšega človeka, do katerega ni bilo milosti v celem kolektivu v baraki« (Knežev 1988: 39).

V bojkot so dali tiste, ki niso »razčistili preiskave« na začetku bivanja na družbeno koristnem delu, pozneje pa tiste, ki so »karkoli izpustili v preiskavi«. Vendar je bilo mogoče priti v bojkot tudi iz številnih drugih razlogov. Nekdo, ki je bil po rodu Madžar, je, na primer, srbščino mešal z madžarščino. Zato je redno prejemal batine ali bil pod bojkotom, češ da se norčuje iz njih. Spet nekdo je dobil bojkot, ker je bral pesmi sointerniranca Venka Markovskega.

Vsak večer po apelu in preštevanju je v sobo prišel sobni z beležnico v roki. Ta je zbujala nemalo strahu, saj so bila v njej zapisana imena tistih, ki so bili predvideni za bojkot. Te so namreč določili vsak dan posebej, merilo pa so bile pritožbe spreobrnjenec. Sobni starešina si je prijave zapisal in zjutraj poročal o njih preiskovalcu, ta pa je nato določil stopnjo kazni. Tako je vsak zvečer vsakdo vedel, kakšen bo njegov položaj v prihodnje. Kdor je bil predviden za bojkot, so ga z vikom in krikom vrgli s pograda in že je z upognjeno hrbtenico stal pred sobnim kolektivom.

82 Bojkot je praviloma trajal od dveh tednov do največ dveh, treh mesecev, izjemoma tudi več mesecev. V bojkot so šli praviloma vsi novinci in se nato vlekli iz bojkota v bojkot vse dotlej, dokler preiskovalec ni bil prepričan, da je preiskava »razčiščena«. V Bileći pa je bil nekdo pod bojkotom celo tri leta, ker je preiskovalec menil, da ni maral razčistiti preiskave. Daljši bojkoti so bili v R-101, tudi od prihoda na Goli otok do smrti bojkotiranega. Le zelo redki taboriščniki niso bili vsaj enkrat bojkotirani, nekateri so bili v bojkotu po večkrat.

Dolžino bojkota je formalno določal kolektiv, da bi bilo videti, da se uprava taborišča v to ne vmešava. Po javni predstavitvi stališča je, na primer, sobni ugotovil, da predstavljeni še ne sprejema ponujenih pogojev politične prevzgoje in da je zrel za bojkot. Navadno je vprašal: »Koliko bandu da bojkotujemo?« Nato so člani kolektiva dajali predloge. S tem je bila izrečena obsojenca še ena obsodba. Baraka se je še zadnjikrat stresla od huronskega pritrdjevanja, tuljenja in žvižganja, najbolj prizadevni pa so dokazovali zvestobo Partiji tako, da so obsojenca še enkrat pretepli in se znesli tudi nad drugimi bojkotiranimi, ki so s sklonjenimi glavami stali pri steni.

Po hišnem redu z bojkotiranim nihče ni smel govoriti, razen če ga je priganjal k delu ali zmerjal, niti jim niso smeli v ničemer pomagati. Tudi to pravilo je bilo univerzalno za vse pripadnike »plemena lbo« moškega in ženskega spola. Bojkotirani je smel ogovoriti svojega spremljevalca le v primeru izjemne in nujne potrebe in skrušeno odgovoriti na vprašanje tistih, ki so po svojem položaju smeli govoriti z njim. Nekoč je bojkotirani jetnici na Golem otoku zatekel zob. Sointerniranka ji je dala svojo ruto, da si jo je ovila okoli lic. Zato je bila pred kolektivom obtožena. Tudi interniranka, ki je dobila ruto, je menila: kakšna banda je, če ji je dala ruto, da si je lahko zavezala zob.

Bojkotiranega je bilo lahko spoznati pri hoji, na delu, v vrsti za hrano, v zboru, povsod: saj ves čas bojkota ni smel dvigniti glave: ni si zaslužil pogleda, kaj šele, da bi sam koga gledal. Bojkotiranim je bilo strogo prepovedovano gledati se in pogovarjati. Med seboj še celo! Oba bojkotirana sta drago plačala en sam izmenjani pogled. To je bil neopravičljivi prekršek: banda se dogovarja s pogledi in si daje poguma. Bojkotirani je moral biti tudi ves čas tiho, opravljati najtežja dela, biti požarni vsako drugo noč po dve do štiri ure, brez cigaret, stati ure v »oslovskem kotu« v baraki, spati v izolirani postelji in šestdeset dni prenašati »prezira kolektiva«. Komur je bilo do svobode, je pljuval vanje, jih zmerjal, jim grozil in jih tepel. Oni pa so morali molčati, niso smeli niti zastokati, ker »živina pri nas ne govori«, razen kadar je sobni starešina ali aktivist želel kaj zvedeti o njegovem »sovražnem delovanju«, o preostalih »repih« (Marković 1987: 57, 100-101, 284, 288; Knežev 1988: 41, 47; Čupić 1988: 71; Mencej 1988: 902, 904; Marić 1988b: 77; Mekina 1988: 31; Dragović-Gašpar 1990: 138; Jezeršek 1989: 106-107, 115, 118, 149-150; Kovačević in Rastoder 1989: št. 2; Đuričić 1989; Marić 1989: 89; Jovanović 1990: I, 171; Peručica 1990: 87, 95, 152; Simić 1990: 84; Simić in Trifunović 1990: 163, 237; N. Golubović 1990; Hrast 1991: 116, 121, 168; Weiss: 213). - »Stalno so kričali: ‚Molči!‘, ‚Ne lajaj!‘, ‚Jezik za zob!‘ To ni bilo

kar tako: Gibaš se, dihaš, pa ne smeš spregovoriti. Počutiš se kot mrtvec. Sicer pa obstaja njihov izraz: „Mrtva šetnja!“ (Kalajdžić 1985: 88).

Z bojkotom so posameznika tako osamili, ga tako odklopili, ga z raznimi ukrepi izčrpavanja privedli v stanje, da ni imel možnosti govoriti niti sam s sabo. »Zavest je bila zvedena na najnižjo stopnjo. Človek je deloval nagonsko. Prekinjena je bila vsaka zveza med zavestjo in podzavestjo. Ni bilo sanj. Drugi „jaz“ v človeku kot da ni več obstajal« (Jovanović 199): I, 171). Najbolj razumljivo je bilo tedaj, da so si bojkotirani želeli, da bi jih čimprej nehali bojkotirati in sprejeli v kolektiv. Hud fizični in psihični pritisk, ki so mu bili izpostavljeni, jih je prisiljeval v socializacijo v novo kulturno okolje: »Rada bi povedala, da po drugem bojkotu nisem bila popoln človek. Strah se je zavlekel vame, da sem bila bolj podobna živali, ki se skuša izogniti udarcem in skrbi, da ne bi spet padla tja, kjer je bila; da lahko kaj poje. Za vsak predah sem bila hvaležna in nič drugega me ni zanimalo« (Simić in Trifunović 1990: 38).

Tako je tudi bojkot omogočal predstavnikom oblasti, da si niso mazali rok, in uspešno razbijal solidarnost med interniranci: »Naskrivaj sem v bojkotu z jeznimi očmi švignil proti neznanemu nekdanjemu partizanu, verjetno parolarskega, za potrebe Partije v osvobodilnem boju na hitro vkup zmetanemu komunistu oziroma že partijcu, kateremu je na otoku naročeno, da mi izsesa kri in dušo iz telesa. Saj to ni bil več človek, to je pošast v človeški podobi, janičar, sadist za lastno preživetje. Kot besna zver bi raztrgal tega prostovoljnega priganjača. Njegova srajca zlepljena s telesom je v segretem zraku izparevala. Vročina od zgoraj, vročina iz tal. Kamenje in skale se nikoli ne ohladi. Zrak suh, ozračje brez vetra... žeja huda, voda v kanti sparjena... natoči v porcijo in izpljune sparjeno vodo vame... draži z vodo; pograbim porcijo, on pa jo brčne daleč proč in se reži... Kot pijavka pije mojo kri in mozeg. Ubil bi ga ker ne morem več vzdržati njegovega sadizma. Oba vidiva v očeh drug drugemu namen ubijanja, jaz iz obupa, on iz koristoljublja. V nenehnem bojkotu zapadem sli po ubijanju, da bi gonjača duševno raztreščil iz rezal na prafaktorje. Od kod se vzame ta napetost, ta ubijalska mora, ki te zbeza v zločin in upor, da se znebim prisotnega zla, ki noč in dan visi nad menoj. Kot temna senca se spreha po notranjosti, iz telesnih oči pa zija bes, nemoč, neznosnost neobvladljivega, životarjenje v večni temi brez svetlega trenutka, nad temo pa pritisk kamenja. Sam sebi sugeriram, sanjam herkulsko moč, naslednji dan pa ne zmorem premakniti težje skale, ne zmorem prevaliti večjega kamna. Nič nisem mogel spremeniti... nisem zmogel udariti gonjača, se mu zoperstaviti, pa bi ga najraje ubil. Srečen bi bil, če bi šel še kdo z menoj v deželo teme, v kraljestvo niča. Pognati se v globino kamnoloma in potegniti še koga s seboj. Nemoč in kljubovanje sta se stapljala v eno samo hudičevo zlobo, obup, duševno razklanost. Skrbelo me je, ali bom zagotovo dokončno hin. V dolgem bojkotu se je zlilo name preveč surovosti, preveč sadizma, zlobe. Ubijal bi... ker ne vidim nobenega izhoda.... nobene rešitve... pa v meni ni zla, ni maščevanja. Vroč suh veter prinaša sol z morja... otok nasoljen... ni vode... žeja, žeja...« (Weiss: 262).

Kako huda kazen je bil bojkot, je taboriščno ustno izročilo ponazarjalo v zgodbi o treh jetnikih. Torej: Nekoč je preiskovalec pozval k sebi tri bojkotirane z namenom, da bi jim odpravil bojkot. Vsakega je vprašal, če ima kakšno željo. Prvi mu je odgovoril: »Imam, ustrelite me, da me ne boste več mučili.« Zato ga je ozmerjal: »Pička ti materina!«, sklofotal in vrgel iz pisarne. Drugi je rekel: »Moja edina želja je narediti samomor.« - »Pa ga naredi, jebo te Stalin!«, ga nadere in vrže ven. Tretji, intelektualac, si je zaželel prebrati kakšno knjigo. - »Dobiš jo,«

mu je rekel preiskovalec in zaključil raport. Nato je prvima dvema podaljšal bojkot, tretjemu ga je odvzel, zavil knjigo in mu jo vročil prek sobnega starešine. Jetnik je odvil knjigo in zagledal Logaritemske tablice (Peručica 1990: 151).

»Osnovna zapoved za vsakega v bojkotu je - MOLČATI. Na kakršnokoli izzivanje ne smeš odgovoriti nazaj. Na nobeno psovko ne smeš povzdigniti svoj glas, ker vse, kar se okrog bojkotiranega dogaja, vse je dobro namerno, vse je njemu v pomoč, da čimprej spregleda samega sebe. Nobene brce, nobenega pljunka ne smeš vrniti. Biti moraš miren, biti moraš stoik, čeprav vsak čas lahko eksplodiraš. Smeš le molčati... za stisnjenimi zobmi pa se nabira vulkan, potres, 84 ki naj te strese od las do najmanjšega nohta na nogah... že takrat bo izbruhal vse zdržane zločine. To je **osnovna računica, osnovna praksa** golotooških oblastnikov, izkušnja Golega otoka. Vsakega je treba prignati do eksplozije, do razumskega ali čustvenega izliva... ali kakor temu pravimo na Golem otoku - 'do daske', ko te fizična oslabeledost in duševna napetost prekolje na dvoje. Zbrani okrog me posiljujejo z državnim sovražnikom, oznanjajo okolici svojo vdanost novi ljudski oblasti, skozi široka okna golotooške palače pa vse nas ocenjuje **policijski razredni boj**« (Weiss: 237).

Ce je bilo normativno pravilo taboriščnega sveta, da so interniranci zločinci, so seveda bili zločinci, če so ravnali v skladu z njim; zato so nekateri skušali kršiti postavljene norme. Vendar tisti, ki so ravnali v nasprotju z zakonom, so bili po definiciji zločinci. Poleg tega pa je bilo tudi popolno neupoštevanje predpisanih norm na določen način normirano vedenje. V ženskem taborišču na Svetem Grgurju, na primer, Brana Marković ni hotela govoriti z nikomer, »molčala je kot grob«. Kadar je jedla iz pločevinaste porcije, je večkrat pristopila katera od aktivistk in ji stresla vsebino v obraz. Ona si je samo molče obrisala obraz. Aktivistke in druge prevzgojene jetnice niso zamudile priložnosti, da so lahko pljunile vanjo. Brana si je brez besed obrisala obraz. Vendar so jo nekatere vendarle slišale govoriti. Tovarišicam, ki so jo šikanirale, je rekla: »Ve želite govoriti z mano, čeprav ste me bojkotirale. Toda jaz ne želim govoriti z vami. Ne bojkotirate ve mene, jaz bojkotiram vas, jaz z vami nočem govoriti...« (Petričević 1988: 88; Simić in Trifunović 1990: 237).

Norme pa so introjicirali vsaj do določene mere tudi tisti, ki so se upirali: »Branil sem se, vendar me je duhovna razbrzdanost množice spodbujala, da sem postajal še sam iz dneva v dan vse bolj nervozen in tudi bolj brutalen do okolice.

Zlasti sem se upiral tipom, ki so me hoteli omalovaževati kot intelektualca po nalogu sobnega starešine in sem na vsako njihovo žalitev reagiral z enako mero. Zato je moj besednjak postal skoraj tako vulgaren, kot je bil njihov. Meni kot vzgojitelju in prosvetnemu delavcu se to ni spodobilo, toda do podležev se nisem mogel drugače vesti« (Knežev 1988: 50).

Obvezen molk kaznjencev kot prevzgojno sredstvo seveda niso izumili šele na Golem otoku. Molk so uporabljali kot prevzgojno sredstvo najprej v jetnišnici Auburn v državi New York v prvi polovici 19. stoletja. V nekaterih blokii auburške jetnišnice so zločinci v popolni samoti premišljevali podnevi in ponoči, in tu celo brez tolažbe dela. V drugih blokii auburške jetnišnice pa so bili jetniki sicer ponoči sami v celicah, podnevi pa so smeli delati skupaj, vendar v popolni tišini. Sistem molka so v Auburnu vzdrževali s strahom pred bičem. Kaznjence in kaznenke so bičali že, če so se ozrli kvišku, ko bi morali imeti oči uprte v delo. Stotnik Elam Lynds, upravnik jetnišnice in neizprosno strog človek, ni verjel, da bi bilo jetnike mogoče poboljšati, in šlo mu je samo za to, da so poslušni in varno

pod zapahi... »Njegovi jetniki so bili zares poslušni - tega ni mogel nihče zanikati. Vrste molčečih mož, stopajočih iz celice v delavnice ali v jedilnico s pokorno povešenimi glavami, so naredile na številne obiskovalce močan vtis« (Hibbert 1965: 173).

Bojkot kot sredstvo za discipliniranje svojih članov so s pridom uporabljali člani jugoslovanske komunistične stranke že v letih pred drugo svetovno vojno. Odločitev je bila objavljena v partijskem organu Proleter, kar je pomenilo, da so morali prestopnika bojkotirati vsi člani stranke. Kdor tega ni upošteval, je bil še sam proglašen za izdajalca. Za vzdrževanje discipline med člani stranke so bojkot uporabljali tudi v kaznilnicah stare Jugoslavije. Komunisti na prestajanju kazni so takrat dosegli pri oblasteh, da so bili ločeni od kriminalcev in so v svojih prostorih uvedli samoupravo. V Sremski Mitrovici so v letih pred drugo svetovno vojno tam zaprti komunisti tiste, ki so kršili načela in samovoljno postopali, za kaznen za šest mesecev izključili iz komune; po preteku šestih mesecev so se tisti, ki so priznali svoje napake, lahko vanjo vrnili. Med trajanjem bojkota so kaznovanim skušali z nagajanjem in z izlivi sovraštva v vseh mogočih oblikah napraviti zapor čim bolj neznosen (Breznik 1938: 34-35, 77; Isaković 1982: 57; Marić 1988a: 68; Jezeršek 1989: 154).

Bojkotiranim na družbeno koristnem delu so njihovi tovariši oteževali bivanje z obveznim molkom in priganjenjem pri delu, pogosto so jih neusmiljeno pretepali. Dogajalo se je vse mogoče: na primer, da se je aktivist postavil pred bojkotiranega: »Kaj je, bandit? Strahopetec! Usral si se od strahu! Gledaš v tla. Ne upaš me pogledati v oči. Veš, da si gnoj in izdajalec!« Nato je bojkotirani počasi dvignil glavo, ga pogledal in v nekaj sekundah obležal na tleh. Tako revolucionarno obračunavanje z bando se je lahko tragično končalo. V poročilu zvezni Udbi z dne 17. julija 1951 je sanitarni polkovnik dr. Jovan Bijelić po inšpekciji Golega otoka med drugim zapisal, da »specialni režim bojkota zapuša precej poškodovanih in s kontuzijami glave, celo s smrtonosnimi zlomi lobanjskega dna« (Marković 1987: 101; Knežev 1988: 39; Jovanović 1990: I, 182).

Po nekaterih virih je bojkot ostal v rabi vse do jeseni 1953, po drugih virih pa še do konca leta 1954 (Marković 1987: 158; Kovačević in Rastoder 1989: št. 47; Simić 1990: 170).

Na Golem otoku so sezidali okoli 50 metrov dolg in okoli tri metre visok zid. Pred zidom je bil prostor, na katerem so imeli zbore ali mitinge. V bližini so napravili še obelisk, visok od 15 do 20 metrov in širok okoli enega metra. Na sprednji strani je pisalo z velikimi črkami: »Vračamo se Partiji i Titu.« Blizu taborišnega stranišča na Golem otoku je bila pred tamkajšnjim »zidom sramu« postavljena nekakšna častna straža stranišču. Sestavljali so jo tisti, ki so se vedli »nespodborno«, to se pravi, da so storili razne »mizerije«: recimo, šli so pred drugi paviljon, se prebili mimo vrste za hrano, ukradli komu obutev, pobirali čike po dvorišču, odpadke od hrane in tako dalje. Mizerije so stali za zidom. Poleg vsakega od njih je stal tudi po en aktivist. Na določeni znak so se morali mizerije posamično kazati zbranim. Vsak je moral povedati ime in priimek, Udbo, kateri pripada, in kaj je storil: ukradel košček kruha, poskušal dvakrat dobiti napolnjeno porcijo, se dokopati do grizljaja več, si prigrabiti dve odeji, čeprav je zato drugi ostal brez... Vsako oglašanje so seveda spremljali vzkliki in parole: »Neka je sram lopove! Dole gladni! Ua banda!« Zmerjali so jih in pljuvali: »Ua, lopovi! Ua! Uaaa! Ua, kriminalci! Ua, samoživci! Uaaa!« Tisti zgoraj so stali kot kipi, nekateri so jokali. Posamezniki se niso hoteli pokazati, zato so namesto njih roke dvigali aktivisti in govorili, kaj so storili (Stojanović 1988a: 50; Kovačević in Rastoder 1989: št. 2; Perković 1990b; Simić 1990: 210).

Včasih so koga zaradi disciplinskega prekrška zaprli v samico (če se je sprl ali stepel z nadrejenim). Samice so bile zelo ozke celice, tla v njih so bila pokrita z vodo. Ob eni steni je bila položena iz desk zbita plošča za ležišče. Visoko pod stropom je zijala v zidu reža za dovod zraka, za svetlobo je bila že premajhna. Žarnica na visokem stropu je bolj brlela kot svetila. Prižgana je bila samo takrat, ko so prejeli obroke hrane; to so v samicah prejeli vsak drugi dan (Jurančič 1982; Markovski 1984: 59-60; Jezeršek 1990: 72; Jovanović 1990: I, 168; Perućica 1990: 100).

LJUDJE Z REPI

Prevzgoja internirancev se je torej začela ob samem prihodu v taborišče. Najprej so morali novinci skozi rites de passage, to je vrsto poniževalnih postopkov. Ta ceremonialna degradacija je bila del poskusa doseči popoln nadzor in s tem totalno napovedljivost ravnanja internirancev in učinkovit mehanizem, s katerim je bila njihova relativno kompleksna osebnost svobodnega državljana spreminjena v relativno preprosto vlogo tako imenovanega informbirojevca na družbeno koristnem delu. Osebe, ki so tako simbolično umrle, so se na novo rodile kot povsem nova bitja, kot banda.

»Bil je začetek avgusta leta 1951. Mislim sem, da smo prispeli med norce. Stari obsojenci so bili zvečine črni od sonca, polgoli, v starih raztrganih hlačah in z nikakršno obutvijo. Okosteneli, suhi so delovali kot zverine. Ko sem prepoznal mimogrede nekatere svoje vojne tovariše, sem se zgrozil. Tudi jaz bom kmalu takšen! Kam le smo prispeli, kaj bo z nami?« (Marković 1987: 155).

Bistven element obredov vstopa v taborišče je bilo prenehanje eksistence subjektov kot svobodnih državljanov, njihova simbolična smrt. Ta je odsevala v tem, da so se morali takoj po prihodu v taborišče sleči do golega in oddati svoja oblačila ter sploh vso osebno lastnino, kar so jo imeli pri sebi, vzeli so jim tudi ves nakit, vključno s poročnimi prstani. Odvzete stvari so povezali v svežnje, zaznamovali, kdo je lastnik, in jih dali v skladišče.

Nato so jim ostrigli in obrili vse dlake s telesa in jih posuli z DDT, kar je bila posebej ponižujoča faza v metamorfozi iz civilista v bandita. Dejanje je namreč pri žrtvah zbudilo močan občutek nemoči in jih je moralno prizadelo. Grobost in boleči posegi, saj postopek ni minil brez globokih ureznin in puljenja celih šopov las oziroma dlak, so bili obvezni. Tako so naenkrat ostali brez vsega: občutili so, da so povsem sami, da je bila njihova gola eksistenca dobesedno vse, kar jim je še ostalo, saj niso premogli niti navadne vžigalice (Popović 1988: 119; Simić 1990: 147; Simić in Trifunović 1990: 20).

V tem postopku so si nekateri oblastniki še dodatno zaračunali svoje delo. Premoženje zaprtih so tudi odvezemali »mimo zakona«. Raštegorec je ugotovil, da so si Čeco Stefanović in nekateri drugi šefi, Rankovičevi pomočniki, prisvajali luksuzne predmete, fotoaparate in celo nakit in zlato; o tem je celo poročal Rankoviću, »toda on jih je branil« (Dedić 1984: 480).

Ves postopek je bil podoben sprejemnemu postopku v nemških koncentracijskih taboriščih. Podobnosti med nemškimi koncentracijskimi taborišči in taborišči za informbirojevce gredo celo v take detajle, kot je obravnava ljudi z očali. Kdor je nosil očala, je veljal za intelektualca, ki ga je treba še bolj kaznovati, ga še bolj pretepati (Schnabel 1966: 102; Hrast 1991: 195). »Tam smo živeli tako, da je tudi najbolj pazljiv kaznjenec zlahka ostal brez drugih oči... in mnogi naši ljudje enostavno ne prenesejo nekoga, ki nosi očala, zasmehujejo ga in če se le pokaže priložnost, se mu maščujejo. Tudi zobna proteza, posebno zgornja, je bila tam muka« (Kalajdžić 1985: 145).

Obvezna oddaja oblačil in osebne lastnine ni pomenila samo ponižanja žrtve zaradi prekrška zoper občutek sramu, temveč tudi izgubo individualnosti. Golota je namreč na mah odpravila vse razlike med ljudmi iz civilnega življenja. Na ta način so se simbolično vrnili v predkulturno, naravno stanje. Ta vrnitev je bila možna le na račun prekrška zoper občutek sramu. Prav sram zaradi golote namreč velja za temelj očlovečenja človeka. »Nag človek je občutljiv, nesiguren...« (Simić 1990: 147).

Prisilna nagota v takih razmerah že sama po sebi vzbuja občutek negotovosti. Ob tem pa so se jim še rogali: »Glej dlakavo bando!« Ali: »Bolj dlakav je kot Visarionovič. Dobro te bomo oklestili!« Pa: »Glej, kolikšnega ima! Niti pol moškega ni, pa hoče biti večji mudonja od Stalina!« (Čupić 1988: 37-38). Brivci so kot posebno duhovitost ponavljali: »Jebo te Stalin sa dva kurca, jel' ti on ostavio picajzle!?« (Cenc 1994).

Internirance so ob prihodu v taborišče postrigli na balin in so morali biti tako postrizeni tudi pozneje, da so jim »glave na soncu pordečile kot zreli paradižniki« (Jezeršek 1989: 109). Ta izguba je imela še svoj globlji, simbolični pomen. Obstaja namreč veliko dokazov, da, vsaj kar zadeva moške, na kratko postrizeni lasje naznanjajo podrejanje disciplini in predpisom, medtem ko dolgi sporočajo prav nasprotno, kljubovanje etabliiranemu redu. Obritje glave je simbolična kastracija: tudi Samson je izgubil svojo moč, ko je ostal brez las. Zato je mogoče po Edmundu Leachu postaviti enačbo: »Dolgi lasje = neobrzdana spolnost, kratki lasje ali delno pobrita glava ali tesno povezani lasje = obrzdana spolnost, strogo obrita glava = celibat« (Jezernik 1993: 54).

Kakor v nemških koncentracijskih taboriščih je tudi v jugoslovanskih taboriščih za informbirojevce veljalo nenapisano pravilo, po katerem so smeli nositi daljše lase le stari interniranci in interniranci z uglednim položajem v taboriščni samoupravi (Jovanović 1990: I, 149, 273; Simić 1990: 194).

Moškim so ob prihodu obrili tudi brke in so zlasti tiste, ki so imeli »stalinske« brke, brili na suho. Nato so imeli britje vsako nedeljo. Sedli so na zaboj in en obsojenec jih je na hitro premazal z milom, drugi pa »odrl s topo britvijo«. Po britju si niso mogli niti umiti obraza, kaj šele uporabiti kakšno dezinfekcijsko sredstvo. Posledice so bile vneta lica, ki so jih prerastle kraste, iz katerih se je stalno cedil gnoj. Takih je bilo na desetine; diagnoza se je glasila: sicrosa barba (Kovačević in Rastoder 1989: št. 93; Živković 1990d).

Na Golem otoku je strigel Mustafa Trbonja. Imel je dva strojčka. Enega, malo boljšega od onega drugega, ki je bil strašno top, je namenil za striženje las in brade, drugega za vse druge dlake na telesu. Ta je strašno trgal. A tudi to je bila priložnost za smeh. »Smejali smo se, ko je vsak moral prijeti svojega 'Toma' za glavico in zbrati jajca v pest, da je mogel Mustafa vse dlake okoli modnika populiti. Dobesedno populiti. Marsikdo je zavpil.

- Kolik je ta tvoj 'Toma', Novica.

- Kaj mu morem jaz, tak je.

- Vzemi ga, tudi jajca, v obe pesti. Ne morem te ostriči - mu ježno odbrusi Mule.

Vsi okoli smo se smejali. Vsak je nekaj pripomnil. Novica je bil zares krepak fant, a sramežljiv kot dekle« (Jovanović 1990: I, 300-301).

Ob prihodu v taborišče so postrigli do golega tudi ženske. Izguba las je ženske prizadela bolj kot moške. Kot se spominjajo nekdanji interniranci, so bile po prihodu videti še posebej »grozno«, »kot koze in ovce.« Kajti ostriči žensko je tradicionalno veljalo za najhujšo žalitev (Kovačević in Rastoder 1989: št. 40; Vukičević

1989; Perućica 1990: 153; Simić in Trifunović 1990: 34, 64, 108, 156). »Spominjam se, ko smo prišle; po tistem prekletem špalirju smo šle na striženje vse krvave in v ranah. Strigle so nas z nekakšnimi škarjami za striženje ovc, nekakšne stopnice so nam delale. Po tem striženju si bila podobna kozi, in ne človeku« (Simić in Trifunović 1990: 85).

Ženskam so kasneje dovolili daljše lase, le bando so za kazen strigli na balin. Tiste, ki so bile že »popravljene«, so si zavezovale lase zadaj v kitke, si skušale rute zavezovati malo drugače, si drugače spletati lase. Tudi večkrat so se umivale, ker so imele več priložnosti. Poleti so nosile rute, ki so jih močile in jih mokre dajale na glavo, ker je bila taka vročina (Jurančič-Virens 1982; Simić in Trifunović 1990: 100, 116).

89

Sprememba v družbenem statusu posameznikov je odsevala tudi v novi noši, ki so jo dobili ob prihodu v taborišče. Namesto prejšnje civilne so dobili zaporniško obleko, narejeno iz starih miličniških ali vojaških uniform, in perilo; prava robijaška oblačila s številkami na hrbtih so dobili le v Stari Gradiški po mesecu februarju 1950. Nova obleka je bila preračunana na to, da jih je šokirala in ponižala: bila je dotrajana, iz samih zaplat, z različnimi gumbi in brez njih, na nekaterih bluzah je manjkal en rokav, na nekaterih hlačah so bile luknje na kolenih.

Jetniška obleka je bila pogosto tudi umazana in je smrdela, tako da je bilo težko premagati gnus in jo obleči. Pri razdeljevanju posameznih kosov tudi niso gledali na velikost, ampak so delili po vrsti, kar je prišlo pod roke. Tako je tista, ki je imela nogo številka 35, dobila obuvalo številka 40... Ta postopek je novince dodobra zmedel in prizadel v njihovem dostojanstvu. Mnogi med njimi so dobili občutek, da niso več ljudje in da nič več ne znajo (Jurančič 1982; Kalajdžić 1985: 73; Mencej 1988: 901; Jezeršek 1989: 95; Jovanović 1990: I, 105; Perućica 1990: 91; Simić in Trifunović 1990: 64; Racković 1990a; Vujović 1990a; Živković 1990a).

Bistveni element rituala prehoda je bil poseg v njihovo zunanost. Če so bili pred nekaj urami »še podobni ljudem«, so bili zdaj videti spremenjeni, da drug drugega niso mogli več prepoznati: vsi so bili razcapani, vsi ostriženi na golo, vsi sestradani, vsi izmučeni. Bili so podobni drug drugemu »kot jajce jajcu« (Kalajdžić 1985: 82; Popović 1988: 119; Jezeršek 1989: 128; Jezeršek 1990: 11).

»Vzdolž barake so tri umazane žarnice raztresale svojo rumeno svetlobo. V tej svetlobi smo stali kot strašila. Molčali smo, drgetali in si neumiti drgnili oči, da bi odstranili iz njih krmežljavce. Vsak je navlekel nase vse, kar je imel. In povrh vsega kak star, blaten zakrpan šinjel. Redko je kdo imel kak gumb. Navadno je bilo vse to povezano z raznimi kosi vrvi. Na nogah smo imeli od povsem dobrih cokol do lesenih opank, iz katerih so štrlele umazane krpe-unuče. In vse to spet ovito okoli členkov na nogah z nepogrešljivo vrvo« (Jovanović 1990: I, 272).

V taboriščih niso imeli ničesar, razen tistega, kar so nosili na sebi. V tem so bili prva leta tako rekoč dan in noč, saj se za spanje niso slačili. Le sezuli so se, preden so legli. Pozneje so se pred spanjem slačili in spali v srajcah in spodnjicah, drugo obleko pa so dali pod glavo. Ko jim je obleka razpadla, so morali prositi sobnega starešino za novo (Jurančič 1982; Kalajdžić 1985: 142; Jezeršek 1989: 97; Simić 1990: 57; Simić in Trifunović 1990: 65; Vujović 1990b; Hrast 1991: 164).

Tako poslabšan videz ni ostal brez posledic, saj je pomenil ponižanje tako naravne nečimrnosti kot estetskega čuta internirancev. Ta je bil tudi prizadet zaradi nezadostne osebne higiene in hitrega telesnega propadanja. Vode ni bilo dovolj niti za pitje, za umivanje je sploh ni bilo. Spočetka, ko ni bilo ne kopanja ne morja, si tudi obraza niso mogli umiti. Pozneje so poleg vsakega paviljona postavili nekaj pip nad nekakšnim koritom. Umivali so se (redko) v morju ali z morsko vodo, ki je bila v sodih, ki so služili kot rezervoarji.

Poleti so se šli kopat v morje; to je bil vesel dogodek, čeprav so jim pri tem natančno določili, do kam smejo plavati. V taborišču so se morali moški in ženske sleči do golega pri kopanju, v morju so se kopali v spodnjicah, ženske pa so imele oblečene hlačke in modrčke. Pozimi so občasno v baraki segreli vodo v kotlu in jih polivali s korci.

Leta in leta se interniranci na Golem otoku niso mogli umiti z milom, ker ga niso dobili. Namesto mila so uporabljale ženske za umivanje las glino, ki so jo nabrale v razpokah med kamenjem (Jurančič 1982; Jurančič-Virens 1982; Kovačević in Rastoder 1989: št. 43; Jovanović 1990: I, 438; Lebl 1990: 102; Simić 1990: 57, 89-90; Simić in Trifunović 1990: 51, 97).

Vse to je vplivalo na njihov tako prepoznavni videz. Pri moških: »Ker se nikoli nismo umivali, so se oblaki prahu lepili po naši znojni koži. Izpila sta nas sonce in senjska burja, tako da smo spominjali na bakrene skelete-strašila« (Živković 1990č). In pri ženskah: »Samo ena ima lepo polt: pere se z lastnim urinom!« (Lebl 1990: 102).

Tistim, ki so bili pod bojkotom, pa je bilo sploh prepovedano umivati se: vsi so bili umazani, znoj se je lepil s prahom od tolčenja kamenja. Celo tisti, ki so kopali pesek v morju, se pri tem, ko so zajemali z lopato, niso smeli poškopiti po obrazu in se na ta način posredno umiti, če niso hoteli skoz stroj (Knežev 1988: 48; Jovanović 1990: I, 339; Perućica 1990: 157; Hrast 1991: 118).

Še težje je bilo s pranjem in sušenjem perila, saj ni manjkalo le vode in mila, temveč tudi časa. Interniranci na Golem otoku svojih oblačil in perila niso mogli oprati drugače kot v morski vodi. Zato je bila obleka vsa otrdelala od umazaniye »kot oklep« (Kjosseff 1953: 254; Kovačević in Rastoder 1989: št. 26; Perućica 1990: 157; Hrast 1991: 164). Niti niso imeli sukanca in šivanke, da bi si zakrpali poškodovana in raztrgana oblačila. Gumbi so si pritrjevali z žico, da jih niso izgubili, žico za te potrebe so pretolkli s kamni (Simić 1990: 216).

Zunanji videz internirancev je bil tako kmalu in učinkovito v skladu s predstavami oblastnikov o njihovih nasprotnikih kot o neljudeh: »Morali bi nas videti zdaj v tisti lepoti, ki nas je obkrožala! Kakšen grozen pogled je bil to! Trebuhi so nam viseli kot črn zavrhan predpasnik, tanke, krive noge, pri nekaterih spet nenormalno zatekle, polne vode. Dlake po telesu redke, sive. Prazni mošniki skoraj do tal. Koža temna, opečena v vseh niansah od črne do bele na prikritih mestih. Dobesedno razpeta na skeletu. Vse to je bilo še bolj strašno na koščenih in velikih ljudeh...« (Jovanović 1990: I, 439).

V Zabeli so prve interniranke dobile vsaka po ene bombažne hlačke in kombinizon, »zelo kričave vijoličaste barve« (Lebl 1990: 68). Sicer so bile ženske poleti oblečene v bele bluze brez rokavov in modra platnena krila, pozimi pa so nosile raševinaste površnike in enobarvna siva krila. Obute so bile v opanke iz starih gum. Perila niso imele. Če je katera prinesla s seboj kaj obleke, jo je lahko obdržala, če pa je imela svojo bluzo, jo je nosila skrito pod zimsko. Revidiranke, ki so delale v delavnici, kjer je bil likalnik, so se tudi bolje oblačile. Nekatero so se tudi občasno namazale s skorjo od slanine za lepšo polt (Jurančič-Virens 1982; Petričević 1988).

Ko se je shladilo, so dobili zimska oblačila. V glavnem stare vojaške bluze, hlače in šinjele, »bolj cape kot obleke«. Bilo je tudi nekaj sivo-modrih suknenih oblek. Menda pravih robijaških. Toda med tistimi capami so delovale kot salon-ske; takšne so nosili tisti v Centru, vodstva barak in posamezni vodniki. Ob trdem delu in pičli hrani so shujšali, da so zimske cunje visele na njih »kot na klinih«. Srajca je bila preširoka, šinjel predolg. Toda, to ni bilo važno: le da je grelo (Jezeršek 1989: 128; Simić 1990: 203).

Zimska oblačila pa niso bila zadostna zaščita pred mrazom in burjo. Na Golem otoku so si skušali pomagati s telovnikom, izrezanim iz vreče za cement, ki so mu pravili pancir ali džemper. Imeli so ga skoraj vsi. V vrečo so z nožem izrezali odprtine za glavo in roke in jo oblekli kot pulover prek srajce in s širokim platnenim trakom ovili ob telo. Vendar le, če ni bilo dežja. Cementni prah se je lepil na telo in grizel kožo, kar je bilo manjše zlo od mraza. To so počeli tudi v časih, ko se je za to letelo pod bojkot (Jovanović 1990: I, 374; Simić 1990: 213, 216, 234).

Obleko so imeli eno samo. Če je padal dež, se je posušila na njih, kar je bilo zlasti v burji zelo neprijetno (Jurančič 1982; Markovski 1984: 80). - »Toda vse je v redu, v najboljšem redu. Dobro sem, dobro. Pa ti? Dobro je, tebi tudi... Niti slučajno se ne pritožuj! Ker je to haranga in tisti, ki harangira, je sovražnik. S 'sovražniki' pa se že vnaprej ve: konferenca in 'Uaaa!' 'Doleee!' 'Boj-kot bandi!'« (Simić 1990: 206).

Po prihodu v taborišče so smeli obdržati svoje čevlje. Novinci so bili povsem zbegani, nekateri so ostali brez obutve, ker so jim jo ukradli v gneči. To je bila velika izguba, saj so morali bosí hoditi po ostrem kamenju, dokler si niso kako preskrbeli drugih opank. Spočetka je bilo zlasti na Golem otoku pomanjkanje obutve in nekateri so hodili kar bosí po ostrem kamenju. Če so dobili kradljivca čevljev, so ga pretepli. Zgodilo pa se je tudi, da je bil tepen okradenec, ko je pri sojetniku videl svoje čevlje. Bose jetnike so zaradi krvavitev gnjavili tudi njihovi vodniki, ki so jih priganjali, da so morali nositi v teku. Pozneje pa bosim niso več pustili delati (Jurančič 1982; Jezeršek 1990: 98).

Čevlje so nosili, dokler niso razpadli. To se je praviloma zgodilo kmalu, kljub temu, da so strgane čevlje utrjevali z ovijanjem žice. Tako so bili večine obuti v posebne opanke-gumenjake, ki so jim pravili na Golem otoku »Kristusove sandale«, v Stari Gradiški pa »žabe«. To je bil kos stare avtomobilske gume, prevezan čez nart z vrvjo, v čemer je bilo prav nerodno hoditi (Zagorski 1984: 3287; Jezeršek 1989: 95; Jezeršek 1990: 98; Jovanović 1990: II, 12; Simić 1990: 197, 203, 205; Simić in Trifunović 1990: 145; Lutovac 1990a; Racković 1990a; Hrast 1991: 71).

Nekoč si je v ženskem taborišču na Golem otoku Miljuša Jovanović, ki je bila invalid, sezula te opanke, ker so se ji v njih noge razbolele. Nato je zvečer dobila dobro lekcijo, češ da je zlonamerno demonstrirala, kako »naša Partija uničuje invalida na Golem otoku« (Simić in Trifunović 1990: 194).

Nogavic sploh niso imeli, pač pa je vsak iskal kake mehkejšje cunje, da si je z njimi ovil stopala (Kjoseff 1953: 254; Jezeršek 1989: 128). Vendar do primernega blaga ni bilo enostavno priti, časopisa pa se niso smeli dotakniti; to je bil takoj znak »sovražnosti«. - »Pomislite, tovariši, banda je uporabila naš tisk za...!« In takoj: »Uaaa!« (Simić 1990: 203-204).

Poleg vseh drugih nadlog so internirance pestile še naglavne in sramne uši, stenice in bolhe, ki jih ni zmanjkalo ne podnevi ne ponoči, saj jih je bilo na »milijone majhnih in velikih«. Tu je pomagalo samo stiskanje med nohti, za kar pa je mnogim manjkalo časa in volje: »Eno si ubil, sto jih je prišlo na pogreb« (Jovanović 1990: I, 300; Perućica 1990: 91; Simić 1990: 73; Simić in Trifunović 1990: 127; Živković 1990b; Hrast 1991: 114, 126, 164). Le redki so si znali pomagati tako, da so svoja oblačila vrgli na mravljišče, da so mravlje pobrale vse uši. Potem so stresli mravlje s svojih cap in jih spet oblekli (Perućica 1990: 157).

Mrčes so skušali odpravljati z občasnim parjenjem oblačil (vsakih štirinajst dni). Parili so jih v tako imenovanem partizanskem sodu, to je v bencinskem sodu, v katerem se je na dnu kuhala voda, da se je dvigovala para navzgor pod nekakšen pokrov, ki je bil obtežen s težkim kamenjem. Kljub temu, da je para

puhala in piskala na vse strani, to »devaširanje« ni uničilo stenic in uši. Medtem ko je bila njihova obleka na parjenju, so morali goli na britje in striženje (Kalajdžić 1985: 142; Jezeršek 1989: 128; Jovanović 1990: I, 300; Perućica 1990: 157).

Kadar ni bilo drugega dela, so morali v popoldanskem prostem času bojkotirani čistiti bolhe iz odej. Trud so jim priznali le, če so ubili bolho. Takrat so morali vstati in reči: »Jaz, banda ta in ta - ena bolha.« Tisti, ki jih je pri delu nadziral, pa je nato rekel: »Nadaljuj!« (Kovačević in Rastoder 1989: št. 27).

Z novo obleko pa se ni spremenila samo njihova zunanost, temveč je bila sprememba globlja. Interniranci so jo nosili tudi kot kostum in prevzeli so vlogo, ki se je skladala z njo. Ena od posledic te transformacije je bila akutna depersonalizacija internirancev, ki pa jo lahko štejejo za zaščitni ukrep, obrambni mehanizem tega: »Senca človeka - ne resnični človek - biva na Golem otoku; senca naših nekdanjih borcev za svobodo. Na Golem otoku so človeška bitja postala stvari; številke; z njimi ravnaajo kot z golo množico; živijo v capah. Od zore do mraka se premika žalostna procesija ljudi sem in tja po puščavi, ki je Goli otok« (Markovski 1984: 20).

Le zelo redki so uspeli ohraniti samozavest in dostojanstvo. Eden takih je bil Dragoljub Jovanović. Ko si je moral v Stari Gradiški napisati na tablo za okrog vratu: »Ovo je najveći neprijatelj Partije, naroda i socijalizma« (Jovanović 1990: II, 218), je zanalašč pisal z lepimi in pravilnimi črkami.

Po obleki in obutvi se je dalo dokaj natančno videti, katero stopnjo v prevzgajanju je dosegel vsakdo izmed njih. Na eni strani so bili bojkotirani, ki so dobili najslabša oblačila. Na drugi pa so bili aktivisti ali člani Centra, ki so imeli dobre kratke hlače, dobro srajco in sandale, imeli so tudi lase. Tisti, ki so bili pod bojkotom, so namerno dobili najslabša oblačila, da jih je vsakdo prepoznal, gonil, tepel, maltretiral. Vendar samo s tem niso bili dovolj opazni. Zato so na Golem otoku in na Grgurju bojkotirani dobili pri baračnem ekonomu posebne hlače: ob zunanjem robu hlač so bili prišiti dolgi široki rdeči trakovi, da so ja vsi prepoznali »generale«, kot so jim porogljivo pravili, in jih je lahko mučil, kdor je hotel. Te trakove so jim sneli šele leta 1953 (Jurančič 1982; Jurančič-Virens 1982; Hofman 1984: 138; Marković 1987: 187-188; Tasić 1987: 40; Knežev 1988: 42; Popović 1988: 80; Jezeršek 1989: 130; Kovačević in Rastoder 1989: št. 2, št. 81; Jovanović 1990: I, 149, 273; Simić 1990: 108, 144, 147, 194; Perković 1990a).

Na Golem otoku je morala banda nositi tudi tako imenovani mundir, to je bil kratek »svečan« suknjič za bando. V našem primeru je bil to svečani suknjič Titove garde, modre barve, ki ga je banda nosila obrnjenega narobe, modro lice znotraj in z rdečo podlogo zunaj. Tudi na ta način je bila banda zaznamovana, saj je rdeča barva v prometu znak nevarnosti, kar je tudi v tem primeru imelo svojo simboliko. Vsekakor pa so bili tako označeni bojkotirani vidni od blizu in daleč. Lažje jih je bilo obkladati z brkami in klobutami ter jih poniževati (Kordić 1989: 187; Perućica 1990: 138; Živković 1990č; Hrast 1991: 123-124).

Dvomotorci so morali nositi črne srajce, tako da so bili povsod še bolj opazni, od blizu, daleč, na delu ali v prostem času (črne srajce so veljale sicer za simbol fašizma). Nošenje črne srajce je lahko trajalo do dveh mesecev. To je bila za prizadete huda kazen. Nekateri so vedeli celo povedati, da je bilo zaradi nošenja črne srajce precej samomorov (Isaković 1982: 43; Simić 1990: 87; Hrast 1991: 104-105, 108).

Da bi izboljšali in pospešili prevzgajanje obsojencev, so v Stari Gradiški uvedli javno zaznamovanje banditov - jazbinašev. Vse do leta 1951 je moral vsak jazbinaš nositi kartonsko tablo, obešeno okoli vratu. Sneli so jo lahko na delovnem mestu v delavnici in med spanjem. Večji »gad« je bil, večja je bila tab-

la. Na tabli pa je bilo napisano besedilo, ki ga je sestavil kolektiv. Sami so morali izrezati karton in napisati določeni tekst: Jaz sem največji gad, Jaz sem največji sovražnik socializma, Ja sem izdajalec, Jaz sem Stalinov vojak, Špijon NKVD, Špijon OVRE, Špijon Sigurimija, Četniški komandant, Stalinov pankrt, Stalinišnični gnoj, pes, banda itd. Ali pa je moral zapornik voditi psa in nositi tablo z napisom: Jaz, pes in moji sorodniki smo za Informburo. Ali pa mu je visela za vratom kost in tabla z napisom: Glodam kost kot pes (Kovačević in Rastoder 1989: št. 2; Jovanović 1990: I, 164, II, 218; Perućica 1990: 116, 155; Simić in Trifunović 1990: 77, 237; Lutovac 1990b; Vujović 1990a; Živković 1990c).

»Izkazalo je, da to ni niti neumno niti naivno. Banda je iz bolj ali manj zaprtih sob stopila v javnost. 'Revolucionarno obračunavanje' je dobilo znatno širšo bazo za dokazovanje privrženosti. Nobenemu jazbinašu ni prej pisalo na čelu, da je bandit. Pa smo vsi sodelovali v 'mrtvi šetnji', vsi smo bili na dvorišču pri delitvi hrane, ko smo šli na kopanje in v drugih različnih priložnostih. Zdaj pa so bili bojkotirani sovražniki bolj opazni in razne manipulacije so preprečili. Skratka, vsak 'pošteni obsojenec' je lahko sprovciral pretep v vsakem trenutku in na vsakem kraju. In za konec pretepa se je vedno vnaprej vedelo, kakšen bo.

Toda - vedno obstaja ta neprijetni 'toda' - naenkrat se je videlo, da je tistih, ki niso poklekli in ki ne sprejemajo prevzgojnih ukrepov, precej. Celo znatno več, kot je kdo domneval!

Pozneje so morali oblasti in tisti, ki so si vse to 'izmislili', priznati svoj poraz. Toda na to moramo počakati še pol leta!

Ker so jazbinaši navadno stalno nekaj delali, ali ribali hodnike, se motali s kiblami, čistili stranišča, pometali zaporniško dvorišče, je bilo videti, kakor da ves zapor vrvi od 'sovražnikov socializma'. Nisi mogel iti po hodniku, ne da bi zadel na koga s tablo na prsih» (Jovanović 1990: I, 164-165).

Nekateri interniranci, ki še niso »razčistili preiskave«, so bili tudi označeni z repi. To so bile stare krpe, ki so jim jih privezali na zadnji del pasu. Dolžina repa je označevala velikost krivde. Privezovali pa so jim tudi prave goveje, ovčje ali svinjske repe. Imenovali so jih reponja, in jih tako tudi zmerjali, ko so jih s palicami gonili na delo. Izraz je pomenil, da še niso »revidirali svojega stališča«, in kar je veljalo še za slabše, da so ostali na prostosti njihovi tovariši, prijatelji, somišljeniki, ki jih niso izdali med preiskavo, se pravi, »njihovi repi« (Marković 1987: 117; Stojanović 1988a: 50; Čupić 1988: 74; Perućica 1990: 101, 116, 138, 155). - Reponja je bil sicer v starojugoslovanski vojski poleg sivonja sramotilni izraz za prostaka (Perućica 1990: 24).

V Bileći je morala najtežja banda nositi »feredžo«. Bilećanska feredža je bila zelo preprosta: okrog glave so ovili črno ruto ali vojaško kapo (titovko): to pokrivalo so obrnili, da je bil zavih spredaj. V ruto ali v kapo so izrezali majhni odprtini (»špijonki«), da je banda videla hoditi, obraz pa je bil skrit, da ga drugi zaporniki niso mogli prepoznati. V feredži so delali, spali, jedli (Čupić 1988: 76; Jezeršek 1989: 152; Kovačević in Rastoder 1989: št. 47, št. 81; Perućica 1990: 96, 138-139, 150).

Paradoksalno je, da je bil po vsej verjetnosti povod za uvedbo bilećanske feredže zakon o prepovedi nošenja zara in feredže, ki ga je sprejela 28. septembra 1950 ljudska skupščina Bosne in Hercegovine; za kršilke tega zakona so bile predvidene visoke denarne kazni. Zakon naj bi prispeval k odpravljanju brezpravnosti in zaslužjenosti muslimanske ženske. S tem v zvezi je zanimiv tudi zapis iz nekega sarajevskega letopisa za leto 1791/92, po katerem si je starec Jašar-baša ob neki priložnosti oblekel ženino feredžo in mu je zaradi tega ostalo ime Feredža-Jašar. »On se je tega sramoval« (Bašeskija 1987: 301).

Občasno so uporabljali tudi povodec. Gonjenemu so nataknili vrv okoli vratu in ga tako vlekli. Pri delu je eden od spremljevalcev v vlogi »šintarja« vodil »bando« za povodec, drugi od zadaj na kaseli pa je dajal »gas bandi«. Na povodcu so vlečili po dvorišču in od sobe do sobe bivšega komandanta artilerije Jugoslovanske armade po zmagi jugoslovanske nogometne reprezentace nad sovjetsko, da bi patriotsko proslavili dogodek (Popović 1988: 100; Perućica 1990: 150).

94 Kakor so bili posebej označeni tisti, ki so bili na dnu taboriščne hierarhije, so bili označeni tudi oblastniki. Ne le z uniformami. Udbovci in miličniki so bili opremljeni z gumijevkami, dolgimi pol metra, s katerimi so se nekateri radi igrali pred interniranci, tako da so jo premetavali iz roke v roko; ta falični simbol oblasti so imele tudi miličnice v ženskih taboriščih. S tem znakom dostojanstva so bili opremljeni tudi interniranci, ki so s preklinjanjem »majke banditske« in z udarci popravljali bando (Kjosseff 1953: 254; Knežev 1988: 22; Jovanović 1990: I, 364, 449; Simić in Trifunović 1990: 51, 134).